Լ. Ա. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԴԱՏԱՊԱՐՏՄԱՆ ԵՎ ՃԱՆԱՉՄԱՆ

ԵՐԵՎԱՆ 2004

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Լ. Ա. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ

ՏԱՐԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԴԱՏԱՊԱՐՏՄԱՆ ԵՎ ՃԱՆԱՉՄԱՆ
(1915-2003թթ.)

А II 89179

Академия наук Армянской ССР
Фундаментальная библиотека

Երևան 2004

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)
Բ 371

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ թիվ 2

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ ցեղասպանության
թանգարան-ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ Լ.Ա.Բարսեղյան

Բարսեղյան Լավրենտի
Բ 371 Տարեգրություն Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական դատապարտման և ճանաչման (1915-2003թթ.),-Երևան, Նահապետ: 2004.-144 էջ:

Բ $\frac{0503020913}{0076(01)-2003}$ 2004թ. ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 99941-39-03-7

© Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ

Ցեղասպանության ճանաչումն ինքնին ցեղասպանության դեմ պայքարի մի հիմնավոր միջոց է, որը մարդու ապահով գոյատևման իրավունքի հաստատումն է:

Ցեղասպանությունը մեծագույն հանցագործություն է մարդկության հանդեպ: Դարերի ընթացքում բազմաթիվ ցեղեր և ժողովուրդներ ենթարկվելով ցեղասպանության, անհետացել են պատմության ասպարեզից: Սակայն դա չի խանգարել, որ ոճրագործությունները շարունակվեն նաև քաղաքակրթության արդի ժամանակաշրջանում:

Ցեղասպանությունները հատկապես ակնառու դարձան 20-րդ դարում: Այդ դարը շատ առումներով ողջամիտ և առաջադիմական լինելով հանդերձ, նաև ցեղասպանության դարաշրջան էր, երբ տարբեր քաղաքական ռեժիմներում ազգայնամոլությունը խլեց միլիոնավոր մարդկային կյանքեր:

Առանց վարանելու կարելի է ասել, որ ցեղասպանությունը 20-րդ դարի քաղաքական զենքն էր:

Փաստորեն քսաներորդ դարում բռնի մահերի հիմնական պատճառը ցեղասպանությունն էր:

Այսօր առանց վարանելու համոզված կարելի է հայտարարել, որ հայերի ցեղասպանության հրեշավոր ծրագիրը մշակվել էր երիտասարդ թուրքերի «*Միություն և առաջադիմություն*» կուսակցության և թուրքական կառավարության ղեկավարների կողմից դեռևս մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Երիտասարդ թուրքերը ղեկավարվելով պանթուրքիզմի ու պանիսլամիզմի մարդատյաց գաղափարախոսությամբ, իշխանությունն իրենց ձեռքը վերցնելով, փորձեցին իրականացնել Օսմանյան կայսրության տարածքում բնակվող ոչ թուրք ժողովուրդների բռնի ձուլման, տեղահանման ու ցեղասպանության միջոցով համաշխարհային համաթուրանական տերություն ստեղծելու իրենց մտադրությունը:

Առաջին լուրջ փորձը կատարվեց 1909 թվականի ապրիլին, երբ իրագործվեցին Ադանա քաղաքի և շրջակա հայաբնակ վայրերի բնակչության սարսափելի կոտորածները:

Կիլիկիայի այդ տարածքում կանոնավոր թուրքական բանակը բարբարոսաբար ոչնչացրեց ավելի քան երեսուն հազար հայերի:

Չբավարարվելով հայերի կոտորածների առաջին փորձի արդյունքներով, երիտթուրքական կառավարողները 1911 թվականի հոկտեմբերին Սալոնիկում հրավիրված իրենց ժողովում բացահայտ որոշեցին վերջնականապես իրագործել հայերի բնաջնջման ծրա-

գիրն, որպես հայկական հարցի արմատական լուծում: Սալոնիկի ժողովի հիմնական եզրակացությունն այն էր, որ վաղ թե ուշ պետք է իրականացվեր թուրքական բոլոր հպատակների օսմանացումն, որն ոչ մի դեպքում «*չի կարող իրագործվել խաղաղ ձևով, այն պետք է կատարվի միայն զենքի միջոցով*»:

Թուրքական բռնապետության կառավարման և ռազմական ապարատների միաձույլ և միասնական գաղափարախոսության, ներքին խստացված կարգապահության պայմաններում անհանգիստ և իր պայմաններից դժգոհ հայ փոքրամասնությունը մեծամասնության կողմից որակվել է ու համարվել «*ներքին թշնամի*», որն իբր ավելի վտանգավոր էր, քան արտաքինը:

«*Մեծ*» քաղաքական նպատակներ հետապնդող թուրքական գաղափարախոսության իրագործմանը ծառայող փիլիսոփայությունն արդարացնում էր բռնությունն ու դաժանությունը:

1914թ. սանձազերծված պատերազմը փոքրամասնություն կազմող և «*ներքին թշնամի*» համարվող հայերի դեմ կառավարողներին գործելու անսահմանափակ հնարավորություններ տվեց, և նպաստեց նրան դիմելու ծայրահեղ բռնությունների, որոնք ընդհանուր համայնապատկերում սկզբնական շրջանում աննկատ մնացին:

Դեռևս 1915թ. փետրվարին երիտասարդ թուրքերի գաղափարական առաջնորդներից դոկտոր Նազիմը կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի փակ նիստում հանդես գալով, ուղղակի կոչ արեց. «*Անհրաժեշտ է, որ երկրի վրա ոչ մի հայ չմնա և պետք է վերանա Հայաստան հասկացողությունը: Հիմա պատերազմ է, երբեք ավելի լավ հնարավորություն չենք ունենա: Չպետք է ուշադրություն դարձնել մամուլի բողոքներին կամ երկյուղ կրել Մեծ տերությունների միջամտությունից: Կատարվածից հետո այլևս ոչ մի միջամտություն նշանակություն չի ունենա: Գործողությունները պետք է հանգեցնեն հայության ամբողջական ոչնչացմանը և կարևոր է, որ մեկ հայ նույնիսկ չփրկվի: Հավանաբար ձեզանից ոմանք զգալանություն կհամարեն այդքան հեռուն գնալը: Կարող եք հարց տալ, ի՞նչ վնաս են տալու երեխաները, ծերերը, հիվանդները: Կամ գուցե զտնում եք, որ միայն մեղավորնե՞րը պետք է պատժվեն... Աղաչում եմ, պարոններ, թույլ մի զտնվեք: Տեղի մի տվեք զգացմունքայնությանը: Հակառակ դեպքում կործանման կգնանք մենք*»:

Անօգնական ու դիմադրելու անկարող հայ ժողովրդի նկատմամբ երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը ձեռնարկեց իսպառ բնաջնջելու քաղաքականություն: Զոհերին կողոպտելու միջոցով անհրաժեշտություն դարձավ նաև ավարառությունը:

Ապրիլի 24-ին էր, որ հայ մտավորականության սերուցքի կալանմամբ ու նրանց գազանաբար ոչնչացմամբ իր կիզակետին հասավ ցեղասպանության գործողությունների ձեռնարկումն, որը միայն 1915-1916թթ. ընթացքում խլեց մեկ միլիոն կյանք:

1915թ. վերջերին արդեն ողջ Արևելյան Թուրքիան ծածկված էր հազարավոր չթաղված դիակներով: Այսօր էլ Էրզրումից մինչև Սիրիա, Տեր-Զորի ավազուտները ներառյալ, եթե փորձենք բրչի մի հարվածով մաքրել հայերի տեղահանության ողջ ճանապարհի վրայի հողածածկը, ապա մեզ կհառնեն իրենց գերեզմանը չունեցող հարյուր հազարավոր զոհերի գանգերն ու ոսկորները:

Արդեն 1915թ. կեսերին միջազգային հանրությունը քաջատեղյակ էր Հայոց ցեղասպանության մասին: Այն թողարկել հնարավոր չէր: 1915թ. մայիսի 24-ին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունները միացյալ հանդես եկան հրապարակային նախազգուշացմամբ՝ ուղղված Թուրքիայի կառավարությանը: Այդ հայտարարությունը այսօր կարելի է համարել Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող առաջին միջազգային փաստաթուղթը, որը հրատարակվելով աշխարհի զրեթե բոլոր երկրներում ազդարարեց, որ «*Հայաստանում տեղի են ունեցել հայերի կոտորածներ՝ քրդերի և թուրքերի կողմից, օսմանյան իշխանությունների բացահայտ թողտվությամբ, իսկ հաճախ էլ ուղղակի համագործակցությամբ...*»:

Առաջին անգամ միջազգային ասպարեզում երեք խոշոր տերությունները հայերի դեմ կատարված ոճրագործությունը որակեցին որպես «մարդկության և քաղաքակրթության դեմ» Թուրքիայի կողմից կատարած նոր հանցագործություններ, որոնց համար «*...անձնական պատասխանատվությունը դնում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև նրա՝ տեղական այն իշխանությունների վրա, ովքեր մասնակից են դարձել նման կոտորածին*»:

Այդ հայտարարությունը շատ ուշ, երեսուներեք տարի անց իր թողարկված արտահայտությունը գտավ 1948թ. դեկտեմբերի 9-ին Միավորված ազգերի կազմակերպության կողմից ցեղասպանությունը կանխելու և պատժելու մասին Կոնվենցիայում:

Ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովուրդը կրեց քանակական և որակական լուրջ փոփոխություններ, Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչությունը զրկվեց Հայրենիքից ու կորցրեց իր բնօրրանը համարվող տարածքներից, ինչպես նաև ունեցվածքից: Լուրջ փոփոխություններ տեղի ունեցավ ժողովրդի կենդանի մնացած մի հատվածի հոգեբանության, նրա հասարակական և քաղաքական մտածելակերպի, հոգևոր կերտվածքի բուն էության մեջ, ինչպես Հայ-

ռենիքում, այնպես էլ Սփյուռքում: Հայ ժողովուրդը մասնատվեց երկու մասի: Ողջ մնացած հայերը դատապարտված էին աշխարհով մեկ սփռվելու և քափառական կյանքի, անխուսափելի ուծացման երկրորդ հայրենիքում՝ դեմ առ դեմ կանգնելով աշխարհի քար անտարբերության հանդեպ:

Ցեղասպանությունը վերապրած յուրաքանչյուր հայ, ցեղասպանությանը զոհ դարձած յուրաքանչյուր ընտանիքի ժառանգորդ, արդարացիորեն պահանջում և ձգտում է իր նկատմամբ կատարված ոճրագործությունների հեղինակների կամ նրանց իրավահաջորդների կողմից ցեղասպանության ճանաչումը: Եվ որքան այս անարդարությունը խորն է և երկար է քաքցվում, այնքան ավելի խորն է նրա ճանչման ձգտումը և ցանկությունը: Ոչ միայն հայերը, այլև միջազգային ողջ հանրությունը, առաջադեմ մարդիկ արդեն 1915թ. կեսերից փաստաթղթերով և դատապարտող նյութերով ապացուցեցին հայերի ցեղասպանության իրողությունը: 1915-ից առ այսօր պատմագիտությունն ընթերցողների լայն շրջաններին է ներկայացրել ցեղասպանությունը իրականացնող երկրին մեղադրող արխիվային փաստաթղթերը և նյութերը, որոնք պահվում են Մեծ Բրիտանիայի, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ավստրիայի, Թուրքիայի, Իտալիայի, Բուլղարիայի, ԱՄՆ-ի արխիվներում, աշխարհի համարյա բոլոր երկրների լրատվության միջոցների էջերում:

Ինչպես արդարացիորեն նկատել էր 1984թ. ապրիլի 13-ից 16-ը Փարիզում իր նիստերը գումարած հասարակական Մշտական ժողովրդական դատարանը, թուրքական պետությունը կրում է հատուկ պարտավորություններ, որոնք բխում են ազգերի իրավունքի մասին տարբեր տարիներին ընդունված կանոնադրություններից, հատուկ պայմանագրերից և համաձայնագրերից, որոնց մասնակից էր նաև նա:

Որպես առաջին, հիմնական պարտականություն, Թուրքիայի Հանրապետությունը չպետք է ձգտի կոծկել ու ենթագրավել ցեղասպանության իրողությունը, այլ համարձակություն հանդես բերի ընդունելու և հաշվի նստելու փաստերի հետ:

Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումն ինքնին նվազագույն հատուցում կհանդիսանա հայ ժողովրդի կրած բարոյական բազմաթիվ անհաշիվ կորուստների դիմաց: Թուրքիայի Հանրապետությունը հաշվի պետք է նստի այն փաստի հետ, որ միջազգային փորձը, որը վերաբերում է կոնկրետ թուրքական պետությանը, հիմնավոր իրավական հիմք է տալիս հաստատելու, որ այս պետության ինքնությունը և անընդհատությունը չի փոխվել երկրի

պատմության մեջ եղած փոփոխություններից՝ Օսմանյան կայսրության փլուզումից ի վեր: Փաստորեն Թուրքիայի ոչ տարածքային կորուստները, ոչ էլ քաղաքական համակարգի վերակազմակերպումը չեն եղել այնպիսին, որ տուժվեր նրա շարունակվող ինքնությունը ազգերի իրավունքի տեսակետից: Հետևաբար չի կարելի համարել, թե թուրք կառավարությունները, որոնք հաջողությամբ հրաժարվել են պատասխանատվությունից, նշանակում է արդարացվել են: Միակ եզրահանգումն այն է, որ պատասխանատվությունը մնում է այն պետության վրա, որը ներկայանում է միջազգային հանրության մեջ, այսինքն իր նախորդների նման ներկայիս Թուրքիայի կառավարությունն էլ պարտավոր է ստանձնել այս պատասխանատվությունը, առանց փորձելու մեջտեղ բերելու պետության ընդհատության պատրվակը՝ պատասխանատվությունից խուսափելու նպատակով: Այդ պատասխանատվությունը նախ և առաջ նշանակում է պարտավորված զգալ պաշտոնապես ճանաչելու կատարված ցեղասպանության իրողությունը և հայ ժողովրդի կրած կորուստները:

Միջազգային իրավունքը ցեղասպանության հանցագործության կատարման հետ է կապում նաև նյութական պատասխանատվության կրումը որպես ունեցվածքի վերադարձում և սեփականության այլ իրավունքների վերականգնում (ռեստիտուցիա), ինչպես նաև ֆիզիկական անձանց, այնպես էլ ամբողջ ազգային խմբին պատճառած վնասների և կորուստների փոխհատուցում (ռեպարացիա տոկոսի համարժեքով և հավելումով):

Նյութական պատասխանատվության սահմանումը պայմանավորված է ոչ միայն արդարացիության, ունեցվածքային և սեփականության, այլև այլ խախտված իրավունքների վերականգնման անհրաժեշտությամբ:

Ցեղասպանության համար նյութական պատասխանատվության իրավական իմաստն այն է, որ բռնի գրկմամբ պայմաններ են ստեղծվում ազգային խմբի քայքայման համար, ինչը և հանդիսանում է ցեղասպանության հանցակազմ, ուստի հակազդումն այդ հանցանքին ենթադրում է նախ՝ խախտված իրավունքների վերականգնում, ապա համապատասխան պատժամիջոցների կիրառում հանցանքը գործողների դեմ:

Բոլորը, ովքեր մասնակցել են այդ գործողություններին՝ մասնավոր անձինք, պետություն կազմող ժողովուրդը և պետությունն ինքնին, ենթակա են տնտեսական պատժամիջոցի գործողությանը:

Ցեղասպանության հետևանքով հայերին հասցված նյութական վնասների հատուցման հարցը շատ ավելի վաղ է ծագել, սա-

կայն մի շարք պատճառներով չի լուծվել: Այսօր նույնիսկ դժվար է պատկերացնել հարկ եղած փոխհատուցման ծավալները:

Հայտնի է, որ հայ ազգաբնակչությանը գոյության միջոցներից նպատակաուղղված զրկելու խնդրով առաջին հերթին զբաղվել է հենց թուրքական պետությունը: Սրա մասին են վկայում արդեն 1915թ. մայիսի 30-ին (նոր տոմարով) այդ նպատակով հայ ազգաբնակչության տեղահանման մասին թուրքական կառավարության որոշումը և տեղահանման մասին ժամանակավոր օրենքի ընդունումը, մի օրենք, որը չներկայացվեց նույնիսկ Թուրքիայի խորհրդարանի հաստատմանը:

Իրավական ուժ չստացած տեղահանման մասին այդ ժամանակավոր օրենքի հիման վրա 1915թ. հունիսի 10-ին ընդունվեց ևս լրացուցիչ օրենք, որը ցուցումներ էր բովանդակում «պատերազմի և քաղաքական արտակարգ պայմանների հետևանքով տեղահանված հայերի թողած շարժական և անշարժ գույքի» հետ վարվելու մասին: Հայերի ողջ ունեցվածքը հայտարարվեց «*լքյալ*» և կալանք դրվեց դրա վրա:

1915թ. սեպտեմբերի 13 (26)-ին ժամանակավոր օրենք ընդունվեց ունեզրկման և բռնագրավման մասին, որով սահմանվում էր տեղահանվածների «*լքյալ*» ունեցվածքի, նրանց բանկային հաշիվների և ավանդների նկատմամբ հայտերի արձանագրման և քննման կարգը:

Հայտնի է, որ հայերը ինքնակամ չէին հրաժարվել իրենց ունեցվածքից, սակայն հենց բուն Թուրքիայում էր ճանաչում գտել հայերի ունեցվածքի և սեփականության «լքյալ» բնորոշումը, որը պետական մարմինների լայն քարոզչության արդյունքն էր:

Թուրքիայում գտնվեցին ողջամիտ մարդիկ, որոնք այս առթիվ հայտնեցին իրենց զայրույթը: Թուրքիայի խորհրդարանի պատգամավոր Ռիզան հայտարարել էր, բողոքելով, որ «*ոչ ոք իրավունք չունի վաճառել իմ ունեցվածքը, եթե ես չեմ կամենում: Դա արգելված է Սահմանադրության 21-րդ հոդվածով: Եթե մենք սահմանադրական ռեժիմ ունենք, որը գործում է սահմանադրական իրավունքին համապատասխան, դա անել չենք կարող: Կամայականություն է: Բռնել ինձ, դուրս քշել իմ գյուղից, հետո էլ վաճառել իմ ունեցվածքը և սեփականությունը, նման բան երբեք չի կարող թույլատրվել: Դա չի կարող թույլ տալ ոչ գիտակցությունը, ոչ օսմանյան իրավունքը*»:

Ցեղասպանության իրողության բացահայտումը և մերկացումը դժվարացնում է նրանց գործը, ովքեր հակված են թաքցնել ու բողարկել իրենց դիրքորոշումը: Ցեղասպանության բացահայտ և ան-

կողմնապահ հիմնավորումը նպաստում է այն ճանաչելու խնդրին: Կասկած չի հարուցում այն համընդհանուր տեսակետը, ըստ որի ցեղասպանության ոճրի մեղադրանքը մնում է մի առկա իրողություն, որը պետք է բազմակողմանի քննարկվի և եթե այն հաստատվի, ապա պետք է, համապատասխան ձևով և հրապարակայնորեն ճանաչվի պատասխանատու պետությունների կողմից:

Սակայն ժողովուրդների պատմական հիշողությունն ունի հավերժական ծալքեր, որոնց խորքերում ամուր պահպանվում են իրենց մշտապես զգացնել տվող չսպիացած վերքերը: Ենթադրել, թե 1915 թվականի ցեղասպանությունը սոսկ մի սարսափահար հիշողություն է, որը մխրճվել է ու մնացել հայ ժողովրդի պատմական հիշողության մեջ և այսօրվա հայ մարդու աշխարհընկալման վրա ոչ մի ազդեցություն չի թողել, սխալված կլինենք:

Հավանաբար ժամանակի ընթացքում կվերանան ատելության և վրեժխնդրության զգացումները, բայց քանի դեռ կենդանի են բազմաթիվ հայեր, որոնք ծնվել են Արևմտյան Հայաստանում, որոնց ընտանիքների անդամները, բարեկամներն ու ազգականները զոհ են գնացել ցեղասպանությանը և այսօր էլ խոր վշտով հիշում են կորցրած հայրենիքը, հարազատ ծննդավայրը, եղեռնի զոհերին, չեն մոռանում ժողովրդին հասցված ցավը, որը չի թուլանում և դեռ երկար մնում է:

Պետք է հստակեցվեն մեր նպատակներն ու պահանջները Թուրքիայից, բարոյականից դրանք պետք է տեղափոխվեն միջազգային-իրավական հարթություն:

Մենք պարտավոր ենք այսօր ամբողջ ուժերով հակահարված տալ թուրք և ոչ միայն թուրք, այդ թվում արևմտյան քարոզչությանը, որը հայ ժողովրդի դեմ գործած հանցագործությունը կոծկելու համար զբաղվում է փաստերի նենգափոխումով ու պատմական կեղծարարությամբ: Այս իրավիճակը պահանջում է ոչ միայն նրանց պատշաճող պատասխան տալ, այլև գիտական խորությամբ ու փաստարկումներով աշխարհին հասցնել ճշմարտությունը:

Երկար ժամանակ, ցեղասպանության հետևանքով աշխարհով մեկ սփռված հայերը հյուրընկալող երկրներում հարգել են նրանց օրենքները, ընտանիքներ են ստեղծել, զգաղվել են ստեղծագործ աշխատանքով, երկրորդ հայրենիք ձեռք բերելով հզորացրել են այն, լռելով, չեն խոսել մահից ազատվելու համար հարկադրաբար թողած իրենց հողերի մասին: Չեն խոսել իրենց մեռյալների մասին: Սկզբից ընտրել են լռությունը՝ վերապրելու համար, կարծես փորձել են մոռանալ՝ խաղաղություն նոր կյանքում գտնելու համար: Սակայն

լքված տան հիշողությունը հավերժ է և սպանված բարեկամների ու ազգականների հիշատակը հնարավոր չէ մոռանալ: Կարող ես լռելյայն կրել այդ բեռը, սակայն փոխանցվող հիշողությունը հայրերից որդիներին և ժամանակի ընթացքում մարդու խղճի լռությունը հետզհետե դառնում է անտանելի: Գալիս է ժամանակը, երբ պետք է ընդմիջվի խղճի այդ լռությունը և պետք է հիշել պատմական ճշմարտությունը:

Իտալիայի խորհրդարանի անդամ՝ Ջանկարլո Պալյարինին, որի նախաձեռնությամբ 2000թ. նոյեմբերի առաջին տասնօրյակում Իտալիայի պառլամենտն իր օրակարգն էր մտցրել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը, հայտարարել էր, որ «Ճանաչելով հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը, Իտալիան և եվրոպական պետությունները, որոնք ապաստան են տվել սակավաթիվ վերապրածների, կճանաչեն նրանց ինքնությունը և վերջապես բարոյական հոգեհանգիստ կմատուցեն ցեղասպանության զոհերին»:

1965թ. Հայոց ցեղասպանության հինսնամյա տարելիցի լայնամասշտաբ նշումը սփյուռքահայ համայնքներում և հայրենիքում խթան հանդիսացավ հետագա տարիների 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության դատապարտման ու նրա պաշտոնական ճանաչման համար աշխարհի առաջավոր ուժերի համախմբման գործում:

1965թ. ապրիլի 20-ին Ուրուգվայի Ազգային համագումարը Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտելու իր որոշմամբ դարձավ աշխարհի առաջին երկիրը:

Երկրորդ հզոր ձայնը, որը հիշեցրեց հայերի ցեղասպանության մասին, հնչեց 1968 թվականին, 64 երկրների և 16 միջազգային կազմակերպությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ հրավիրված խաղաղասեր ուժերի Համաշխարհային կոնգրեսում:

Սակայն այս հարցում կարևորագույն նշանակություն ուներ Միավորված Ազգերի Կազմակերպության (ՄԱԿ) վերաբերմունքը:

Դեռևս 1973 թվականին, երբ ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովի ազգային փոքրամասնությունների հանդեպ կիրառվող խտրականության և պաշտպանության ենթահանձնախմբի 26-րդ նստաշրջանում քննարկվում էր ցեղասպանությունները կանխելու և դրա համար պատժելու հարցին նվիրված նախնական զեկուցումը, ներկայացված բանաձևի 30-րդ ենթակետը Օսմանյան կայսրությունում հայերի ջարդը որակավորում էր որպես «20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն»:

Զեկուցումը, որով հանդես եկավ Ռունդայի ներկայացուցիչը, միաձայն ընդունվեց ենթահանձնախմբի քննարկման ժամանակ,

1974թ. ներկայացվեց ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովի 30-րդ նստաշրջանին: Թուրքիայի և մի շարք այլ երկրների ներկայացուցիչները պահանջեցին հանել բանաձևի 30-րդ ենթակետը: Զեկուցումը վերադարձվեց վերամշակման: 1978 թվականին ՄԱԿ-ի ենթահանձնախումբը, նորից անդրադառնալով դեռևս 1973 թվականի 30-րդ նստաշրջանին ներկայացված բանաձևի նախագծին, ամբողջությամբ զեկուցումից հանեց ցեղասպանության մասին արձանագրված պատմական մասը, որտեղ հիշատակվում էր նաև հայերի ցեղասպանությունը: Մեկ տարի անց՝ 1979 թվականին նույն բանաձևը ներկայացվեց ՄԱԿ-ի հանձնաժողովի 35-րդ նստաշրջանի քննարկմանը:

Ցայների մեծամասնությամբ որոշվեց վերականգնել 30-րդ ենթակետը: ՄԱԿ-ը վեց տարի անց, արդեն վերջին անգամ կրկին հիշեց Հայոց ցեղասպանությունը, երբ 1985 թվականի հուլիսի 2-ին իր հանձնաժողովի 38-րդ նստաշրջանում ընդունած բանաձևի 24-րդ ենթակետում «1915-1916թթ. հայերի օսմանյան ջարդը» որակեց որպես ցեղասպանության օրինակ:

1984թ. ապրիլի 13-16-ը Փարիզում տեղի ունեցավ ժողովուրդների մշտական դատարանի հատուկ նստաշրջանը, որը քննարկեց հայերի ցեղասպանության հարցը: Ընդունվեց հայերի ցեղասպանությունը դատապարտող որոշում:

Սփյուռքում հայկական համայնքների ակտիվ գործողության և տարբեր երկրներում սոցիալական-քաղաքական կյանքում հայերի դերի բարձրացման շնորհիվ մի շարք պետություններ ընդառաջ գնացին համայնքների առաջարկություններին՝ հատուկ քննարկման ենթարկել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և Ապրիլի 24-ը հայերի հետ միասնականության օր սահմանելու հարցը:

Դեռևս 1965թ. Մեծ եղեռնի 50-ամյակի նախօրեին Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի ձախ թևի պատգամավորները հարցապնդումով դիմեցին կառավարությանը՝ պահանջելով միջազգային չափանիշներով դատապարտել 1915-ի ցեղասպանությունը, այն համարելով որպես մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն և փոխհատուցում տալ հայերին:

1980թ. Կանադայի Քվեբեկի նահանգի Ազգային հանձնաժողովը և Օնտարիո նահանգի խորհրդարանը որոշում կայացրեցին Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու մասին և դիմեցին Կանադայի խորհրդարանին պաշտպանել այն: Առաջարկը պաշտպանություն չգտավ:

1985 թվականի ապրիլի 23-ին Արգենտինայի Ազգային կոն-

գրեսը միաձայն որոշում ընդունեց հայերի ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին: Հանձնարարվեց Արգենտինայի արտաքին գործերի նախարարությանը վարել հայերի ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը և դատապարտմանը նպաստող քաղաքականությունը:

1987թ. հունիսի 18-ին Եվրոխորհրդարանը հատուկ բանաձև ընդունեց «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին»՝ պարտադրելով Թուրքիայի կառավարությանը ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը:

1988 թվականի նոյեմբերի 22-ին Հայկական ՍՍՀ Գերագույն խորհուրդը օրենք ընդունեց «Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915 թվականի ցեղասպանության դատապարտման մասին»: Դատապարտելով հայերի ցեղասպանությունը որպես մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն հանցագործություն, ընդունված օրենքն Ապրիլի 24-ը հայտարարեց հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր: Առաջարկություն ներկայացվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահություն՝ 1915 թվականի ցեղասպանությունը ճանաչելու և դատապարտելու մասին:

1990 թվականի ապրիլի 19-ին Կիպրոսի խորհրդարանը հատուկ բանաձև ընդունեց հայերի ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին:

1995թ. ապրիլի 14-ին Ռուսաստանի Դաշնության Պետական Դուման ընդունեց հայտարարություն «1915-1922թթ. հայ ժողովրդի ցեղասպանության դատապարտման մասին»:

1996 թվականի ապրիլի 25-ին Հունաստանի Խորհրդարանն Ապոստոլոս Կակլամանիսի նախագահությամբ օրենք ընդունեց «Ապրիլի 24-ը որպես Թուրքիայի կողմից հայերի ցեղասպանության հիշողության օր սահմանելու մասին»:

1997թ. ապրիլի 17-ին Նոր Հարավային Ուելսի (Ավստրալիայի) խորհրդարանի օրենսդիր համագումարը որոշում կայացրեց ապրիլի 24-ը հայերի ցեղասպանության հիշատակի օր սահմանելու մասին և առաջարկություն ներկայացրեց Ավստրալիայի դաշնային կառավարությանը՝ ընդունել նույնանման որոշում:

1997 թվականի մայիսի 3-ին Լիբանանի Հանրապետության խորհրդարանը բանաձև ընդունեց ապրիլի 24-ը հայության հետ միասնականության օր հռչակելու մասին:

Միանգամայն այլ է ԱՄՆ-ի կառավարության վերաբերմունքը: Երկարատև պայքարի ընթացքում, որը սկսվել է դեռևս 1975 թվականին և շարունակվում է մինչև այսօր, Միացյալ Նահանգների կոն-

գրեսի Ներկայացուցիչների պալատին չհաջողվեց հաղթանակի հասնել:

Այնուհանդերձ ԱՄՆ-ի կոնգրեսականների և սենատորների զգալի մասի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը դիտվում է որպես խիստ հրատապ մի հարց, որից նրանք հրաժարվել չեն ցանկանում:

1998թ. մարտի 26-ին Բելգիայի Սենատը որոշում ընդունեց «Թուրքիայում ապրող հայերի 1915թ. ցեղասպանության մասին», որով դիմեց Թուրքիայի կառավարությանը ճանաչել Հայոց ցեղասպանության պատմական ճշմարտությունը: 2000թ. Շվեդիայի խորհրդարանն ընդունեց Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը և դատապարտմանը նվիրված բանաձև:

2000թ. նոյեմբերի 10-ին Հռոմի պապ Հովհաննես-Պողոս Բ-ն ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը: Պապի և Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ-ի համատեղ հայտարարության մեջ առաջին անգամ նշվեց «ցեղասպանություն» բառը:

Նույն տարվա նոյեմբերի 17-ին Իտալիայի խորհրդարանի ստորին պալատը ձայների ճնշող մեծամասնությամբ որոշում ընդունեց, որտեղ հորդորում էր կառավարությանը ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը:

2001թ. հունվարի 29-ին Ֆրանսիայի պրեզիդենտը և վարչապետը ստորագրեցին օրենք Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին՝ ելնելով Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի ընդունած որոշումից:

Ֆրանսիան աշխարհում առաջին երկիրն է, որը օրենսդրորեն ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը:

2003թ. դեկտեմբերին Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած երկրներին միացավ նաև Շվեյցարիան:

Պայքարը ցեղասպանության դրսևորումների դեմ, պայքարը Հայոց ցեղասպանության դատապարտման և ճանաչման համար համամարդկային երևույթ է դարձել:

2005թ. ողջ հայ ժողովուրդը և միջազգային հանրությունը կնշեն Մեծ եղեռնի 90-րդ տարելիցը:

Միրելի ընթերցող թե ինչպես ընթացավ մոռացության դեմ, հանուն պատմական հիշողության պահպանմանն աշխարհի տարբեր ժողովուրդների պայքարը, այդ հինսուն տարիների ընթացքում, դուք կարող եք ծանոթանալ թերթելով ստորև ներկայացվող Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական դատապարտման և ճանաչման տարեգրությունը:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1914

- *Նոյեմբերի 21-ին* Ռուսական կայսր Նիկոլայ երկրորդը Ֆրանսիայի դեսպան Պալեոլոգի հետ զրույցի ժամանակ հայտնել էր իր հետևյալ կարծիքը. «Անատոլիայում ես, իհարկե կզբաղվեմ հայերի վիճակով: Ես չեմ կարող նորից նրանց թողնել թուրքական լծի տակ: Պե՞տք է արդյոք ես բռնագրավեմ Հայաստանը: Ես այդ կարող եմ կատարել միայն նրանց խնդրանքով: Այլապես, ես պատրաստվում եմ նրանց առաջարկել ինքնավար կառավարում»:

1915

- *Հունվարի 13-ին* Ռուսաստանի Պետական Դումայի անդամ Ա. Ֆ. Կերենսկին «Ազատ տնտեսական ընկերությունում» հանդես եկավ զեկուցմամբ, որտեղ նկարագրեց հայ փախստականների ցնցող վիճակը: Նա հայտարարեց՝ «Հենց որ սկսվեց թուրքական հարձակումը, որն անցավ ռուսական տարածք, դեպի հյուսիս ձգվեցին փախստականների գետերը... Դա փախստականություն չէ, ոչ, դա մի ողջ ժողովրդի մեծ վախճանն է...»:
- *Մայիսի 24-ին* Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունները միացյալ հանդես եկան հրապարակային նախազգուշացմամբ՝ ուղղված Թուրքիայի կառավարությանը: Այդ հայտարարությունը այսօր կարելի է համարել Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող առաջին միջազգային փաստաթուղթը, որը հրատարակվելով աշխարհի զրեթե բոլոր երկրներում, ազդարարեց, որ «Հայաստանում տեղի են ունեցել հայերի կոտորածներ՝ քրդերի և թուրքերի կողմից, օսմանյան իշխանությունների բացահայտ թողտվությամբ, իսկ հաճախ էլ ուղղակի համագործակցությամբ»: Առաջին անգամ միջազգային ասպարեզում երեք խոշոր տերությունները հայերի դեմ կատարված ոճրագործությունը որակեցին որպես «մարդկության և քաղաքակրթության դեմ» Թուրքիայի կողմից կատարած նոր հանցագործություններ, որոնց համար «...անձնական պատասխանատվությունը ղնում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև նրա՝ տեղական այն իշխանությունների վրա, ովքեր մասնակից են դարձել նման կոտորածներին»:

- *Ապրիլի 27-ին* ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Բրայենը հեռագիր հղեց Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուին, նրան հանձնարարելով թուրքական կառավարությանը ներկայացնել հարցապնդում բռնություններից հայերին պաշտպանելու համար:
- *Ապրիլի 30-ին* Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Հ. Մորգենթաուն ԱՄՆ-ի պետքարտուղարին հղած իր հեռագրում հայտնեց, որ Օսմանյան կայսրության որոշ շրջաններում հայերի նկատմամբ ձեռնարկվել են հետապնդումների, թալանի և կոտորածների գործողություններ: Հեռագրում ասվում էր. «... Հալեպի հյուպատոսից ստացված զեկուցագրից պարզվում է, որ թուրքական իշխանությունները Զեյթունի և Մարաշի հայ բնակչության նկատմամբ վարվում են անհավատալի դաժանությամբ և պատճառաբանելով մի քանի հայ դասալիքների գործողությունները, տարագրում և ցիրուցան են անում բազմաքանակ անմեղ բնակչությանը»:
- *Հուլիսի 10-ին* Կոստանդնուպոլսից ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարին ուղարկված հեռագրով Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Հ. Մորգենթաուն զեկուցում է, որ «Հայերի կոտորածներն ընդունում են աննախադեպ չափեր:

Ամենատարբեր շրջաններից զեկուցագրերը վկայում են, որ փորձ է արվում արմատախիլ անել խաղաղ հայ բնակչությանը և նրանց ավերածության ու չքավորության մատնել կամայական ձերբակալությունների, սարսափելի տանջամիջոցների, զանգվածային բռնագաղթերի և կայսրության մի ծայրից մյուսը տեղահանումների միջոցով, որոնք ուղեկցվում են բռնաբարությունների, կողոպուտի և կոտորածի վերածվող սպանությունների հաճախակի դեպքերով... Միակ դեսպանությունը, որն ի վիճակի է նպաստելու այս վայրագությունների մեղմացմանը, Գերմանիայինն է, բայց ես կարծում եմ, այն պարզապես կրավարարվի խորհուրդ տալով և ձևական բողոքով, որ հավանաբար նախատեսված է արձանագրելու և հետագայում պատասխանատվությունից խուսափելու համար... Թուրքական իշխանությունները ինձ հստակորեն տեղեկացրին, որ ես որևէ իրավունք չունեմ խառնվելու իրենց ներքին գործերին»:
- *Հուլիսի 28-ին* Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատում պատասխանելով վիկոնտ Ջեյմս Բրայսի Հայաստանում թուրքերի կողմից քրիստոնյաների սպանության վերաբերյալ հարցին, Պատերազմական խորհրդի նախագահ կոմս Գրյուն հայտարարեց, որ Արտաքին գործերի նախարարությունում ստացված տեղեկությունները ցույց են տալիս, որ այդ ոճրագործությունները գնալով և թվաքանակով, և վայրագության աստիճանով աճում են: Այդ գործողությունները, հայ-

տարարեց լորդ Գրյուն «և զանգվածային կոտորածը, և բռնագաղթը իրագործվել են հարկադրված վերաբնակեցման պատրվակի ներքո»:
- *Օգոստոսի 11-ին* Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Հ. Մորգենթաուն ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարին հղած հեռագրում հայտնում է. «Թուրքերի հակահայկական գործունեությունն անշեղորեն շարունակվում է: Դժվարանում եմ ինձ հետ պահել մի ազգ ոչնչացնելու այս փորձը կասեցնելու համար որևէ գործողության դիմելուց, բայց ես գիտակցում եմ, որ ես այստեղ եմ իբրև դեսպան և պետք է խստորեն հետևեմ ուրիշ երկրի ներքին գործերի չմիջամտելու սկզբունքին: Եթե Դուք այս իրադրությունը համարեք արտակարգ, թող դեսպարտամենտը հանձնարարի ինձ մեր կառավարության անունից միանշանակ բողոք հայտարարել»:
- *Օգոստոսի 12-ին* Օսմանյան կայսրությունում Գերմանիայի դեսպանի ժամանակավոր պաշտոնակատարը Գերմանիայի ռեյխսկանցլեր Բետման-Հոլվեգին ուղղված իր զեկուցագրում հայտնում է. «Իրենց բնակության վայրերից տեղահանված հայ ժողովրդի սիստեմատիկ կոտորածները վերջին մի քանի շաբաթում ընդունել են այնպիսի չափեր, որը թվում է մենք կրկին անգամ հանդես պետք է գանք այդ գործողությունների դեմ վճռական առաջարկությամբ... Ի լրումն վերոհիշյալի, պետք է իմանալ, որ ներքին շրջանների թուրք բնակչության միջավայրում շատերը գտնում են, որ Գերմանիայի կառավարությունը համաձայն է հայերի ոչնչացմանը և հանդիսանում է նույնիսկ այդ միջոցառումների հրահրողը»:
- *Օգոստոսի 13-ին* Օսմանյան կայսրությունում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան Պալլավիչինին կենտրոն հղած իր զեկուցագիրն ավարտեց հետևյալ խոսքերով. «Կգա ժամանակը, երբ Թուրքիան ստիպված կլինի պատասխան տալ իր ոչնչացման քաղաքականության համար»:
- *Մեպտեմբերի 10-ին* Հռոմի Բենեդիկտոս XV Պապը հատուկ նամակով դիմեց Թուրքիայի սուլթան Մոհամեդ 5-րդին, որտեղ ասվում էր. «... մեծագույն տխրությամբ լսում ենք Օսմանյան ընդարձակ տարածքների վրա աննկարագրելի խոշտանգումների ենթարկված մի ողջ ժողովրդի հառաչանքների արձագանքը: Հայ ժողովուրդն արդեն իսկ տեսել է բանտարկություն և տեղահանություն, իր բազմաթիվ զավակների ջարդը և նրանցից բացի ավելի շատ ուրիշների, որոնց մեջ կան բազմաթիվ եկեղեցականներ և նույնիսկ եպիսկոպոսներ: Այժմ լուր ստացանք, որ գյուղերի և քաղաքների ողջ բնակչությանը պատրաստվում է թողնել իրենց տները, աներևակայելի տանջանքներով և չարչարանքներով ուղարկելու համար դեպի հեռավոր արգելա-

փակման վայրերը, որտեղ նրանք ենթարկվելու են ոչ միայն բարոյական անձկության, այլ նաև ամենասոսկալի նյութական թշվառության և անօթության տանջանքներին»:

Բենեդիկտոս XV Պապը Թուրքիայի սուլթանին խնդրում է իր անձնական միջամտությամբ դադարեցնել վայրագությունները:

- *Սեպտեմբերի 30-ին* Օսմանյան կայսրությունում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպանի ժամանակավոր պաշտոնակատար Տրաուտմանսդորֆ-Վեյնսբերգն իր զեկուցագրում հայտնում է. «... Այլևս չի կարելի ժխտել, որ թուրքերը ձեռնարկել են հայ ժողովրդի ոչնչացումը և նման է, որ նրանք նշանակալի չափով առաջ անցան այդ բանում: Վերջերս Թալեաթը որոշակի հրճվանքով ինձ ասաց, որ Էրզրումում, օրինակ չպետք է ոչ մի հայ մնա... Թուրքիան այսօր բավարարված է զգում այն բանից, որ նա անպատիժ իրականացրել է հայ ժողովրդի ոչնչացումը...»

- *Սեպտեմբերի 30-ի և հոկտեմբերի 7-ին* Բեռնի (Շվեյցարիա) «Կենտրոնական սրահում» կազմակերպվեցին հրապարակային դասախոսություններ նվիրված հայ ժողովրդի ողբերգությանը:

- *Հոկտեմբերին* ֆրանսերեն և գերմաներեն լեզուներով հրատարակվեց շվեյցարացի 110 նշանավոր քաղաքացիների՝ Շվեյցարիայի գերմանական և ռոմանական կանտոնների ճանաչված գիտնականների, լրագրողների ու հասարակական գործիչների հանրահայտ «Կոչը» ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի:

- *Հոկտեմբերի 6-ին* Բեռնում (Շվեյցարիա) տեղի ունեցավ Եվրոպայում գործող հայասիրական կազմակերպությունների հիմնադիր առաջին համագումարը:

- *Հոկտեմբերի 6-ին* Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատում հանդես եկավ լորդ Ջեյմս Բրայսը: Նա հայտարարեց. «Անցել է այն ժամանակը, երբ որևէ վնաս կարող է հասցվել հրապարակայնությամբ և որքան ամբողջական հրապարակայնություն տրվի այն իրադարձություններին, որոնք տեղի են ունեցել, այնքան ավելի լավ կլինի, որովհետև այն ձեռք է բերում այն կոտորածների, եթե դրանք չեն ավարտվել, խափանման գոյություն ունեցող միակ հավանականությունը: Վշտացած եմ ասելու, որ նման կարգի տեղեկությունը, քանի որ հասել է ինձ մի շարք երկրամասերից, գալիս է ցույց տալու, որ բազմաթիվ եղանակներով զոհվածների քանակությունը, որոնց վրա ես կհենվեմ, շատ մեծ է: Այդ թիվը ընդունված է համարել 800 000:

...Գոյություն չունի որևէ պատվիրան իսլամում, որն արդարացնում է այն արյունահեղությունը, որը ոճրագործվեց:

... Ամբողջ ազգը դեռևս բնաջինջ եղած չէ, որքանով վերաբե-

Ա 89179 II

ռում է լեռների այս փախստականներին և նրանց, ովքեր փախել են Անդրկովկաս, և ես հուսով եմ, որ մենք բոլորս անկեղծորեն համաձայն ենք, որ ցանկացած ջանք պետք է թափել, որը կարող է թափվել՝ ուղարկելու համար օգնություն այս դժբախտ վերապրածներին, որոնցից հարյուրավորներն ամեն օր տանջամահ են լինում կարիքից և հիվանդությունից: Դա այն ամենն է, ինչ մենք այժմ կարող ենք անել Անգլիայում, թույլ տվեք անել այդ և անել արագորեն»:

- *Հոկտեմբերի 12-ին* Մեծ Բրիտանիայի Համայնքների պալատում Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար Էդվարդ Գրեյը հայտարարեց՝ «Թուրքիայում հայերի կոտորածների և բռնագաղթի խնդրի վերաբերյալ բրիտանական կառավարության տնօրինած ողջ տեղեկատվությունը դարձել է հրապարակային: Այդ ամենի վերաբերյալ կարող է լինել մեկ զգացում՝ սարսափի և վրդովմունքի»:

- *Հոկտեմբերի 29-ին* Բեռլինում կայացած Գերմանիայի կաթոլիկների համաժողովի կենտրոնական կոմիտեի միսիոներական հանձնաժողովի նիստը հատուկ դիմում հղեց Գերմանիայի կանցլերին ի պաշտպանություն հայ քրիստոնյաների: Դիմումում ասվում էր, որը հանձնաժողովը «իր անուրանալի պարտքն է համարում իր ձայնը բարձրացնելու, որ անհապաղ վերջ տրվի հայերի դեմ թուրքական կառավարության կողմից կիրառվող արտակարգ դաժան միջոցառումների գործադրմանը»:

- *Նոյեմբերի 16-ին* հանդես գալով որպես կառավարության կողմից Համայնքների պալատի անդամների հարցապնդումների պատասխանող, Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ լորդ Ռ. Մեսիլը հայտարարեց, որ Թուրքիայի կողմից «ոճիրը կշռադատված է ոչ թե հայ ազգը պատժելու, այլ ոչնչացնելու համար: Դա միակ նպատակն էր, դրա միակ պատճառը»:

- *Նոյեմբերի 18-ին* Փարիզի «Ամերիկյան ակումբում» կազմակերպվեց հավաք նվիրված հայերի ողբերգության դատապարտմանը:

- *Նոյեմբերի 18-ին* Օսմանյան կայսրությունում ԱՄՆ-ի դեսպան Հ. Մորգենթաուն ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Ռ. Լանսինգին հասցեագրված իր նամակում ցավով նշում է. «... որ հզոր քրիստոնեական տերությունները հանցագործներին թույլ տվեցին անպատիժ մնալ նախկինում կատարած հայերի կոտորածների համար. և այդ մարդիկ զտնում են, քանի որ այդ հանցագործությունների վրա նախկինում նայել են մատների արանքից, հավանաբար, նրանց նորից կներեն»:

- *Հունվարի 11-ին* Գերմանիայի Ռայխստագում ելույթ ունեցավ պատգամավոր, միջազգային սոցիալիստական շարժման ականավոր գործիչ Կարլ Լիբկնեխտը, որը դիմելով ռայխսկանցլերին հարցրեց արդյոք նա տեղյակ է այն մասին, որ դաշնակից թուրքական կայսրությունում հարյուրավոր և հազարավոր հայ բնակչությունը տեղահանվեց իր բնակության վայրերից և ոչնչացվեց: Նա պահանջեց գերմանական կառավարությունից արգելել նման սարսափների կրկնությունը կենդանի մնացած հայ բնակչության նկատմամբ:
- *Հունվարի 18-ին* Ֆրանսիայի նախարարների խորհրդի նախագահ, արտաքին գործերի նախարար Արիստիդ Բրիանը Փարիզում գործող Հայկական կոմիտեի նախագահին ուղղված իր նամակում տեղյակ էր պահում, որ «Հանրապետության կառավարությունը չի մոռանա այն դաժան փորձությունները, որոնց կրկին անգամ ենթարկվեց հայ ազգաբնակչությունը: Նա (կառավարությունը – Լ. Բ.) կհիշի այդ մասին, երբ կգա օրինական փոխհատուցման ժամանակը»:
- *Փետրվարի 9-ին* ԱՄՆ-ի Սենատը ընդունեց թիվ 12 բանաձևը, որով միջնորդում էր ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնին՝ հատուկ օր սահմանել հայերի օգնության հիմնադրամներին հանգանակության միջոցով ամերիկացիների կարեկցանքը արտահայտելու համար: Բանաձևում ասվում է՝

«... Նկատի ունենալով, որ պատերազմի մեջ ներգրաված երկրներում այժմ կան մի քանի հարյուր հազարավոր սննդի, հագուստի և օթևանի կարիք ունեցող հայեր,

Նկատի ունենալով, որ նրանցից շատերը ելնելով պետության պատերազմի մեջ գտնվելու հանգամանքից, ստիպված էին թողնել իրենց տները և ունեցվածքը՝ զրկված լինելով տարրական կարիքները հոգալու հնարավորությունից, որը պատճառ էր դառնում քաղցի, հիվանդությունների և անասելի տառապանքների,

Նկատի ունենալով, որ Ամերիկյան Միացյալ Նահանգների ժողովուրդը ցավով ընկալել է այս բազմաթիվ մարդկային էակների սարսափելի իրավիճակը և գրկարաց պատասխանել է նրանց օգնության խնդրանքին, երբ էլ որ նման խնդրանք հասել է նրանց,

Ուստի և Սենատը որոշում է (Ներկայացուցիչների պալատի համաձայնությամբ)... Միացյալ Նահանգների նախագահին հարգալից խնդրել՝ օր սահմանել, որի ընթացքում այս երկրի քաղաքացիները կարող են իրենց կարեկցանքը արտահայտել հանգանակություն կատարելով պատերազմող երկրներում այժմ բացված հայ օգ-

նության հիմնաղրամներին»:
- *Փետրվարի 9-ին* Ռուսաստանի Պետական Դումայում հանդես եկավ Արտաքին գործերի նախարար Ս. Դ. Սազոնովը, որը հայտարարեց. «Փետրվարի 3-ին ընկավ Էրզրումը... Ինձ դեռևս նախկինում վիճակվել էր ձեր առջև հիշատակել այդ դժբախտ ժողովրդի չլսված տանջանքների մասին: Դաշնակցային Գերմանիայի բարեհաճ աչքի առջև թուրքերը ըստ երևույթին մտադիր են իրագործել հայ բնակչության լիակատար բնաջնջման մասին իրենց վաղեմի երազանքը...»
- *Մարտի 11-ին* Հանդես գալով Ռուսաստանի Պետական Դումայում, պատգամավոր Պ. Ն. Միլյուկովը դատապարտելով Օսմանյան կայսրության քաղաքականությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ, հայտարարեց, որ այդ քաղաքականության նպատակն է հայ ժողովրդի ամբողջական ֆիզիկական ոչնչացումը, որ «միջազգային դիվանագիտության զգուշացման և կանխարգելման բազմաթիվ փորձերից հետո, թուրքերին թվում էր, որ իրենց համար վերջապես եկավ բարենպաստ պահը»:
- *Ապրիլի 9-ին* Փարիզի Սորբոնի համալսարանի դահլիճում կայացավ «Մեծարանք Հայաստանին» բազմահազարանոց հավաքը: Ելույթ ունենալով հավաքում, Ֆրանսիայի լուսավորության նախարար Պենլվեն հայտարարեց, որ «... մեկ տարուց ի վեր Հայաստանն արյունաներկ դարձնող կոտորածները զերազանցում են նախորդ ոճիրները՝ թե իրենց չափերով, թե իրենց վայրենությամբ: Գերմանիան կարող է հպարտանալ իր գործով, որն իր քստմնելիությամբ մոռացնել տվեց Լենկ Թեմուրի փառքը»: Նույն հանդեսում, իր բացման խոսքում Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի նախագահ Պոլ Դեշնանելը խստորեն դատապարտեց թուրք դահիճների կողմից իրականացվող հայ ժողովրդի սպանդը:
- *Մայիսին (օրը հայտնի չէ)* Գերմանական ավետարանչական առաքելության կոմիտեն արտակարգ խնդրագիր ներկայացրեց Գերմանիայի ռեյխսկանցլերին, որտեղ ասվում էր. «Մենք ցնցված կանգնած ենք ամենասարսափելի արհավիրքներից մեկի առաջ, որը երբևէ չի տեսել պատմությունը և որպես քրիստոնյաներ ձգտում ենք օգնել մեռնող քրիստանյա ժողովրդին:

Մարտական գործողությունների ընթացքում հայ բնակչությունը, այսինքն ավելի քան մեկ միլիոն մարդ, բռնի տեղահանվել է Արևելյան և Արևմտյան Անատոլիայի շրջաններից: Ինչպես շարադրված է բազմաթիվ անվիճարկելի և բովանդակությամբ մեկը մյուսին համապատասխան ականատեսների հաշվետվություններում, այդ տեղահանության ժամանակ զոհվել են հարյուր հազարա-

վոր մարդիկ և մինչև օրս կարիքը կյանքից հեռացնում է մարդկանց անթիվ բազմություն, հատկապես կանանց և երեխաների: Ամենահին քրիստոնյա եկեղեցուն և ժողովրդին, որի նկատմամբ վաղուց կարեկցանքով են վերաբերվում գերմանացի քրիստոնյաները, մահն է սպառնում»: Կոմիտեն խնդրում էր միանվագ նվիրատվության ձևով օգնություն ցույց տալ հայերին:

- *Հուլիսի 29-ին* Փարիզում իր գործունեությունը սկսեց «Ֆրանսիա-Հայաստան» ընկերակցությունը, որի վարչության անդամներն էին Ֆրանսիայի կառավարության երկու նախարարներ, սենատորներ և դեպուտատներ: Ընկերակցության պատվավոր նախագահներ ընտրվեցին Ֆրանսիայի նախկին վարչապետ, Սենատի Արտաքին գործերի հանձնաժողովի նախագահ Ժորժ Կլեմանսոն, Ֆրանսիայի պետական նախարար Դենի Քոշենը, Ֆրանսիայի ակադեմիայի անդամ, գրող Անատոլ Ֆրանսը:

- *Օգոստոսի 31-ին* Վաշինգտոնում ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնը հանդես եկավ մի առանձին հայտարարությամբ այն մասին, որ ընդունելով Սենատի առաջարկությունը՝ 1916թ. հոկտեմբերի 21-ի շաբաթ և հոկտեմբերի 22-ի կիրակի օրերը նշանակում է հատուկ օրեր, որի ժամանակ Միացյալ Նահանգների քաղաքացիները կարող են իրենց ցանկացած հանգանակությունը կատարել՝ օգնելու սիրիացի և հայ հալածված ժողովուրդներին:

- *Նոյեմբերի 16-ին* «Բեռլինի միսիոներական Միության» նախագահ դոկտոր Կարլ Ակսենֆելդը «Դիմում» հղեց Գերմանիայի կանցլեր Բետման-Հոլվեգին, որտեղ ասվում էր, որ «չեզոք երկրներում Գերմանիայի հասցեին լայնորեն տարածվում են մեղադրանքները այն մասին, որ նա ոչ միայն անվրդով դիտում է, այլև աջակցում է քրիստոնյա մի ողջ ժողովրդի եղեռնի իրագործմանը»:

1917

- *Փետրվարի 16-ին* Օսմանյան կայսրությունում Գերմանիայի դեսպանի ժամանակավոր պաշտոնակատար Ֆոն Կյուլմանը Գերմանիայի ռեյխսկանցլեր Բետման-Հոլվեգին ուղղված իր զեկուցագրում հայտնում է. «Ես գտնում եմ, որ վերջնական արդյունքում (հայերի) ոչնչացման քաղաքականությունը վնաս կհասցնի թուրքական պետությանը: Գազանությունները, որոնցով ուղեկցվում էր հայերի դեմ տարվող արշավը, ծանր բեռի նման կնստի թուրքերի հեղինակության

վրա շատ երկար ժամանակ և երկարատև ժամանակ այդ գազանությունները կծառայեն որպես թունավոր զենք նրանց ձեռքերում, ով հրաժարվում է Թուրքիային իրավ համարել կրթված պետություն և կպահանջի թուրքերին բացառել Եվրոպայից...»

- *Մարտի 29-ին* Ստոկհոլմում տեղի ունեցավ բազմամարդ միտինգ, որը նվիրված էր Հայոց ցեղասպանության դատապարտմանը: Միտինգի մասնակիցները դատապարտեցին Շվեդիայի կառավարության անտարբեր վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ:

- *Ապրիլի 18-ին* Արաբական երկրների և Մեքքայի առաջնորդ Ալ-Հուսեյն Իբն Ալին հրովարտակ արձակեց, որով կոչ էր անում բոլոր հավատացյալներին պաշտպանել ու հոգ տանել իրենց տարածքներում ապաստան գտած հայ համայնքների յուրաքանչյուր անդամի, օգնել նրանց բոլոր գործերում, այնպես, ինչպես արաբները կանեին իրենց ունեցվածքի և երեխաների համար, հայերին տալ այն ամենը, ինչի կարիքը նրանք կունենան, անկախ այն բանից, թե նրանք կմնան նույն տեղում, թե կգնան տեղից-տեղ, քանի որ նրանք մուսուլմանների կողմից պաշտպանվող մարդիկ են:

- *Նոյեմբերի 6-ին* հանդես գալով Մեծ Բրիտանիայի Համայնքների պալատում, Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար Արթուր Բալֆուրը հայտարարեց. «Պե՞տք է արդյոք մեզ համար անտարբերության փաստ դառնա այն, որ Հայաստանը պետք է ետ վերադարձվի, ինչպես հարգարժան ջենտլմենները ցանկանում են վերադարձնել նրան իրենց բանաձևով՝ Թուրքիայի իշխանության ներքո: Ես չեմ ցանկանում քանդել իսկական թուրքական համայնքը՝ կազմված թուրքերից, թուրքերին սազական ձևով, թուրքերին կառավարող: Հակառակը, մեր հաստատուն նպատակը ոչ թուրք ազգերին թուրքական իշխանությունից ազատագրելն է: ...Ի՞նչն է իմպերիալիստական, ցանկության մեջ՝ տեսնելու Լեհաստանն անկախ, Հայաստանն ազատագրված թուրքերից, Էլզաս Լոթարինգիան՝ վերամիացած Ֆրանսիային, տեսնելու, որ Իտալիան ունենալու է իր սեփական ազգը, լեզուն և քաղաքակրթությունն ընդգրկող տարածությունը»:

- *Դեկտեմբերի 4-ին* հանդես գալով ԱՄՆ-ի կոնգրեսում, նախագահ Վ. Վիլսոնը հայտարարեց, որ «Մենք հույս ունենք թուրքական կայսրության ժողովուրդների համար ապահովել իրավունք և հնարավորություն՝ իրենց կյանքը դարձնելու անվտանգ, իսկ իրենց ճակատագիրը՝ ապահով ագրեսիաներից ու անարդարությունից, օտարերկրյա արքունիքների ու կուսակցությունների կարգադրություններից»:

- *Դեկտեմբերի 22-ին* նախագահ Վ. Վիլսոնը հատուկ հանձնարա-

բական տվեց ԱՄՆ-ի կառավարությանը՝ ուսումնասիրել Հայաստանի հետագա ճակատագրի հետ կապված դաշնակից պետությունների կարծիքը և այդ կապակցությամբ մշակել ԱՄՆ-ի դիրքորոշման հիմնական ուղղությունները:

1918

- *Հունվարի 6-ին* «Գերմանա-հայկական Միության» անունից Պաուլ Ռորբախը, Էդվարդ Կիրը և Մարտին Ռադեն դիմում հղեցին Գերմանիայի կառավարությանը՝ առաջարկելով Հայաստանի համար ավտոնոմիա:
- *Հունվարի 6-ին* «Գերմանա-հայկական ընկերությունը» հատուկ նամակով, ուղղված Գերմանիայի կանցլերին, կոչ արեց աջակցել հայերին ինքնավարություն տրամադրելու հարցում:
- *Հունվարի 8-ին* հրապարակվեց ԱՄՆ-ի նախագահ Վ. Վիլսոնի տասնչորս կետերից բաղկացած հայտարարությունը, որոնցից տասներկուերորդը վերաբերում էր հայերին:
- *Փետրվարի 1-ին* Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Ներկայացուցիչների պալատում զեկուցումով հանդես եկավ Քանզաս նահանգի ներկայացուցիչ լեյտենանտ-գնդապետ Էդուարդ Ս. Լիտլը: Ներկայացված ընդարձակ զեկուցումը կրում էր «Հայկական հարցը» խորագիրը: Ներկայացուցիչների պալատի անդամներին կոչ անելով սատար կանգնել հայերին, Էդ. Լիտլը հայտարարեց. «Հինգ-վեց հարյուր տարի այս ժողովուրդը ճնշվել ու ոտնակոխ է եղել: Աշխարհում ոչ մի ժողովուրդ չի տոկացել այնքան, որքան հայ ժողովուրդը, և այն փաստը, որ նրանք մինչև օրս էլ ապրում են, որտեղ ապրել են դարեր շարունակ, ապացույց է, որ ունեն կամքի ուժ, կայունություն և հայրենասիրություն, ինչը մարդկության տարեգրության մեջ իր զուգահեռը չունի»:
- *Ապրիլի 2-ին* Պաղեստինի գերմանական միության նախագահ Կարլ Հորտմանը խնդրագիր ներկայացրեց կայզերական կառավարության ղեկավար կոմս Հերտլինգին, որտեղ ասվում էր, որ «Թուրքիայից ստացվում են բավականին տագնապալի տեղեկություններ, որոնք ստիպում են անհանգստանալ, որ հանցագործությունները հայերի նկատմամբ կարող են կրկնվել... Այդ իսկ պատճառով խնդրում ենք Ձերդ գերազանցությանը վճռական քայլեր ձեռնարկել, որպեսզի հեռացնեք հայերից նոր հետապնդումների վտանգը և անել ամեն հնարավոր, որ աղաղակող չարագործությունները, որոնք կատարվել

են առաջին հետապնդման ժամանակ, չկրկնվեն»:
- *Ապրիլի 12-ին* Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Չիչերինի ստորագրությամբ ուղերձ ներկայացվեց Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարությանը, որտեղ Գերմանիայի կառավարության ուշադրությանն էր հրավիրվում այն փաստը, որ «Կովկասյան ճակատում թուրքական զորքերի առաջխաղացմանը հետևնում է հայ բնակչության զանգվածային բնաջնջումը: Խաղաղ ազգաբնակչությունը, հազարավոր կանայք և երեխաներ են սպանվում, նրանց ունեցվածքը կողոպտվում և հրկիզվում է: Հայ ժողովրդի բնաջնջումը հիմա էլ է շարունակվում: Գազանությունների պատասխանատվությունը, որոնց ենթարկվում է հայ ազգաբնակչությունը թուրքական զորքերի կողմից գրված շրջաններում, ընկնում է գերմանական կառավարության վրա, որի օգնությամբ Թուրքիան այդ շրջանները ձեռք բերեց»:
- *Մայիսի 17-ին* «Հայաստանի համար 1915թ. մարդասիրական օգնության շվեյցարական կոմիտեն» հատուկ դիմում հղեց Գերմանիայի ռեյխսկանցլեր կոմս ֆոն Հերտլինգին, որտեղ ասվում էր. «... թույլ տվեք կրկին Ձեզ դիմել դժբախտ հայ ժողովրդին պաշտպանելու համոզիչ խնդրանքով: 1915թ. Թուրքիայի ասիական մասում սկսվեցին հայ ժողովրդի հետապնդումները, որոնց զոհը դարձավ նրա մեծ մասը: Տոմարդիկ հիմնականում կոտորված են, կանայք, երեխաները և ծերերը Միջագետքի անապատներ տեղափոխության հետևանքով դատապարտված են աննկարագրելի տառապանքների և անկասկած՝ մահվան: Թուրքիայի ասիական մասի ամբողջ հայկական բնակչության միայն չնչին մասն է մնացել... Մեզ համար միայն կարևոր է, որ կրկին տեղի չունենա այն, ինչ վերապրեցինք 1915 թվականին: Իբրև քրիստոնյաներ, որոնք լի են վստահությամբ դեպի քրիստոնյա Գերմանական կայսրությունը, դիմում ենք խնդրանքով՝ կանխարգելել քրիստոնյա հայ ժողովրդի ամբողջական ոչնչացումը»:
- *Հունիսի 4-ին* Բաքում քաղաքում հաշտության և բարեկամության Պայմանագիր կնքվեց Օսմանյան կայսերական կառավարության և Հայաստանի Հանրապետության միջև: Պայմանագրի կարևոր բաժիններից էր հոդված 10-ը, որտեղ ասվում էր. «Պայմանավորվող կողմերից մեկի տարածքի բնակիչները կամ համայնքները, որոնք ունեն սեփականություն և օգտագործման իրավունք սահմանի մյուս կողմում գտնվող անշարժ գույքի նկատմամբ, կարող են օգտագործել դրանք, շահագործել կամ վարձակալության տալ, վարել կամ վաճառել անձամբ կամ վստահված անձանց միջոցով:

Ոչ ոք չի կարող զրկվել այդ անշարժ գույքի նկատմամբ իրեն պատկանող սեփականության իրավունքից այլ կերպ, քան նկատի ունենալով հասարակական շահը և միշտ փոխհատուցմամբ: Ոչ մի արգելք չպետք է հարուցվի բնակիչներին կամ նշված համայնքների ներկայացուցիչներին, երբ նրանք սահմանը կանցնեն՝ ներկայացնելով ճանապարհային թերթիկները, որոնք կտրվեն ըստ բնակավայրի համապատասխան իշխանությունների կողմից և որոնք կօրինականացվեն մյուս կողմի իշխանությունների կողմից: Թեթևացումներ ու հատուկ արտոնություններ կտրվեն սահմանն անցնելու և սահմանային բնակավայրում առևտուր անելու համար»:

- *Հունիսի 24-25-ին* Տեղի ունեցան Գերմանիայի Խորհրդարանի նիստերը, որտեղ հատուկ քննարկման հարց դարձավ Վրաստանում և Կովկասում տիրող վիճակը: Ելույթ ունենալով պատգամավոր դոկտոր Շտրեզեմանը (Ազգային-լիբերալ կուսակցությունից), դատապարտեց Թուրքիայի կողմից Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի խախտումը, երբ վերջինս պայմանագրով հաստատված տարածքային սահմաններից ավելի հեռու է թափանցել, փորձելով առաջ խաղալ դեպի հայկական տարածքները: «Մենք մեծագույն ջանքեր ենք ծախսել հայերի համար՝ հոգ տանելու առումով: Այստեղ խոսքը այլ բանի մասին չէ, քան այսուհետ ևս գյուղերը բոցերով բռնկված լինելու, վերստին հազարավորներն իրենց կյանքից պիտի զրկվեն»:

Թուրքիայի հասցեին խիստ քննադատությամբ հանդես եկավ նաև պատգամավոր Հաասը (անկախ սոցիալիստ), որը դիմելով կառավարությանը, շեշտեց, որ նրա պատասխանատվությունից է կախված ամբողջապես հայերի բնաջնջման դատապարտված լինելը: «Հայերի օգնության ցնցող կանչը զրեթե ոչ ոք, ով լսել է այն, իր ողջ կյանքի ընթացքում չի կարող մոռանալ: Պատերազմի ընթացքում Թուրքիան մոտ 800 հազար հայ ոչնչացրեց... այստեղ նկարագրվեց այն անմարդկային ճակատագիրը, որ բաժին ընկավ այդ ցեղին և գազանային այն ձևը, որով իրականացվել է բնաջնջումը, խարանվեցին»:

- *Հուլիսի 19-ին* Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը Բեռլինում Հուշագիր ներկայացրեց Ավստրո-Հունգարիայի դեսպանին՝ իր երկրի կառավարությանը հանձնելու համար: Հուշագրում ասվում էր. «Սարսափելի է տառապանքների այն չափը, որ այս պատերազմի թոհուբոհին մեր ազգին բաժին վիճակվեց: Թուրքիայում երկու միլիոն թիվ կազմող մեր հայրենակիցների երեք քառորդը զոհ դարձավ համաշխարհային պատմության մեջ նախադեպը չունեցող հալածանքների. տղամարդիկ սպանվեցին, աղջիկները պղծվել են և

նետվել հարեմներ, կանայք և երեխաները մերկ ու քաղցած ամիսներ շարունակ տեղից տեղ են քշվել, մինչև որ նրանք նվազելով ու պակասելով հասան Միջագետքի և Արաբիայի անապատները, այնտեղի սպանիչ կլիմայի պայմաններում, անասելի զրկանքներից, սովից և տարափոխիկ հիվանդություններից քշվառորեն կործանվեցին... Սակայն Բրեստի պայմանագրով սահմանված Անդրկովկասի սահմանները ևս նրանք չհարգեցին, նրանք ներխուժեցին ավելի խորը մինչև Կովկասյան Հայաստանի խորքը, ամենուրեք սարսափ և քշվառություն, փախուստ և հուսալքություն իրենց շուրջը սփռելով: Ներկայումս նրանք իրավունքին և արդարությանը հակառակ զավթել են Կովկասյան Հայաստանի կեսը, 600 հազարից ավելի հայեր ստիպված էին իրենց տունն ու տեղը, ունեցվածքը և ինչքը թողնել բախտի քմահաճույքին, միայն իրենց կյանքը փրկելու համար փախել են լեռներն ու անտառները, որտեղ ամեն տեսակի զրկանքների, վարակիչ հիվանդությունների, որոնք տարածվում են նրանց շուրջը, տարվա մոտալուտ ցուրտ ժամանակի անախորժությունների պայմաններում, ենթակա են կյանքի և առողջության համար չարաղետ վտանգների, այն ժամանակ, երբ իրենց անտերունչ թողնված ինչքն մատնված է կողոպուտի և ավերման... մենք հույս ենք դնում նաև Ավստրո-Հունգարիայի վրա, որը նույնպես ստորագրել է Բրեստի պայմանագիրը և քրիստոնյաներին պաշտպանել Արևելքում մշտապես իր հաճելի պարտքն է համարել...»:

- *Հուլիսի 31-ին* Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին ժամանեց գերմանաավստրոհունգարական պատվիրակությունը՝ գեներալ Ֆոն Կրեսի և Կովկասում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան, բարոն Ֆրանկենշտայնի գլխավորությամբ: Հանդիպման ժամանակ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ն նրանց փոխանցեց Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի կայսրերին ուղղված իր կոնդակները՝ հայերին օգնելու նպատակով:

- *Հոկտեմբերի կեսերին* ԱՄՆ-ի կոնգրեսական Էդուարդ Լիթլը կոնգրես ներկայացրեց թիվ 336 բանաձևը, որի նախաբանում ասված էր. «Հայ ժողովուրդն իրավունք ունի ազատ և անկախ լինելու, ելք ունենալով դեպի ծով և տերը լինելու այն քրիստոնեական մշակույթի, որի համար նրա զավակները նահատակվեցին»:

- *Հոկտեմբերի 30-ին* Կայսերական Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության պետական քարտուղար Զոլֆը ծածկագիր հեռագրով Թուրքիայում գտնվող գերմանական դեսպանին հաղորդեց կառավարության պատրաստակամությունը Թալեաթ և Էնվեր փաշաներին ապաստան տալու մասին, եթե նրանք ստիպված կլինեն

փախչել Թուրքիայից:

Հեռագրում ասվում էր. «Թալեաթ փաշայի և Էնվեր փաշայի համար, որոնք մեզ հետ դաշինք են կնքել և հավատարիմ մնացել մեզ, մեր երկիրը բաց է: Խնդրում եմ ամեն կերպ օգնել նրանց, եթե նրանք կմտադրվեն փախչել Թուրքիայից քաղաքական հետապնդումների պատճառով»:

- *Նոյեմբերի 4-ին* Ստամբուլում բացվեց Թուրքիայի խորհրդարանի հետպատերազմյան գումարման չորրորդ նիստը (առաջին նիստը տեղի ունեցավ 1918թ. հոկտեմբերի 10-ին): Առաջին անգամ խորհրդարանի ամբիոնից Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո հնչեցին հույն, հայ և թուրք պատգամավորների պաշտոնական հարցադրումները Օսմանյան Թուրքիայում բնակվող հայերի և հույների կոտորածների և Խորհրդարանի հայ պատգամավորներ Զոհրապի և Վարդգեսի սպանության հետ կապված մեղավորներին պատժելու մասին: Խորհրդարանի նիստին մասնակցող հայ յոթ պատգամավորները՝ Մատթեոս Նալպանդյանը, Օննիկ Իհսանը, Հովսեփ Մատաթյանը, Արթին Պոշկեզենյանը, Հակոբ Խրլաքյանը, Գեղամ Տեր-Կարապետյանը և Տիգրան Պարսամյանը հանդես եկան Թուրքիայի կառավարությանը ուղղված հարցապնդմամբ, պահանջելով բացատրություն տալ թե նա ինչ վերաբերմունք ունի 1915թ. մայիսի 14-ին՝ տեղահանության մասին և 1915թ. սեպտեմբերի 13-ին՝ Լքյալ գույքերի մասին կառավարության կողմից ընդունված օրենքների նկատմամբ և ովքեր են այդ ոճրագործությունների կազմակերպիչներն ու պատասխանատուները:

Հանդես գալով խորհրդարանում, Տրապիզոնից պատգամավոր թուրք Մեհմետ Էմինը իր ելույթի վերջում հայտարարեց. «Այո, պարոններ, ես նույնպես ասում եմ, որ մեր կառավարական անձերը շատ ընտանիքների կանանցով և երեխաներով կոտորեցին և նրանց ունեցվածքը կողոպտեցին: Որքան հայեր, որ այսօր պակասում են, եթե նկատի ունենանք նրանց բնակչության նախապատերազմյան մեկ միլիոն երկու հարյուր հազար թիվը, որից և պետք է պակասեցնել վերապրողների թիվը, այդ բոլորը ոչնչացվեցին և սպանվեցին և նրանց ունեցվածքն էլ ավարի մատնվեց: Այս մասին և ոչ մի կասկած: Ես էլ նույնպես փափագում եմ և պահանջում պատժել հանցավորներին»:

- *Նոյեմբերի 13-ին* Մեծ Բրիտանիայի Լոնդոնի պալատում Հայաստանի և Կիլիկիայի շրջաններում տեղի ունեցող իրադարձությունների կապակցությամբ ընդարձակ ելույթ ունեցավ Ջեյմս Բրայսը, որը խիստ քննադատության ենթարկեց Թուրքիայի կառավարությանը:

Նա առանձնահատուկ նշեց. «Ինչպես իրազեկ են Ձերդ պայծառափայլ լորդերը, ներկա թուրքական կառավարությունը ընդգրկում է որոշ քանակությամբ մարդիկ, որոնք եղել են այն ցնցող կոտորածների (որոնք տեղի ունեցան 1915 թվականին) մեղքի գործընկերները: Ձերդ պայծառափայլ լորդերից նրանք, ովքեր ցանկանում են թարմացնել իրենց հիշողությունը, կարող են դիմել Կապույտ գրքին, որը հրատարակվել է Արտաքին գործերի նախարարության կողմից 1916 թվականին, որի մեջ դուք կգտնեք արձանագրությունն այն սարսափելի կոտորածների, որոնք ամենուրեք ծանուցվում են պատմության մեջ, որքան էլ փորձ է կատարվել հավանություն չտալ կամ արդարացնել: Ոչ միայն Թալեաթ փաշան, ոճրագործների մեջ, որոնք այդ պահին ստեղծեցին Միություն և Առաջադիմություն կոմիտեն, ամենաակնավորը, այլև մի շարք անձինք, որոնք դեռևս գոյություն ունեցող թուրքական կառավարության անդամ են, պետք է կրեն այդ կոտորածների մեղքը»:

- *Նոյեմբերի 18-ին* շարունակվեց Թուրքիայի խորհրդարանի նոյեմբերի 4-ին սկսված նիստը: Ընդարձակ ճառով հանդես գալով խորհրդարանում, Հալեպից հայ պատգամավոր Արքին Պոշկեզենյանը հայտարարեց. «Իմ դիմումնագիրը հետևյալ նպատակներն է հետապնդում. առաջին՝ հանցագործ պաշտոնյաներին և անհատներին պատժելու եղանակների հաստատումը: Երկրորդ. սրա և նրա մոտ գտնվող առևանգված և ստրկացված կանանց և որբերի հավաքագրում: Երրորդ. կառավարության կողմից դրանց կերակրելու կազմակերպում: Չորրորդ. նրանց գույքի և ունեցվածքի վերադարձնելը: Հինգերորդ. նրանց կրած վնասների հատուցումը»:

- *Դեկտեմբերի 9-ին, 11-ին և 12-ին* իր նիստերը շարունակեց և դրանով իսկ աշխատանքներն ավարտեց Օսմանյան Թուրքիայի վերջին գումարման խորհրդարանը:

- *Դեկտեմբերի 10-ին* ԱՄՆ սենատոր Հենրի Կաբոտ Լոջը Սենատ ներկայացրեց թիվ 378 բանաձևը, որտեղ առաջարկվում էր Սենատին կարծիք հայտնել, որ «... Հայաստանը, ներառյալ Թուրքահայաստանի վեց վիլայեթներն ու Կիլիկիան, Ռուսաստանը, պարսկական, աղրբեջանական նահանգների հյուսիսային մասի գավառները պետք է անկախ լինեն և Խաղաղության կոնգրեսը միջոցներ կձեռնարկի Հայաստանին օգնելու և անկախ հանրապետություն ստեղծելու համար»:

- *Հունվարի 8-ին* սուլթան Մուհամեդ 6-րդ Վահիդեդդինի հրամանագրով Կոստանդնուպոլսում կազմվեցին Առաջին, Երկրորդ և Երրորդ ռազմական արտակարգ ատյանները, որոնց քննությանն էին հանձնվելու երիտթուրքական կուսակցության պարագլուխները և կառավարության անդամները:
- *Հունվարի 18-ին* Կոնստանտինոպոլսում Մեծ Բրիտանիայի Գերագույն կոմիսար աղմիրալ Կալտորպը հանդիպելով Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարին, հանդես եկավ հետևյալ հայտարարությամբ. «Նորին Գերազանցության կառավարությունը լի է վճռականությամբ համապատասխան պատժի ենթարկել նրանց, ովքեր պատասխանատվություն են կրում հայերի կոտորածների համար»:
- *Հունվարի 28-ին* Թուրքիայում Մեծ Բրիտանիայի Գերագույն կոմիսար աղմիրալ Կալտորպը Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարությանը հեռագիր հղեց, որտեղ ասվում էր. «Թուրքական կառավարությանն ի ցույց տրվեց, որ երբ Անգլիային հայտնի դարձավ հայերի կոտորածների մասին, բրիտանական պետական գործիչները քաղաքակիրթ աշխարհին խոստացան, որ դրա հետ կապված մարդիկ պետք է անձնական պատասխանատվություն կրեն և Նորին Մեծության կառավարությունն ամուր մտադիր է կատարել այդ խոստումը»:
- *Հունվարի 30-ին* Փարիզի խաղաղ վեհաժողովի Տասի խորհուրդը որոշում կայացրեց ընդունել Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Լլոյդ Ջորջի կողմից 1919թ. հունվարի 29-ին ներկայացրած փաստաթուղթը, որի երկրորդ հոդվածում ասվում էր. «Ելնելով հատկապես թուրքերի կողմից նվաճված ժողովուրդների նկատմամբ պատմականորեն չարաշահած իշխանության և նախորդ տարիներին հայերի սարսափելի ջարդերի ճշմարտացի հիմնավորումներով, Դաշնակից և Միավորված տերությունները համաձայնվեցին, որ Հայաստանը, Սիրիան, Միջագետքը, Պալեստինը և Արաբիան պետք է ամբողջովին առանձնացվեն թուրքական կայսրությունից...»
- *Փետրվարի 24-ին* Հանդես գալով Բոստոնում, ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վ. Վիլսոնը հայտարարեց. «Դուք մտածել եք երբևէ Հայաստանի տառապանքների մասին: Դուք շոայլորեն ձեր փողերը բաժանում էիք, որպեսզի ծանր պահին տուժած հայերին օգնություն ցույց տայիք: Այժմ ուժ հավաքեք, օգնեցեք, որպեսզի նրանք այլևս կրկին անգամ չտառապեն»:
- *Փետրվարին* հանդես գալով Հանրապետական կուսակցության

կողմից ԱՄՆ-ի նախագահի թեկնածուի ընտրարշավում Չարլզ Է-վանս Հյուզն ընտրողների առջև հայտարարեց. «Թուրքերի անսահման մոլեգնությունն ամեն տեղ խաղարկվեց Հայաստանում: Մենք կարդացել էինք հայերի հետապնդումների և կոտորածների մասին նախորդ տարիներին, սակայն իրականում նրանք թոշնեցին վերջին օրերին տեղի ունեցած դաժանությունների և զանգվածային կոտորածների համեմատ»:

- *Մարտի 4-ին* Հանդես գալով Նյու Յորքի Մետրոպոլիտեն օպերայի տանը կազմակերպված հանրային միտինգում, ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վ. Վիլսոնն իր ելույթում նշեց. «... Ժողովուրդները, որոնք երկարատև ենթարկվել են անկարագրելի տառապանքների, այն բանի համար, որ գտնվել են թուրքական տիրապետության տակ, սերնդե սերունդ խաղաղության, արդարության, անկախության և աջակցության, կոչ են արել, բայց աշխարհում և ոչ մի կառավարություն նրանց չլսեց»:

- *Ապրիլի 3-ին* Մեծ Բրիտանիայի Գերագույն կոմիսարի տեղակալ Վերբը Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովին ուղղված հեռագրում նշել էր, որ «Հայերի նկատմամբ գազանություններ ցույց տված բոլոր մարդկանց, ովքեր մեղավորներ են, անհրաժեշտություն է առաջացել բոլոր թուրքերին, անխտիր ենթարկել մահապատժի և այդ կապակցությամբ ես առաջարկում եմ, որպեսզի պատիժն ավելի շուտ կրի մասնատման ձև: Ըստ նախկին թուրքական կայսրության ազգային պատկանելիության և անհատական կարգով, որպես բարձր պաշտոնատար անձանց դատավարման ձև, ովքեր տեղ են գտել իմ ցուցակում, որոնց ճակատագիրը կարող է մյուսների համար օրինակ ծառայել»:

- *Ապրիլի 8-ին* ռազմական արտակարգ ատյանը դատավճիռ կայացրեց Յոզղաթի գավառում հայության տեղահանության և կոտորածի գլխավոր կազմակերպիչներ՝ գավառապետի տեղակալ և Բոդազլյանի կայմակամ Քեմալ բեյի և Յոզղաթի ոստիկանության պետ մայոր Թեվֆիկ բեյի նկատմամբ: Դատավճռում բերված մեղադրական ապացույցները վկայում են, որ Քեմալ բեյը ոտքի է հանել գավառի բոլոր մահմեդականներին և կոչ արել իսպառ ոչնչացնել տեղի հայ բանկչությանը: Դատարանը միաձայն մեղավոր ճանաչեց նրան և կայսերական քրեական օրենսգրքի 170 և171 հոդվածների հիման վրա վճիռ արձակեց մահապատժի ենթարկել:

- *Ապրիլի 27-ին* Կոնստանդնուպոլսում սկսվեց Երիտթուրքական կառավարության ղեկավարների և «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամների դատավարությունը, որն տևեց մինչև 1919թ. հունիսի 26-ը:

- *Մայիսի 22-ին* ռազմական արտակարգ ատյանը դատավճիռ կայացրեց Տրապիզոնի հայերի տեղահանության և կոտորածների կազմակերպիչների նկատմամբ և դատապարտեց ութ հանցագործների:

Առավել ծանր հանցագործությունների համար դատարանը հեռակա կարգով մահվան դատապարտեց Տրապիզոնի նահանգապետ Ջեմալ Ազմի բեյին և կուսակցության Տրապիզոնի կազմակերպության պատասխանատու քարտուղար Նայիլ բեյին:

- *Մայիսի 28-ին* անգլիական ռազմական հրամանատարության գաղտնի հրամանով դատաքննության մեջ գտնվող 77 մեղադրյալներ Կ. Պոլսի բանտից տեղափոխվեցին Մալթա կղզի և ընդհատվեց նրանց դատավարությունը:

- *Հունիսի 17-ին* հանդես գալով Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովում Օսմանյան կայսրության Մեծ վեզիր Դամադ Ֆերիդ փաշան փորձելով արդարացնել Թուրքիայի հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ կառավարության կողմից ձեռնարկած հանցագործ քաղաքականությունը, որի հետևանքով ոչնչացավ հարյուր հազարավոր մարդ, այնուամենայնիվ ստիպված էր խոստովանել, որ «... պատերազմի տարիներին ողջ քաղաքակիրթ աշխարհը ցնցված էր հանցագործությունների մասին հաղորդագրություններով, իբրև կատարված թուրքերի կողմից: Ես հեռու եմ այն բանից, որպեսզի ծածկոց գցեմ կատարվածի վրա, որը ստիպել էր ողջ մարդկությանը ցնցվել սարսափից. նաև քիչ հակված եմ այդ մեծ դրամայի մասնակիցների մեղավորության աստիճանը նվազեցնել: Ես իմ առջև դնում եմ այլ նպատակ, ձեռքերիս փաստերով ցույց տալ աշխարհին, թե ում վրա է իրականում ընկած այդ սարսափելի ոճրագործությունների պատասխանատվությունը»:

- *Հուլիսի 5-ին* կայացվեց երիտթուրքական կառավարության ղեկավարների և կուսակցական գործիչների նկատմամբ ռազմական արտակարգ ատյանի դատավճիռը:

Դատաքննությունների ընթացքում հեռակա կարգով մեղադրվում էին տասնմեկ և դատավարությանը ներկա քսան կուսակցական և պետական բարձրաստիճան գործիչներ:

Դատարանը պաշտոնատար անձանց մեղավոր ճանաչեց կոտորածների և բռնությունների դեմ գործնական քայլերի չդիմելու և կանխելու գործում:

Դատավճռում շեշտը դրվեց արևմտահայության կոտորածների և ունեցվածքի կողոպտման մանրամասնությունների վրա:

Քաղաքացիական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի առաջին մասով դատարանը մահապատժի վճիռ կայացրեց Թուրքիա-

յի ներքին գործերի նախարար, մեծ վեզիր Թալեաթ փաշայի, ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի, ծովային նախարար Ջեմալ փաշայի, «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ, հանրային կրթության նախարար դոկտոր Նազըմ բեյի նկատմամբ:

- *Օգոստոսի 16-ին* ԱՄՆ-ի պրեզիդենտի հանձնարարությամբ ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Ռ. Լանսինգը հեռագրով հայտնել է Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովին մասնակցող ԱՄՆ-ի հանձնաժողովին, որ «պրեզիդենտը ցանկանում է նախազգուշացնել թուրքական իշխանություններին, որ եթե նրանք չձեռնարկեն շուտափույթ և արդյունավետ միջոցառումներ, կանխելու թուրքերի, քրդերի կամ ուրիշ մուսուլմանների կողմից Կովկասում կամ այլ վայրերում հայերի նկատմամբ ձեռնարկվող ցանկացած ջարդեր կամ ուրիշ գազանություններ, ապա նրանք կզրկվեն ցանկացած աջակցությունից, որը կվերաբերի ինքնուրույնության պահպանմանը ներկայիս Օսմանյան կայսրության թուրքական հատվածում, որը նախատեսվում է խաղաղության պայմանների 12-րդ հոդվածով, և որ այսպիսի լուծումը կարող է բերել թուրքական կայսրության ամբողջովին վերացմանը և խաղաղության նվաճման պայմանների ամբողջական փոփոխությանը»:

- *Օգոստոսի 26-ին* Լոնդոնում գտնվող ԱՄՆ-ի դեսպան Դևիսին հղած հեռագրում ԱՄՆ-ի պետական քարտուղար Ռ. Լանսինգը հայտնում էր «... 1915 և 1916թթ. հայերի կոտորածները և տեղահանությունը գլխավորապես տեղի ունեցան ուժով՝ միատարր Թուրքիա ստեղծելու երիտթուրքերի ցանկությամբ: Պանթուրանական և պանիսլամական ձգտումները թուրքերի կողմից դեռևս գոյություն ունեն... Հայերը և Հայկական պետության ստեղծումը թուրքերը դիտել են որպես լուրջ արգելք այդ ձգտումների իրագործման ճանապարհին, հատկապես պանթուրանական: Թվում է, այդ պատճառով էլ Մեծ Բրիտանիայի և մյուս դաշնակիցների շահերից է բխում հայերին օգնելը և նրանց ոչնչացնելուց պաշտպանելը...»:

- *Օգոստոսի 28-ին* Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովին ներկայացվեց Թուրքիայում մանդատներ սահմանելու միջազգային հանձնաժողովի ամերիկյան կողմի անդամներ Չարլզ Կրեյնի և Հենրի Կինգի զեկուցագիրը, որտեղ ասվում էր, որ հայերի «... կոտորածները կառավարության կանխամտածված և ուղղակի ակցիայի արդյունք էր, որին իրենք թուրքերը մասնակցեցին մեծ պատրաստականությամբ: Դա ոճրագործություն չէր, որը իրականացավ ցասումի պոռթկումով: Այդ կոտորածն ուղեկցվում էր նկարագրմանը չենթարկվող

սարսափելի դաժանություններով... Անիմաստ է փորձել ժխտել այդ ոճրագործությունը կամ էլ գիտակցաբար նվազեցնել նրա մասշտաբները»:

1920

- *Հունվարի 8-ին* Կ. Պոլսի ռազմական Առաջին արտակարգ ատյանի դատավճռով դատապարտվեցին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության մի խումբ շրջանային պատասխանատու քարտուղարներ և պաշտոնատար այլ անձինք, թվով երեսունվեց մարդ: Դատավճռում նշվում է, որ մեղադրյալները հավաքագրել են մարդասպանների և հանցագործների խմբեր, որոնց միջոցով կազմակերպել են հայերի կոտորածը և նրանց ունեցվածքի կողոպուտը:
- *Հունվարի 13-ին* ռազմական արտակարգ դատարանի վճռով հեռակա կարգով մահվան դատապարտվեց «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամ, «Թեշքիլաթ-ը մահսուսե» հատուկ կազմակերպության ղեկավար Բեհաէդդին Շաքիր բեյը, որպես արևմտահայության տեղահանության և կոտորածների մտահղացման ու հիմնական կազմակերպիչներից մեկը՝ Խարբերդի նահանգում:
- *Մայիսի 13-ին* ԱՄՆ-ի Սենատը ընդունեց թիվ 359 բանաձևը, որտեղ ասվում էր, որ Սենատում կազմակերպված լսումների վկայություններով հստակորեն հաստատվեցին կոտորածների և այլ դաժանությունների մասին զեկուցումների հավաստի լինելը, որից տառապել է հայ ժողովուրդը: Սենատը միաժամանակ ի սրտե շնորհավորել է հայ ժողովրդին անկախ հանրապետություն ունենալու առթիվ:
- *Մայիսի 24-ին* ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վ. Վիլսոնը դիմեց կոնգրեսին, առաջարկելով իրեն համապատասխան լիազորություններ տալ՝ Հայաստանի մանդատը ստանձնելու և այնտեղ զորք ուղարկելու համար:
- *Օգոստոսի 10-ին* Ֆրանսիայի Սևր քաղաքում մի կողմից Բրիտանական թագավորությունը, Ֆրանսիան, Իտալիան և Ճապոնիան՝ որպես գլխավոր դաշնակից տերություններ, Հայաստանը, Բելգիան, Հունաստանը, Հեջասը, Լեհաստանը, Պորտուգալիան, Ռումինիան, Սերբա-Խորվաթա-Սլովենական պետությունը և Չեխոսլովակիան, որոնք գլխավոր տերությունների հետ կազմավորում են դաշնակից տերություններ և մյուս կողմից՝ Թուրքիան, կնքեցին Հաշտության պայմանագիր, որով ավարտվելու էր պատերազմական վիճակը:

Պայմանագրի երրորդ՝ քաղաքական դրույթների մասին վեցերորդ բաժինը վերաբերում է Հայաստանին: Պայմանագրի 88 հոդվածի համաձայն «Թուրքիան հայտարարում է, որ ճանաչում է Հայաստանը որպես ազատ և անկախ պետություն, ինչպես այդ բանն արդեն արել են Դաշնակից տերությունները»: Պայմանագրի հաջորդ՝ 89 հոդվածը արձանագրում է, որ «Թուրքիան և Հայաստանը, ինչպես և Բարձր պայմանավորվող կողմերը, համաձայնվում են Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներում Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանահատումը թողնել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների որոշմանը և ընդունել ինչպես նրա որոշումը, նույնպես և այն բոլոր միջոցառումները, որոնք նա կարող է առաջարկել Հայաստանին դեպի ծով ելք տալու և հիշյալ սահմանագծին հարող օսմանյան բոլոր տարածքների ապառազմականացման վերաբերյալ»:

Պայմանագրի համաձայն, Թուրքիայի և Հայաստանի սահմանները որոշելիս, եթե վիլայեթների ամբողջ տարածքը կամ նրա մի մասը հանձնվում է Հայաստանին, ապա Թուրքիան պատրաստ է հայտարարել, որ որոշումը կայացնելու օրվանից սկսած ինքը հրաժարվում է հանձնված տարածքի նկատմամբ բոլոր իրավունքներից և իրավահիմունքներից:

Պայմանագրի չորրորդ մասը, որը կրում էր «Փոքրամասնությունների պաշտպանությունը» խորագիրը, հստակ ձևակերպեց հայ ժողովրդի նկատմամբ Թուրքիայում իրականացված հանցագործության փաստը: Պայմանագրի 144 հոդվածի համաձայն «Օսմանյան կառավարությունն ընդունում է լրված սեփականության վերաբերյալ 1915 թվականի օրենքի, ինչպես նաև այդ օրենքի լրացումների անիրավացիությունը և հայտարարում է, որ դրանք վերացված են և ուժը կորցրած ինչպես անցյալում, նույնպես և ապագայում: Օսմանյան կառավարությունը հանդիսավոր կերպով պարտավորվում է հնարավորության սահմաններում նպաստել, որպեսզի իրենց օջախները վերադառնան և իրենց գործերը վերսկսեն օսմանյան այլազգի այն քաղաքացիները, որոնք 1914թ. հունվարի 1-ից հետո գաղթել են զազանությունների հանդեպ ունեցած վախից դրդված կամ արտաքսվել են բռնադատման որևէ այլ եղանակով: Օսմանյան կառավարությունն ընդունում է, որ օսմանյան հիշյալ քաղաքացիներին կամ նրանց համայնքներին պատկանող այն անշարժ և շարժական գույքերը, որոնք կարող են որոնելով գտնվել, ում ձեռքում էլ դրանք լինեն, պետք է որքան հնարավոր է շուտ վերադարձվեն (իրենց տերերին)»:

Դժբախտաբար քաղաքական իրավիճակը Թուրքիայի օգտին էր և Սևրի պայմանագիրը չվավերացվեց: Նրան 1923թ. հուլիսի

24-ին փոխարինելու եկավ Լոզանի Պայմանագիրը, որտեղ ընդհանրապես չհիշատակվեցին հայ ժողովուրդը և Հայաստանը:
- *Նոյեմբերի 25-ին* Ազգերի Լիգայի Խորհրդի նախագահ Գիմանսը «Հայաստանի պաշտպանությունը» խորագրով հեռագիր հղեց Լիգայի անդամ բոլոր պետությունների կառավարություններին: Հեռագրում ասվում էր, որ Ազգերի Լիգայի Ասամբլեան նոյեմբերի 22-ին ներքոհիշյալ բանաձևն է ընդունել. «Ասամբլեան ցանկանալով համագործակցել խորհրդի հետ, որպեսզի որքան հնարավոր է արագ վերջ դնել Հայաստանում կատարվող սարսափելի ողբերգությանը, Խորհուրդը կառավարություններին առաջարկում է հանձնարարել տերություններից որևէ մեկին ձեռնարկել անհրաժեշտ միջոցառումներ՝ Հայաստանի և քեմալականների միջև ռազմական գործողությունները դադարեցնելու նպատակով»:
- *Նոյեմբերի 29-ին* Պերուի վարչապետ Լեգուայի Մարտինեսը հեռագիր հղեց Ազգերի Լիգայի խորհրդի նախագահ Պ. Գիմանսին, ի պատասխան Ազգերի Լիգայի Ասամբլեայի կողմից 1920թ. նոյեմբերի 22-ի ընդունած բանաձևի, որը կոչ էր անում աշխարհի երկրներին համագործակցել հայկական ողբերգության սարսափները վերջ տալու գործում: Պերուի կառավարությունն իր պատրաստակամությունն էր հայտնում բանաձևի իրականացմանը մասնակցելու համար:
- *Նոյեմբերի 29-ին* Բոլիվիայի արտաքին գործերի նախարար Էսկալերն Ազգերի Լիգայի խորհրդի նախագահին հեռագրով հաստատեց իր կառավարության պատրաստակամությունը մասնակցել «հայերի ծանր վիճակին վերջ տալու» խնդրի կարգավորմանը:
- *Նոյեմբերի 30-ին* Իսպանիայի վարչապետ և արտաքին գործերի նախարար Մ. Դատոն Ազգերի Լիգայի խորհրդի նախագահին հասցեագրված իր պատասխան հեռագրում հայտնեց, որ չնայած Իսպանիայի թագավորի կառավարությունն անմիջապես կապ չունի և շահագրգռված չէ Հայաստանի ծանր վիճակի իրադարձություններով, խորը ցավակցում է բազմաթիվ դժբախտությունների զոհ դարձած ժողովրդին:
- *Նոյեմբերի 30-ին* Բրազիլիայի արտաքին գործերի նախարար Աժեվեդո Մարկեշն Ազգերի Լիգայի խորհրդի նախագահին ուղղված իր պատասխան հեռագրում հայտնում է, որ «Բրազիլիայի կառավարությունը պատրաստ է ինչպես ինքնուրույն, այնպես էլ մյուս տերությունների հետ» վերջ տալ Հայաստանի ծանր վիճակին:
- *Դեկտեմբերի 2-ին* Վենեսուելայի արտաքին գործերի նախարար Բորգեսն Ազգերի Լիգայի խորհրդի նախագահին ուղղված պատասխան հեռագրում հայտնում էր, որ Հայաստանում տեղի ունեցող իրա-

դարձությունները ցավով է ընդունում, իր պատրաստակամությունն է հայտնում համագործակցելու հարցում, սակայն ելնելով իր երկրի աշխարհագրական դիրքից, չի կարող ինչպես անհատապես, այնպես էլ համատեղ իրականացնել այն առաքելությունը, որն առաջարկում է Ազգերի Լիգան:

- *Դեկտեմբերի 3-ին* Ազգերի Լիգայի խորհրդի նախագահին ուղղված իր պատասխան հեռագրում Սալվադորի արտաքին գործերի նախարարը հայտնում է, որ Սալվադորի կառավարությունն անհրաժեշտ է համարում վերջ տալ հայկական ողբերգությանը և պատրաստ է բարոյական աջակցություն ցույց տալ:

- *Դեկտեմբերի 3-ին* Ավստրալիայի վարչապետ Հյուզն Ազգերի Լիգայի խորհրդի նախագահին հղած պատասխան հեռագրում խնդրում է իրեն հայտնել, թե ինչպես ձևերով է նախատեսվում Հայաստանում տեղի ունեցած սարսափներին վերջ տալը:

- *Դեկտեմբերի 4-ին* Բելգիայի վարչապետ Ժասպարն Ազգերի Լիգային ուղղված իր հեռագրում հայտնում է, որ Բելգիայի կառավարությունը, որը բազմիցս արտահայտել է իր վերաբերմունքը դեպի Հայաստանը, լի է վճռականությամբ անհրաժեշտ միջոցառումներ ձեռնարկել, որպեսզի հայերը խաղաղության բարիքներից օգտվեն:

- *Դեկտեմբերի 5-ին* Նորվեգիայի արտաքին գործերի նախարար Միչելետն Ազգերի Լիգայի խորհրդի նախագահին հասցեագրված իր հեռագրում հայտնում է, որ խորն է ընկալում Հայաստանի վիճակը և մեծ հետաքրքրություն է դրսևորում հայ ժողովրդի անվտանգության և վշտի թեթևացման ուղղությամբ, որը ցավակցորեն է ընդունվում Նորվեգիայում:

- *Դեկտեմբերի 5-ին* Շվեդիայի կառավարության նախագահ և արտաքին գործերի նախարար Դե Գիրն Ազգերի Լիգային ուղղված հեռագրում հայտնում է, որ իր կառավարությունը խորը կարեկցանք է արտահայտում հայ ժողովրդի վշտի թեթևացման ուղղությամբ դրսևորվող բոլոր տեսակի միջոցառումների կազմակերպման նկատմամբ:

- *Դեկտեմբերի 5-ին* Դանիայի պետական նախարար Նեեգաարդը պատասխանելով Ազգերի Լիգայի խորհրդի նախագահի հեռագրին, հայտնում է, որ հայկական ողբերգությունը լցրել է Դանիային ցավակցության զգացումով, դժբախտ ժողովրդի փրկության համար:

- *Դեկտեմբերի 5-ին* Ուրուգվայի արտաքին գործերի նախարար Մուերոն տեղյակ պահեց Ազգերի Լիգային, որ իր կառավարությունն Իսպանիայի և Բրազիլիայի նման կողմնակից է հայերին ցույց տրվող բարոյական օգնությանը:

- *Դեկտեմբերի 6-ին* Նիկարագուայի արտաքին գործերի նախարար Ումբերտո Պասոս Դիասն Ազգերի Լիգային հասցեագրված իր հեռագրում հայտնում է, որ Նիկարագուան նույնպես նպատակ է հետապնդում վերջ տալ հայկական ողբերգությանը:
- *Դեկտեմբերի 9-ին* Հոնդուրասի արտաքին գործերի նախարարն Ազգերի Լիգային հղած պատասխան հեռագրում, հայտնեց, որ Հոնդուրասի կառավարությունը ցավակցում է Հայաստանին՝ սարսափելի ողբերգության համար և առաջարկում է իր բարոյական աջակցությունը:
- *Դեկտեմբերի 10-ին* Չիլիի արտաքին գործերի նախարար Լ. Ալդունատեն Ազգերի Լիգային պաշտոնապես տեղյակ պահեց, որ պաշտպանում է Հայաստանին հուսահատ վիճակից դուրս բերելու առաջարկությունը:
- *Դեկտեմբեր* Գվատեմալայի արտաքին գործերի նախարար Ագիրրան տեղյակ պահեց Ազգերի Լիգայի նախագահին, որ իր երկրի կառավարությունը գտնում է, որ անհրաժեշտ քայլերի պետք է դիմել՝ Հայաստանին օգնելու համար:
- *Դեկտեմբեր* Պանամայի արտաքին գործերի նախարարն իր երկրի կառավարության անունից հայտնեց Ազգերի Լիգային, որ առաջնորդվելով մարդասիրության ոգով, Հայաստանի ողբերգական վիճակի կապակցությամբ պատրաստակամություն է դրսևորում անմիջական մասնակցություն ունենալ բոլոր միջոցառումներին, ընդհուպ ծածկելով յուրաքանչյուր, դեպի Հայաստան մեկնող արշավախմբի ծախսերը:

1946

- *Ապրիլի 4-ին* Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարության հետազոտությունների բաժինը երկրի ղեկավարությանը ներկայացրեց տեղեկանք «Թուրքիայի տարածքների նկատմամբ հայկական և վրացական պահանջների մասին»: Տեղեկանքը, որի առաջին տարբերակը ներկայացվել է 1945թ. հոկտեմբերի 5-ին, իսկ երկրորդը՝ 1945թ. դեկտեմբերի 22-ին, ներկայացվեց վերջնական խմբագրված ու լրամշակված տեսքով: Տեղեկանքը կազմվել էր այն բանից հետո, երբ Բեռլինում (Պոտսդամում) Դաշնակից տերությունների ղեկավարների 1945թ. հուլիսի 22-ին տեղի ունեցած խորհրդակցությունում Ի. Ստալինի հանձնարարությամբ ՍՍՀՄ արտաքին գործերի նախարար Վ. Մոլոտովը հանդես եկավ հայտարա-

ությամբ, ըստ որի ՍՍՀՄ-ի և Թուրքիայի պետական սահմանները ճիշտ չեն կազմված, և ինչպես Սովետական Հայաստանից, այնպես էլ Սովետական Վրաստանից անարդարացի տարածքներ են գրավվել:

Հուլիսի 23-ին՝ Դաշնակից տերությունների ղեկավարների կոնֆերանսի հաջորդ՝ յոթերորդ նիստում վերոհիշյալ հարցը կրկին անգամ բարձրացվեց Ի. Ստալինի կողմից, որը հայտարարեց, թե «սահմանների ճշտման մասին առաջարկությունը կարող է պատահել կվախեցնի թուրքերին: Սակայն խոսքը գնում է սահմանների վերականգնման մասին, որոնք գոյություն ունեին մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը: Ես նկատի ունեմ Կարսի շրջանը, որը մինչև պատերազմը Հայաստանի կազմում էր, և Արդահանի շրջանը, որը մինչև պատերազմը գտնվում էր Վրաստանի կազմում... Բայց մենք գտնում ենք, որ սահմանը Կարսի և Արդահանի շրջանում ճիշտ չէ, և մենք հայտարարեցինք Թուրքիային, որ եթե նա ցանկանում է մեզ հետ միություն կազմել, պետք է ուղղել այդ սահմանը, եթե նա չի ցանկանում ուղղել սահմանը, ապա միության հարցը վերանում է...»

Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարության հետազոտական բաժինը կատարելով երկրի վարչապետի հանձնարարությունը՝ սահմանների մասին պատմական հավաստի տեղեկանք ներկայացնելու կապակցությամբ, տեղականքում զգալի տեղ հատկացրեց հայերի նկատմամբ Օսմանյան Թուրքիայում 1896, 1909 և 1915-1916 թվականներին ձեռնարկած ոճրագործություններին, որոնց հետևանքով բնաջնջվեց համարյա ողջ հայ ժողովուրդը և փաստորեն Անատոլիան մաքրվեց հայերից:

1948

- *Մայիսի 28-ին* Միացյալ ազգերի կազմակերպության մարդու իրավունքների խորհրդի տնտեսական և սոցիալական հարցերի հանձնաժողովը քննարկեց «Թուրքիայում հայերի կոտորածները» զեկույցը, որը գտնում է.ր, որ Սևրի 1920թ. օգոստոսի 10-ի պայմանագրի համաձայն Թուրքիան պատասխանատվություն է կրում իր իսկ տարածքում կատարված կոտորածների համար:
- *Մայիսի 28-ին* Միավորված Ազգերի Կազմակերպության ռազմական հանցագործությունների հանձնաժողովը հաստատեց թուրքական կառավարության գործողությունները որպես «մարդկության դեմ հանցագործություն» որակումը, Անտանտի պետությունների 1915թ. մայիսի 24-ի Հայտարարության հիման վրա:

Հանձնաժողովի կողմից ներկայացված փաստաթղթերում հստակ ձևակերպվեց Հայտարարության բուն էությունը որպես «հանցագործություն մարդկության և քաղաքակրթության դեմ», որի համար անձնական պատասխանատվություն են կրում թուրքական կառավարության բոլոր անդամները, ինչպես և տեղական այն ներկայացուցիչները, ովքեր այդ կոտորածների մասնակիցն են եղել»:

1964

- *Նոյեմբերի 1-ին* Քենտերբերիի արքեպիսկոպոս և Համայն Անգլիայի մետրոպոլիտ Մայքլը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ին ուղղված նամակում հավաստիացրեց, որ 1965թ. ապրիլի 24-ի՝ ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրվա կապակցությամբ անձամբ կոչ կուղղի իր երկրի բնակչությանը միանալու և աղոթելու այդ օրը հանուն հայերի հիշատակի:
- *Նոյեմբերի 7-ին* Հռոմի Պողոս 6-րդ Պապը պատասխանելով Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ի նամակին, տեղյակ պահեց, որ հրավիրել է կաթոլիկ եկեղեցու բոլոր թեմերի առաջնորդների համահավաք և նրանց կոչ է արել միանալ Հայ առաքելական եկեղեցու առաջարկությանը՝ 1965թ. ապրիլի 24-ին հարգել ու նշել հայ ժողովրդի անմեղ զոհերի հիշատակը:

1965

- *Հունվարի 25-ին և 27-ին* Միավորված Ազգերի Կազմակերպության Գլխավոր Ասամբլեայի պլենար նիստերում երկու անգամ իր ելույթում 1915թ. Թուրքիայում բնակվող մեկ և կես միլիոն անմեղ հայերի կոտորածներին անդրադարձավ Կիպրոսի արտաքին գործերի նախարար Կիպրիանուն, որը խիստ քննադատելով Ասամբլեայում ելույթ ունեցած Թուրքիայի դեսպանին, երբ վերջինս հայերի կոտորածները համարեց «այսպես կոչված կոտորածներ», ափսոսանք հայտնեց, որ աշխարհում միայն հայերը նշեցին բնաջնջված զոհերի հիշատակի հիսնամյակը:
- *Ապրիլի կեսերին* ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիայի նահանգային խորհրդարանը իր հերթական նստաշրջանում ընդունեց թիվ 274 բանաձևը, որը կրում էր «Հայերի զոհերի հիշատակի օրվա մասին» խորագիրը: Դատապարտելով հայերի կոտորածների ժամանակ մեծ տերու-

թյունների ցուցարերած անտարբեր վերաբերմունքը, թուրքական պետության վայրագ ոճրագործությունը, որին զոհ դարձան մեկ և կես միլիոն անմեղ հայեր, խորհրդարանը իր զոհունակությունը հայտնեց եղեռնից փրկված 140 հազար այն հայերից, ովքեր բնակություն հաստատեցին Կալիֆորնիայի նահանգում և իրենց ներդրումն ունեցան տնտեսության, կրթության և մշակույթի բնագավառում: Ելնելով վերոհիշյալից, նահանգի խորհրդարանը Ապրիլի 24-ը սահմանեց հայ զոհերի հիշատակի օր:

- *Ապրիլի 20-ին* Ուրուգվայի Սենատը և Ներկայացուցիչների պալատը գլխավոր ասամբլեայի համատեղ նիստում որոշում կայացրեցին «Հայ նահատակների հիշատակի օրվա» առթիվ, որով սահմանվում էր Ապրիլի 24-ը որպես 1915թ. ազգային կոտորածին զոհ գնացած մարդկանց հիշատակի օր:

Որոշումը Ուրուգվայում բնակվող և հասարակական ծառայության մեջ զտնվող հայ վերաբնակների համար Ապրիլի 24-ը համարեց ոչ աշխատանքային օր:

Ընդունված օրենքը միաժամանակ Ուրուգվայի մայրաքաղաքի թիվ 156 դպրոցին շնորհեց «Արմենիա» անունը:

- *Ապրիլի 23-ին* Հռչակագրով հանդես եկավ ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիա նահանգի Սան-Ֆրանցիսկո քաղաքի քաղաքագլուխ Ջոն Շելլին, որով 1965թ. սկսած Ապրիլի 24-ը սահմանվում է «Հայ զոհերի հիշատակի օր»:

- *Ապրիլի 24-ին* Մեծ Եղեռնի 50-ամյա տարելիցի առթիվ Երևանում 24 ժամ տևողությամբ առաջին անգամ խորհրդային հասարակարգում տեղի ունեցավ հայ ժողովրդի միասնությունը արտահայտող բողոքի ցույց, որին մասնակցեց շուրջ մեկ միլիոն մարդ: Ցուցարարները Խորհրդային Միության կառավարությունից պահանջում էին ճանաչել և դատապարտել հայ ժողովրդի նկատմամբ Թուրքիայի կողմից իրագործված ցեղասպանությունը, Հայաստանի մայրաքաղաքում կառուցել Մեծ Եղեռնի զոհերի հիշատակը հավերժացնող հուշակոթող:

- *Ապրիլի 29-ին* Ելույթ ունենալով ԱՄՆ-ի կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատում, կոնգրեսական, ԱՄՆ-ի ապագա պրեզիդենտ Ջ. Ֆորդը (1974-1977թթ.) հայտարարեց, որ հիշելով 1915թ. իրադարձությունները, խորը վշտով է նշում թուրքերի կողմից հայերի նկատմամբ իրագործված ցեղասպանության 50-րդ տարելիցը և կոչ արեց լռությամբ հարգել այն, արտահայտելով հազարավոր ամերիկացիների ցավակցությունը:

- *Հուլիսի 15-ին* Ֆինլանդիայի մայրաքաղաք Հելսինկիում տեղի ու-

նեցած Խաղաղության կողմնակիցների Համաշխարհային կոնգրեսը դատապարտեց Հայոց ցեղասպանությունը, արձանագրելով, որ «ընթացիկ տարին 50-րդ տարելիցն է հայկական ջարդերի, որոնք Օսմանյան Թուրքիան կազմակերպել էր մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջման միջոցով ազգային հարցը լուծելու նպատակով: Այդ ցեղասպանությունն արժեցավ ավելի քան մեկուկես միլիոն ազատատենչ հայերի, այսինքն՝ հայ ժողովրդի երկու երրորդի կյանքը»:

1973

- ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովի ազգային փոքրամասնությունների հանդեպ կիրառվող խտրականության կանխման և պաշտպանության ենթահանձնախմբի 26-րդ նստաշրջանում քննարկվեց և միաժամանակ ընդունվեց Ռուանդայի ներկայացուցիչ Նիկոդեմ Ռուխաշիանկիկոյի ցեղասպանությունը կանխելու և դրա համար պատժելու հարցին նվիրված նախնական զեկուցումը, որի 30-րդ ենթակետում Օսմանյան կայսրությունում հայերի ջարդը որակվում էր որպես «20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն»:
- Ներկայացված այդ նույն զեկուցումը քննարկվեց ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովի 30-րդ նստաշրջանում: Թուրքիայի և մի շարք այլ երկրների ներկայացուցիչները պահանջեցին հանել 30-րդ ենթակետը: Զեկուցումը վերադարձավ ենթահանձնախումբ՝ վերամշակման:

1974

- *Հունիսի 5-ին* Վաշինգտոնում տեղի ունեցավ Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների 81-րդ պատգամավորական ժողովի կողմից հիսուն հոգուց կազմված պատվիրակության հանդիպումը ԱՄՆ-ի պետական բարտուղարության ղեկավարության ներկայացուցիչների հետ, որի ժամանակ քննարկվեցին Հայկական հարցի հետ առնչվող բազմաթիվ հարցեր:

1975

- *Ապրիլի 9-ին* ԱՄՆ-ի կոնգրեսի ներկայացուցիչների պալատը բա-

նաձև (թիվ 148) ընդունեց 1975թ. ապրիլի 24-ը «Մարդու կողմից մարդու նկատմամբ անմարդկային վերաբերմունքի հիշատակման ազգային օր» հայտարարելու մասին: Բանաձևը մերժվեց:

1976

- *Մայիսի 11-ին* Ամերիկայի Հայկական Համագումարի պատվիրակությունը (մասնակցությամբ Վահագն Տատրյանի, Դենիս Փափազյանի, Լևոն Սարգսյանի, Տիգրան Ամսարյանի, Ռիչարդ Հովհաննիսյանի, Ավետիս Սանճյանի և Շավարշ Թորիկյանի) ընդունելության արժանացավ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի մի ենթահանձնաժողովի կողմից, որը քննարկում էր ցեղասպանության հարցը՝ կապված ԱՄՆ-ի ապագա արտաքին քաղաքականության հետ:

Ունկնդրությունից հետո կազմվեց մի փաստաթուղթ, որն առանձին գրքույկով հրատարակվեց և ներկայացվեց Կոնգրեսի անդամներին:

- *Հոկտեմբերի 21-ին* ԱՄՆ-ի պրեզիդենտի թեկնածու Ջիմի Կարտերը նախագահական ընտրություններից առաջ ամերիկահայերին ուղղեց իր հետևյալ ուղերձը. «Հայաստանի պատմությունը, որն ընդգրկում է երեք հազար տարիներ, պատմությունն է, ճնշող դժվարությունների դեմ գոյատևման, տիրապետողների դեմ հաղթանակի, ինչպես նաև մարդկային ողբերգական տառապանքի վկայության: Մոտավորապես մեկ և կես միլիոն մարդ զոհվեց «20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության ժամանակ», այսուհանդերձ, հակառակ նրան, որ պատմական ողբերգությունը դեռևս չի սրբագրվել, հայերը որտեղ էլ որ գտնվելիս լինեն, շարունակում են պահպանել իրենց մշակույթը և ազատության ձգտումը... Ես համակրում եմ հայ ժողովրդի ձգտումներին և ըմբռնում եմ իրենց հայրենիքը կրկին ազատ տեսնելու նրանց մղմանը: Ավելին, ես խիստ կողմնակից եմ Ցեղասպանության Միջազգային Համաձայնագիրը բարեփոխելու պահանջին...»:

Փաստորեն նախընտրական քարոզարշավին մասնակցող Ջ. Կարտերի հայտարարությունը լոկ հայերի համակրանքը շահելու մի խորամանկ քայլ էր, որովհետև ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ ընտրվելուց հետո ամերիկահայերին ապրիլյան օրերին հղած իր ուղերձներում ոչ մի անգամ չօգտագործեց ցեղասպանություն բառը:

1978

- ՄԱԿ-ի ենթահանձնախումբը կրկին անդրադառնալով դեռևս 1973 թվականին 30-րդ նստաշրջանին ներկայացված բանաձևի նախագծին, ամբողջությամբ զեկուցումից հանեց ցեղասպանության մասին արձանագրված պատմական մասը, որտեղ հիշատակվում էր նաև հայերի ցեղասպանության մասին:
- *Մայիսի 16-ին* ԱՄՆ-ի նախագահ Ջիմի Կարտերը հայտարարեց, որ «... ընդհանուր առմամբ աշխարհում չգիտեն, որ 1916թ. նախորդած տարիներին ստույգ քայլեր կատարվեցին ողջ հայ ժողովրդին ոչնչացնելու համար, որը հավանաբար որևէ խմբի հետ երբևէ կատարված ամենամեծ ողբերգություններից մեկն էր: Եվ որևէ Նյուրնբերգյան դատավարություն տեղի չունեցավ»:

1979

- ՄԱԿ-ի ենթահանձնախումբը նույն բանաձևը ներկայացրեց ՄԱԿ-ի հանձնաժողովի 35-րդ նստաշրջանի քննարկմանը: Ձայների մեծամասնությամբ որոշվեց վերականգնել 30-րդ ենթակետը:

1980

- *Մարտի 27-ին* Կանադայի Օնտարիո նահանգի օրենսդրական ժողովը միաձայն որոշում ընդունեց խնդրել Կանադայի կառավարությանը պաշտոնապես ճանաչել և դատապարտել այն գազանությունները, որոնք Թուրքիայի կառավարությունն իրականացրել է հայ ժողովրդի նկատմամբ, որը հետապնդումների և ցեղասպանության զոհ դարձավ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Օրենսդրական ժողովը միաժամանակ երաշխավորում է Կանադայի կառավարությանը ողջ Կանադայում յուրաքանչյուր տարի Ապրիլի 24-ը հայտարարել Հիշատակի օր ողջ հայ համայնքի համար:
- *Ապրիլի 10-ին* Կանադայի Քվեբեկ նահանգի Ազգային Ասամբլեան հայտարարություն ընդունեց Թուրքիայում հայերի ցեղասպանության դատապարտման մասին:

1981

- *Ապրիլի 22-ին* Մեծ եղեռնի հիշատակի օրվա նախօրյակին ամերիկահայերին ուղղված իր ուղերձում ԱՄՆ-ի նախագահ Ռոնալդ Ռեյգանը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որտեղ ասվում էր. «Ինչպես վաղօրոք կատարված հայկական ցեղասպանությունը, ապա դրան հետևած Կամբոջայի ցեղասպանությունը և այլ բազմաթիվ ժողովուրդների բազմաթիվ կոտորածները, Հոլոքոստի դասերը երբեք չպետք է մոռացվեն»:

1982

- Թել-Ավիվում (Իսրայել) տեղի ունեցավ բնաջնջման և ցեղասպանության հարցերին նվիրված միջազգային գիտական կոնֆերանս:
- *Ապրիլի 29-ին* Կիպրոսի հանրապետության Ներկայացուցիչների պալատը Հայոց ցեղասպանության տարելիցի առթիվ որոշում ընդունեց, որտեղ ասվում էր, որ ներկայացուցիչների պալատը «... սարսափով ընդունում և դատապարտում է հայ ժողովրդի հանդեպ կատարված ոճիրը, որը բնորոշվում է որպես ցեղասպանություն և որը արմատախիլ արեց հայերին իրենց նախնիների հողերից»:

1983

- *Հուլիսի 24-ից օգոստոսի 10-ը* Կանադայի Վանկուվեր քաղաքում Եկեղեցիների Համաշխարհային խորհուրդը քննարկեց «Հայոց ցեղասպանության մասին» զեկույցը և ընդունած որոշման մեջ արձանագրեց, որ «...մենք ևս մեկ անգամ պետք է հիշենք դարասկզբին Թուրքիայում մեկուկես միլիոն հայերի ողբերգական կոտորածները և մյուս կես միլիոնի բռնագաղթը իրենց պատմական հայրենիքից»:

1984

- *Հունվարի 6-ին* Վեննի քաղաքի հայ համայնքի ներկայացուցիչների հետ հանդիպման ժամանակ Ֆրանսիայի պրեզիդենտ Ֆրանսուա Միտերանը հրապարակային իր ելույթում դատապարտեց Հայոց ցեղասպանությունը:

- *Ապրիլի 13-ից 16-ը* Փարիզում տեղի ունեցավ հասարակական հիմունքներով գործող ժողովուրդների մշտական դատարանի հատուկ նստաշրջանը, որը քննարկեց հայերի ցեղասպանության հարցը: Ընդունվեց հայերի ցեղասպանությունը դատապարտող որոշում, որտեղ ասվում է՝

ա. հայ ազգաբնակչությունը հանդիսացել է ու հանդիսանում է մի ժողովուրդ, որի անհատական, այնպես էլ հավաքական հիմնական իրավունքները միջազգային իրավունքի հիման վրա պարտավոր էին և պարտավոր են հարգել.

բ. հայ ազգաբնակչության բնաջնջումը՝ տեղահանությամբ ու ջարդով, 1948 թվականի դեկտեմբերի 9-ին ցեղասպանության ոճրի կանխարգելման ու պատժելիության Համաձայնագրի համապատասխան, կազմում է անժամանցելի մի ոճիր...

գ. երիտթուրքերի կառավարությունը հանցավոր է որպես այս ցեղասպանության հեղինակի, որը վերաբերում է 1915-1917 թվականներին կատարված արարքներին.

դ. հայկական ցեղասպանությունը նաև մի «միջազգային ոճիր» է և թուրքական պետությունը պարտավոր է ստանձնել նրա պատասխանատվությունը, առանց փորձելու պատրվակներ ներկայացնել, իր գոյության ընթացքում տեղի ունեցած որևէ ընդհարման համար, այդ պատասխանատվությունից խուսափելու նպատակով.

ե. այս պատասխանատվությունից հետևում է գլխավոր պարտավորությունը՝ պաշտոնապես ճանաչել այս ցեղասպանության իրողությունը, դրանով իսկ նաև հայ ժողովրդի կրած վնասները.

զ. Միացյալ Ազգերի Կազմակերպությունը և նրա անդամներից յուրաքանչյուրը իրավասու են պահանջել այս ճանաչումը և հայ ժողովրդին օժանդակել այս նպատակի համար:

- *Մեպտեմբերի 10-ին* ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատը ընդունեց բանաձև (թիվ 247), որը պահանջեց կառավարությունից 1985թ. ապրիլի 24-ը հայտարարել «Մարդու կողմից մարդու նկատմամբ անմարդկային վերաբերմունքի հիշատակման ազգային օր»:

- ԱՄՆ-ի Սենատ ներկայացվեց թիվ 241 բանաձևը, որը կոչ էր անում կառավարությանը արտաքին քաղաքականության ծրագրման և իրականացման ընթացքում հաշվի առնել հայոց եղեռնի հիշողությունը: Բանաձևը քննարկվեց և ընդունվեց Սենատի արտաքին գործերի հանձնաժողովի կողմից, սակայն հետագայում կառավարության ճնշման տակ այն կասեցվեց:

1985

- *Ապրիլի 23-ին* Արգենտինայի Ազգային կոնգրեսը միաձայն որոշում ընդունեց հայերի ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին: Արգենտինայի արտաքին գործերի մինիստրությանը հանձնարարվեց հայկական ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը և դատապարտմանը նպաստող քաղաքական կուրս վարել:
- *Ապրիլի 23-ին* հայերի ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին որոշում ընդունեց Ուրուգվայի Ազգային համագումարը:
- *Հունիսի 4-ին* ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատ ներկայացվեց թիվ 192 բանաձևը, որը պահանջում էր կառավարությունից 1985թ. ապրիլի 24-ը երկրում հայտարարել որպես «Մարդու կողմից մարդու նկատմամբ անմարդկային վերաբերմունքի հիշատակման օր»: Բանաձևը քննարկվեց, սակայն մերժվեց ձայների մեծամասնությամբ:
- Նույն բովանդակությամբ բանաձև (թիվ 102) ներկայացվեց ԱՄՆ-ի Սենատ և նույնպես մերժվեց:
- *Հուլիսի 2-ին* ՄԱԿ-ի ենթահանձնախմբի 38-րդ նստաշրջանում քննարկվեց և հաստատվեց Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչ Բենջամեն Ուայտեկերի զեկուցումը, որի 24-րդ ենթակետում «1915-1916թթ. հայերի օսմանյան ջարդը» որակվում էր որպես ցեղասպանության օրինակ:

1986

- *Փետրվարի 19-ին* ԱՄՆ-ի Մասսաչուսետս նահանգի նահանգապետ Մայքլ Դուկակիսը 1986թ. ապրիլի 24-ը հռչակեց որպես հայ նահատակների հիշատակի օր:
- *Մարտի 13-ին* ԱՄՆ-ի Միչիգան նահանգի նահանգապետ Ջեյմս Բլենչարդը 1986թ. ապրիլի 24-ը հայտարարեց որպես հայ նահատակների հիշատակի օր:
- *Ապրիլի 3-ին* ԱՄՆ-ի Կոլորադո նահանգի նահանգապետ Ռիչարդ Դ. Լեմմը 1986թ. ապրիլի 24-ը հռչակեց որպես հայ նահատակների հիշատակի օր:
- *Ապրիլի 4-ին* ԱՄՆ-ի Նյու Յորք նահանգի Ասսամբլեան բանաձև ընդունեց ապագայում հատուկ քննարկման հարց դարձնել Օսմանյան կայսրությունում հայերի կոտորածներին ճիշտ գնահատական տալու հարցը:

- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի Նյու-Ջերսի նահանգի նահանգապետ Թոմաս Խ. Քինը 1986թ. ապրիլի 24-ը հռչակեց հայ նահատակների հիշատակի օր:
- *Մայիսի 6-ին* ԱՄՆ-ի Նյու Յորք նահանգի Սենատը կրկին անգամ, նույն բովանդակությամբ, ինչ ներկայացվել էր 1986թ. ապրիլի 4-ի նիստի քննարկմանը, ընդունեց բանաձև նախապատրաստելու և քննարկելու Հայերի ցեղասպանությանը ճիշտ գնահատական տալու հարցը:

1987

- *Ապրիլ ամսին* ԱՄՆ-ի Սենատ ներկայացվեց թիվ 241 բանաձևը, որը պահանջում էր կառավարությունից արտաքին քաղաքականության ծրագրման և իրականացման ընթացքում հաշվի առնել հայոց եղեռնի իրականությունը: Սակայն այն մերժվեց:
- Նույն բովանդակությամբ բանաձև (թիվ 247) ներկայացվեց ԱՄՆ-ի կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատ և ձայների մեծամասնությամբ մերժվեց:
- *Ապրիլի 10-ին* ԱՄՆ-ի Կոլորադո նահանգի նահանգապետ Ռոյ Ռոմերը 1987թ. ապրիլի 24-ը հռչակեց նահանգում որպես հայ նահատակների հիշատակի օր:
- *Ապրիլի 15-ին* «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին» Եվրոխորհրդարանի քաղաքական հացերի կոմիտեի կողմից նախապատրաստված զեկուցումը ներկայացվեց նախնական քննարկման: Հիմնական զեկուցողը պարոն Ջ. Վանդեմյուլբրուկն էր: Կոմիտեն որոշում կայացրեց հարցի քննարկումը տեղափոխել Եվրոխորհրդարան:
- *Ապրիլի 21-ին* ԱՄՆ-ի Նյու Յորք նահանգի նահանգապետ Մարիո Մ. Կուոմոն նահանգում 1987թ. ապրիլի 24-ը հայտարարեց հայ նահատակների հիշատակի օր:
- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի Մերիլենդ նահանգի նահանգապետ Վիլյամ Դոնալդ Շեֆերը 1987թ. ապրիլի 24-ը նահանգում հռչակեց որպես հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր:
- *Մայիսի 5-ին* ԱՄՆ-ի Նյու Յորք նահանգի օրենսդրական ժողովը որոշում կայացրեց նահանգում 1987թ. ապրիլի 24-ը հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր հայտարարելու մասին:
- *Հունիսի 18-ին* Եվրոխորհրդարանն ընդունեց հատուկ բանաձև «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին»: Ինչպես արձա-

նագրված է բանաձևի ներածական մասում, Եվրոպայի խորհրդարանը բանաձևն ընդունելիս հաշվի էր առել նաև ներքոհիշյալ հանգամանքները, ըստ որոնց՝

1. Թուրքիայում բնակվող հայ ժողովրդի պատմության ճանաչումը ենթադրում է նրա ճանաչումը որպես ինքնատիպ էթնիկական, մշակութային, լեզվական և կրոնական փոքրամասնություն.

2. Հայերը ելնելով Միավորված Ազգերի Կազմակերպության 1948թ. ընդունած կոնվենցիայի հիմնադրույթներից, 1915թ. կոտորածները որակում են որպես կազմակերպված ցեղասպանություն.

3. Թուրքական պետությունը մերժում է ցեղասպանության մեղադրանքը որպես անհիմն և դրանով իսկ զրկում է հայ ժողովրդին իր սեփական պատմության իրավունքից.

4. Մինչև այժմ պատմականորեն ապացուցված հայկական ցեղասպանությունը չի ենթարկվել քաղաքական դատապարտման և չի ստացել իր համապատասխան հատուցումը.

5. Թուրքիայի կողմից հայկական ցեղասպանության ճանաչումը այսուհետև պետք է դիտվի որպես հայերի նկատմամբ բարոյական իրավունքի վերականգնման խորապես մարդկային ակտ, որը միայն պատիվ կարող է բերել թուրքական կառավարությանը.

6. Թուրքիայի իրահաջորդ կառավարությունների անհաշտ դիրքորոշումը հայկական հարցի նկատմամբ ոչ մի կերպ չի նպաստել լարվածության թուլացմանը:

Եվրոպայի խորհրդարանի որոշումը հիմնականում ներառնում է հետևյալ հարցադրումները՝

ա. հայկական հարցը, ինչպես նաև Թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների հարցը պետք է քննարկվեն Թուրքիայի և Եվրոպական տնտեսական համագործակցության միջև գոյություն ունեցող հարաբերությունների շրջանակներում և Թուրքիայում ժողովրդավարությունը կարող է արմատապես հաստատվել միայն այն պայմանով, երբ նա ճանաչի և հարստացնի իր պատմությունը իր իսկ երկրում առկա էթնիկական և մշակութային այլազանությամբ:

բ. 1915-1917թթ. Օսմանյան կայսրության տարածքում հայերի նկատմամբ տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունները ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի կողմից 1948թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունված «Ցեղասանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժելու մասին» կոնվենցիայի համաձայն հանդիսանում են ցեղասպանություն.

գ. ժամանակակից Թուրքիան պատասխանատու չի կարող համարվել Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության ողբերգության

համար և գտնում է, որ պատմական այդ իրադարձությունների ճանաչումը որպես ցեղասպանություն առիթ չի կարող հանդիսանալ քաղաքական, իրավական կամ նյութական որևէ պահանջի այսօրվա Թուրքիայի նկատմամբ.

դ. Եվրոպական խորհուրդը պետք է ճնշում գործադրի ներկայիս թուրքական կառավարության վրա, որպեսզի նա ճանաչի 1915-1917թթ. հայերի հանդեպ կազմակերպված ցեղասպանությունը և դրանով նպաստի քաղաքական երկխոսության հաստատմանը Թուրքիայի և հայերի լիազոր պատվիրակների միջև.

ե. Ներկայումս Թուրքիայի կառավարության կողմից հայ ժողովրդի դեմ անցյալում երիտթուրքական կառավարության գործադրած ցեղասպանության ճանաչումից հրաժարվելը, Հունաստանի հետ գոյություն ունեցող վիճելի հարցերում միջազգային իրավական նորմերի կիրառումից հրաժարվելը, Կիպրոսում թուրքական օկուպացիոն զորքերի պահպանումը, ինչպես նաև քրդական իրադարձությունների ժխտումը, Թուրքիայում իսկական պառլամենտական ժողովրդավարության բացակայությունը, անհատական, հասարակական ու հատկապես կրոնական ազատությունների ոտնահարումը՝ այս ամենը հանդիսանում են անհաղթահարելի արգելքներ եվրոպական տնտեսական համագործակցության կազմի մեջ Թուրքիայի հնարավոր ընդունման հարցի քննարկման համար.

զ. Եվրոպական խորհրդարանը նկատի ունենալով հայ ժողովրդի ողբերգությունը, միանում է ազգային ինքնատիպությունը զարգացնելու նրա ցանկությանը՝ որպես փոքրամասնություն իր իրավունքները պահպանելու և անարգել օգտվելու մարդու և քաղաքացիների իրավունքներից.

է. Խորհրդարանը վճռականորեն պահանջում է, որ Թուրքիայում ապրող հայ փոքրամասնության ազգային ինքնության, նրա լեզվի, կրոնի, մշակույթի և կրթության համակարգի նկատմամբ ցուցաբերվի արդար վերաբերմունք և հանդես է գալիս պատմական հուշարձանների պահպանության գործի բարելավման, այդ թվում նաև՝ թուրքահայերի կրոնական-ճարտարապետական ժառանգության պահպանման ու կոնսերվացման օգտին, ցանկություն է հայտնում, որպեսզի եվրոպական տնտեսական համագործակցությունն ուսումնասիրի այդ նպատակին օժանդակող հնարավոր միջոցներ ձեռնարկելու հարցը.

ը. Թուրքիան պետք է անշեղորեն պահպանի իր երկրում ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների իրավունքները, ինչպես որ այդ պարտադրում են նրան 1923թ. Լոզանի պայմանագրի 37-45-րդ

հողվածները.

բ. ժամանակակից Թուրքիայի տարածքում հուշարձանների պահպանությունը, ինչպես նաև թուրքահայերի կրոնական ճարտարապետական ժառանգության պահպանումն ու կոնսերվացումը պետք է դիտել որպես դարերի ընթացքում զարգացում ապրած բոլոր քաղաքակրթությունների, մասնավորապես Օսմանյան կայսրությանը մաս կազմած քրիստոնյա փոքրամասնությունների մշակութային ժառանգության պահպանմանը ուղղված լայն քաղաքականության բաղկացուցիչ մաս.

ժ. կոչ անել եվրոպական տնտեսական համագործակցությանը՝ Թուրքիայի հետ համագործակցել նաև մշակույթի ասպարեզում, նրա տարածքում գտնվող քրիստոնեական կամ այլ, ինչպես օրինակ՝ դասական անտիկ շրջանի, խեթական, օսմանյան և ուրիշ քաղաքակրթությունների ժառանգությունը պահպանելու նպատակով.

ժա. վճռականորեն դատապարտում է առանձին կազմակերպությունների կողմից ի գործ դրվող բոլոր բռնի գործողություններն ու ահաբեկչական ձևերը, որոնք հատկանշական չեն հայ ժողովրդի համար, և հաշտության կոչ է անում հայերին ու թուրքերին.

ժբ. կոչ է անում Եվրոպական Տնտեսական Համագործակցության անդամ երկրներին հռչակելու «20-րդ դարում գործադրված ցեղասպանությունների և մարդկության դեմ ոճրագործությունների հիշատակի օր», մասնավորապես այն ոճրագործությունների, որոնց զոհ գնացին հայերն ու հրեաները.

ժգ. վավերացնում է իր պարտավորությունը՝ իրապես նպաստելու հայ և թուրք ժողովուրդների առջև բանակցությունների իրականացման նպատակը հետապնդող նախաձեռնություններին:

Թուրքիան փաստորեն ելնելով այն իրողությունից, որ ինչպես Եվրոպական խորհրդարանը, այնպես էլ Միավորած Ազգերի Կազմակերպությունը իրավաբանական տեսանկյունից սանկցիաների կիրառման իրավունքներով օժտված չեն, ընդհանրապես հրաժարվեց բանաձևի գոյության փաստն ընդունելուց:

- Աթենքում (Հունաստան) հրավիրվեց միջազգային գիտական կոնֆերանս նվիրված «Հայկական հարցը և թուրքական ծավալապաշտությունը» թեմային:

1988

- *Նոյեմբերի 22-ին* Հայկական ՍՍՀ Գերագույն խորհուրդն օրենք

ընդունեց «Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915 թվականի ցեղասպանության դատապարտման մասին»: Դատապարտելով 1915 թվականին Օսմանյան Թուրքիայում հայերի ցեղասպանությունը որպես մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն հանցագործություն, ընդունված օրենքը Ապրիլի 24-ը հայտարարեց հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր: Առաջարկություն ներկայացվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը 1915 թվականի ցեղասպանությունը ճանաչելու և դատապարտելու մասին:

- Օքսֆորդում (Անգլիա) հրավիրվեց «Հիշել հանուն ապագայի» թեմայով միջազգային գիտական նստաշրջան, որտեղ բազմիցս հիշատակվեց հայոց ցեղասպանությունը:
- Կալիֆորնիայի (ԱՄՆ) համալսարանում հրավիրվեց միջազգային գիտական նստաշրջան «Հայերի ցեղասպանություն. պատմություն, քաղաքականություն, բարոյագիտություն» թեմայով:
- Եկեղեցիների Համաշխարհային խորհրդի Սան-Անտոնիոյում կայացած համագումարը հատուկ որոշում ընդունեց հայերի ցեղասպանության մասին, կոչ անելով խորհրդի բոլոր անդամներին «դիմել իրենց երկրների կառավարություններին ճնշում գործադրելու Թուրքիայի վրա՝ հայերի ցեղասպանության փաստը ճանաչելու նպատակով»:
- *Մեպտեմբերին* սենատոր Ռոբերտ Դոուլը կրկին անգամ Հայոց ցեղասպանության 75-րդ տարելիցը նշելու պատրվակով Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող բանաձևի նախագիծ ներկայացրեց ԱՄՆ-ի կոնգրեսին: Հարցը օրակարգ չմտավ, չնայած բանաձևի նախագծի տակ իրենց ստորագրություններն էին դրել վաթսունից ավելի սենատորներ:

1989

- *Նոյեմբերի 7-ին* ԱՄՆ-ի հրեաների համայնքների միությունն ընդունեց բանաձև «Մեկ միլիոն հայերի 1915թ. ցեղասպանությունը» խորագրով, որտեղ ասվում էր. «Մեկ և կես միլիոն հայերի 1915թ. ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում արդի պատմության ամենաամոթալի էջերից է: Մենք հասկանում ենք, որ այսօրվա Թուրքիան միանգամայն տարբերվում է 1915թ. Օսմանյան Թուրքիայից: Մենք ակնկալում ենք, որ ժամանակակից Թուրքիան դասեր պետք է քաղի անցյալի սխալներից: Ուստի և Ամերիկյան հրեաների համայնքների միությունը որոշում է.

1. ԱՄՆ-ի հրեաների Ողջակիզման քանգարաններում ներառել հայոց և այլ ցեղասպանությունների մասին բաժիններ...
2. Դաստիարակել այս ողբերգության փաստերով և դասեր քաղել»:

1990

- *Հունվարի 30-ին* ԱՄՆ-ի Վիսկոնսին նահանգի օրենսդրական ժողովը բանաձև ընդունեց 1915-1923թթ. հայերի ցեղասպանության յոթանասունհինգ ամյակի առթիվ նահանգում 1990թ. ապրիլի 24-ը Հիշատակի օր հայտարարելու մասին:
- *Փետրվարի 20-ին և 27-ին* ԱՄՆ-ի Կոնգրեսը կրկին անդրադարձավ սենատոր Ռ. Դոուլի կողմից Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու վերաբերյալ ներկայացրած բանաձևի քննարկմանը: Բուռն քննարկումներից հետո Սենատը մերժեց բանաձևի ընդունումը:
- *Մարտի 13-ին* ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիայի նահանգի օրենսդրական ժողովը բանաձև ընդունեց 1990թ. ապրիլի 24-ը նահանգում հայերի ցեղասպանության հիշատակի օր հայտարարելու մասին:
- *Մարտի 14-ին* ԱՄՆ-ի Կոլորադո նահանգի նահանգապետ Ռոյ Ռոմերը Հռչակագիր հրապարակեց 1990թ. ապրիլի 24-ը նահանգում հայ նահատակների հիշատակի օր սահմանելու մասին:
- *Մարտի 23-ին* ԱՄՆ-ի Մասսաչուսետս նահանգի նահանգապետ Մայկլ Ս. Դուկակիսը Հռչակագիր ստորագրեց 1990թ. ապրիլի 24-ը հայ նահատակների հիշատակի օր հայտարարելու մասին և կոչով դիմեց նահանգի բնակչությանն ակտիվորեն մասնակցել այդ առթիվ կազմակերպվող միջոցառումներին:
- *Մարտի 26-ին* ԱՄՆ-ի Օկլահոմա նահանգի օրենսդրական ժողովը բանաձև ընդունեց 1990թ. ապրիլի 24-ին հայերի ցեղասպանության 75-րդ տարելիցի առթիվ նահանգում հայտարարել հայերի հիշատակի օր:
- *Մարտի 27-ին* ԱՄՆ-ի Միչիգան նահանգի Ներկայացուցիչների պալատը Սենատի հետ համաձայնեցված ընդունեց բանաձև, որով 1990թ. ապրիլի 24-ը սահմանվում է Հիշատակի օր և կոչ է արվում նահանգի բնակչությանը մասնակցել հայերի ցեղասպանությանը նվիրված միջոցառումներին:
- *Ապրիլի 3-ին* ԱՄՆ-ի Իլլինոյս նահանգի Ներկայացուցիչների պալատը որոշում կայացրեց 1990թ. ապրիլի 24-ը հայտարարել հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր:

- *Ապրիլի 4-ին* ԱՄՆ-ի Ռոդ-Այլենդ նահանգի Սենատը որոշում ընդունեց նահանգում ապրիլի 24-ի օրը նշել որպես հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր:
- *Ապրիլի 5-ին* ԱՄՆ-ի Նյու-Ջերսի նահանգի Գլխավոր ասամբլեան, հիմք ընդունելով ԱՄՆ-ի Սենատի թիվ 212 և Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատի թիվ 417 բանաձևը, 1990թ. ապրիլի 24-ը հռչակեց որպես հայ նահատակների հիշատակի օր: Միաժամանակ Գլխավոր ասամբլեան հանդես եկավ հատուկ Հայտարարությամբ, որով կոչ էր անում ԱՄՆ-ի կոնգրեսին հավանություն տալ, իսկ ԱՄՆ-ի պրեզիդենտին՝ ստորագրել բանաձևը և ապրիլի 24-ը հռչակել հայ նահատակների հիշատակի օր:
- *Ապրիլի 5-ին* ԱՄՆ-ի Իլլինոյս նահանգի Սենատը որոշում կայացրեց և դիմեց նահանգապետ Ջեյմս Թոմպսոնին 1990թ. ապրիլի 24-ը հայտարարել 1915-1923թթ. հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր:
- *Ապրիլի 16-ին* ԱՄՆ-ի Միչիգան նահագի նահանգապետ Ջեյմս Բլենչարդը 1990թ. ապրիլի 24-ը հռչակեց որպես հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր:
- *Ապրիլի 17-21-ը* Երևանում կայացավ միջազգային գիտական նստաշրջան «Հայերի ցեղասպանություն. պատմություն, տեսություն, քաղաքական պատասխանատվություն» թեմայով, նվիրված հայերի ցեղասպանության 75-րդ տարեդիմին:
- *Ապրիլի 18-ին* ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիա նահանգի նահանգապետ Ջորջ Դյուկմեջյանը նահանգում 1990թ. ապրիլի 24-ը հռչակեց որպես Հիշատակի օր:
- *Ապրիլի 19-ին* Կիպրոսի խորհրդարանը հատուկ բանաձև ընդունեց հայերի ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին:
- *Ապրիլի 19-ին* ԱՄՆ-ի Մասսաչուսետս նահանգի օրենսդրական ժողովը որոշում կայացրեց նահանգում 1990թ. ապրիլի 24-ը հռչակել որպես 1915-1923թթ. ցեղասպանության հետևանքով զոհ գնացած մեկ միլիոն հինգհարյուր հազար հայերի Հիշատակի օր:
- *Ապրիլի 19-ին* ԱՄՆ-ի Իլլինոյս նահանգի նահանգապետ Ջեյմս Ռ. Թոմպսոնը ստորագրեց Հռչակագիր նահանգում 1990թ. ապրիլի 24-ը հայերի ցեղասպանության յոթանասունհինգ ամյակի առթիվ Հիշատակի օր հայտարարելու մասին:
- *Ապրիլի 19-ին* ԱՄՆ-ի Ալյասկա նահանգի նահանգապետ Ստիվ Կոուլերը նահանգում ապրիլի 24-ը հռչակեց որպես մարդու կողմից մարդու նկատմամբ անմարդկային վերաբերմունք դրսևորելու հետևանքով զոհերի հիշատակի օր:

- *Ապրիլի 19-ին* ԱՄՆ-ի Պենսիլվանիայի նահանգի նահանգապետ Ռոբերտ Պ. Քեյսին ստորագրեց Հռչակագիր 1990թ. ապրիլի 24-ը հայ նահատակների հիշատակի օր սահմանելու մասին:
- *Ապրիլի 20-ին* ԱՄՆ-ի Վաշինգտոն նահանգի նահանգապետ Բուտ Գարդները ստորագրեց Հռչակագիր 1990թ. ապրիլի 24-ը հիշատակի օր հայտարարելու մասին:
- *Ապրիլի 20-ին* ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշը հանդես եկավ ամերիկահայերին ուղղված հայտարարությամբ, որտեղ ասվում էր. «... Կոտորածների 75-ամյակին ես կցանկանայի միանալ հայերին և բոլոր ժողովուրդներին, որոնք 1990թ. ապրիլի 24-ը ընդունում են իբրև հայ ժողովրդի 1,5 միլիոնից ավել զոհերի հիշատակի օր»:
- *Ապրիլի 23-ին* ԱՄՆ-ի Ալյասկա նահանգի Սենատը բանաձև ընդունեց հայերի ցեղասպանության 75-րդ տարելիցի կապակցությամբ 1990թ. ապրիլի 24-ը նահանգում հայտարարել հիշատակի օր:
- *Ապրիլի 23-ին* ԱՄՆ-ի Արիզոնա նահանգի նահանգապետ Ռոուզ Մոֆֆորդը Հռչակագիր ստորագրեց 1990թ. ապրիլի 24-ը հայերի Հիշատակի օր հայտարարելու մասին:
- *Ապրիլի 23-ին* ԱՄՆ-ի Օրեգոն նահանգի նահանգապետ Նիլ Գոլդշմիդտը հանդես եկավ Հռչակագրով և 1990թ. ապրիլի 24-ը նահագում հայտարարեց հայերի հիշատակի օր:
- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի Վիսկոնսին նահանգի նահանգապետ Թոմմի Դ. Թոմպսոնը 1990թ. ապրիլի 24-ը հայտարարեց որպես հայ նահատակների հիշատակի օր:
- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի Մերիլենդ նահանգի նահանգապետ Վիլյամ Դոնալդ Շեֆերը նահանգում 1990թ. ապրիլի 24-ը հռչակեց որպես հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր:
- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի Կոննեկտիկուտ նահանգի նահանգապետը 1990թ. ապրիլի 24-ը հայտարարեց նահանգում որպես Հայաստանի գործերի օր:
- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի Վիրջինիայի նահանգի նահանգապետ Լոուրենս Դուգլաս Ուայլդերը ստորագրեց Հռչակագիր, որը 1990թ. ապրիլի 24-ը հայտարարեց հայ նահատակների հիշատակի օր:
- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի Նյու-Խեմպշիր նահանգի Սենատը կոչ արեց նահանգի բնակչությանը հարգել 1915-1923թթ. ցեղասպանությանը զոհ դարձաց մեկ և կես միլիոն հայերի հիշատակը և 1990թ. ապրիլի 24-ը հայտարարեց Հիշատակի օր:
- *Ապրիլի 27-ին* ԱՄՆ-ի Ռոդ-Այլենդ նահանգի Ներկայացուցիչների պալատը բանաձև ընդունեց Հայոց ցեղասպանության 75-րդ տարելիցը նշելու և 1990թ. ապրիլի 24-ը զոհերի հիշատակի օր հայտարա-

րելու մասին:
- *Ապրիլի 27-ին* ԱՄՆ-ի Ֆլորիդա նահանգի նահանգապետ Բոբ Մարտինեսը հանդես եկավ Հռչակագրով և 1990թ. ապրիլի 24-ը նահանգում հայտարարեց հայ նահատակների հիշատակի օր:
- *Հունիսի 29-ին* ԱՄՆ-ի Ռոդ-Այլենդ նահանգի նահանգապետ Էդվարդ Դ. Դիպրետը ստորագրեց Հռչակագիր 1990թ. ապրիլի 24-ը նահանգում հայ նահատակների հիշատակի օր հայտարարելու մասին:

1993

- *Մայիսի 5-ին* Արգենտինայի Սենատը բանաձև ընդունեց, ըստ որի Սենատը հռչակում է. «Իր ողջ համերաշխությունը հայկական համայնքի հետ, որը հանդիսանում է 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության զոհը, կրկին նշելով մարդկության դեմ կատարված հանցագործության տարելիցը, որը 1 միլիոն 500 հազար հայերի կործանումն էր 1915-1917թթ. թուրքական կառավարության ձեռքերով»:

1994

- *Ապրիլի 21-ին* ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիա նահանգի օրենսդրական ժողովը բանաձև ընդունեց ապրիլի 24-ը հիշատակի Ազգային Օր հռչակելու մասին:
- *Ապրիլի 22-ին* Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի կոմունիստական պատգամավորական խմբակցությունը հանդես եկավ օրենսդրական առաջարկությամբ, որտեղ ասվում էր. «Ֆրանսիայի Հանրապետությունը ճանաչելով ցեղասպանությունը, որին 1915-1922թթ Օսմանյան կառավարության որոշմամբ զոհ գնաց հայ ժողովուրդը, պարտավորվում է յուրաքանչյուր տարի նշել նրա հիշատակը և միջազգային հանրությանը ճանաչել տալ մարդկության դեմ գործադրված այդ ոճիրը»:
- *Ապրիլի 20-ին և ապրիլի 22-ին* Ռուսաստանի Պետական Դումայի նստաշրջանում պատգամավորական տարբեր խմբակցություններ հանդես եկան Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու և դատապարտելու առաջարկությամբ: Երկօրյա քննարկումներից հետո՝ ապրիլի 22-ին Ռուսաստանի Պետական Դուման ընդունեց Հայտարարություն, որտեղ ասվում էր՝ «... Ռուսաստանի Դաշնության Պետական

Դումայի նստաշրջանը այդ ողբերգության հիշատակության 79-րդ տարելիցի նախօրեին դատապարտելով հայերի ցեղասպանությունը, արտահայտում է իր խորը ցավակցությունները հայ ժողովրդին և կիսում է իր կարեկցանքը ցեղասպանության զոհ գնացած վերապրողներին, որոնք ապրում են Ռուսական Դաշնությունում և կամ ամբողջ աշխարհում: Հիշատակը և խղճմտանքը մնալու է մեզ հետ առահավետ»:

- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Բիլլ Քլինտոնը հռչակագիր ստորագրեց, որտեղ ասվում էր, որ ինքն այս հանդիսավոր օրը միանում է աշխարհի բոլոր հայերին՝ 1915թ. Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած հայերի կոտորածների զոհերի հիշատակի օրը նշելու համար:

- *Ապրիլի 24-ին* Ուրուգվայի Հանրապետության մայրաքաղաք Մոնտեվիդեոյի Անկախության հրապարակում Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված բազմահազարանոց միտինգում արտասանած իր ճառում Ուրուգվայի նախագահ Լուիս Ալբերտ Լագաժեն հայտարարեց. «Հայ ժողովրդի դեմ գործադրված ցեղասպանության ոգեկոչման այս միջոցառմանը մենք մասնակցում ենք հանրապետության կառավարության անունից: Մասնակցում ենք ոչ միայն այն պատճառով, որ ազգովին դատապարտում ենք ողջ 20-րդ դարի ընթացքում տեղի ունեցած և տակավին այսօր մեզ տառապանք պատճառող նմանօրինակ գործողությունները, որոնք շարունակվում են Եվրոպայում, Աֆրիկայում, և այլուր, այլ մեծարելու համար հայ համայնքին, որին այնքան պարտական է մեր երկիրը: Այն համայնքին, որը մեր երկրին տվել է իր ժողովրդի տաղանդն ու աշխատանքը»:

- *Ապրիլի 27-ին* Իսրայելի խորհրդարանի թիվ 209-րդ նիստում ելույթ ունեցավ Իսրայելի արտաքին գործերի փոխնախարար Յոսի Բեյլին, որը պատասխանելով Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցապնդումին, հայտարարեց, որ հայերի նկատմամբ թուրքերի կողմից ութսուն տարի առաջ գործադրած ջարդերը իրոք ցեղասպանություն էր և «մենք պետք է քաջալերենք հիշատակությունը, որովհետև այս դեպքը այնպիսի մի պարագա է, որ ամբողջ աշխարհը պարտավոր է հիշել»:

1995

- *Մարտի 6-ին* հրապարակվեց Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագիրը՝ Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի կա-

պակցությամբ ցեղասպանությունը վերապրած հայերին պետական աջակցություն ցուցաբերելու մասին: Այդ հրամանագրի համաձայն Հայաստանի Հանրապետության տարածքում մշտապես բնակվող ցեղասպանությունը վերապրած քաղաքացիների համար նախատեսվեցին սոցիալական պաշտպանությունն ապահովող միջոցառումներ:

- *Մարտի 7-ին* Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը որոշում կայացրեց Հայոց ցեղասպանության թանգարանի ստեղծման մասին:

- *Մարտի 18-ից 20-ը* Գերմանիայի Մյուլհայմ քաղաքում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին նվիրված գիտաժողով, որտեղ զեկուցումներով հանդես եկան Վ. Տատրյանը, Թաներ Աքչամը և ուրիշներ:

- *Մարտի 23-ին* ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատին կոնգրեսականներ Դեյվիդ Բանիորը և Պիտեր Բլյուտը ներկայացրեցին թիվ 47 բանաձևի նախագիծը Հայոց ցեղասպանության դատապարտման և Ապրիլի 24-ը մշտապես որպես ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր սահմանելու մասին:

- *Մարտի 23-ին* Լոս-Անջելեսում Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի առթիվ կազմակերպված բազմամարդ հավաքում հանդես եկավ Կալիֆորնիայի նահանգապետ Պիտ Ուիլսոնը, որը խստագույնս դատապարտեց 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը:

- *Ապրիլի 3-ին* Կանադայի խորհրդարանը քննարկեց Տորոնտոյից պատգամավոր հայազգի Մարգիս Ասատուրյանի կողմից ներկայացված բանաձևի նախագիծը՝ մարդկության դեմ ոճիրների դատապարտման մասին, նկատի ունենալով Հայոց ցեղասպանության իրողությունը: Խորհրդարանում Կանադայի կառավարության ներկայացուցչի ելույթից հետո հարցի քննարկումը մերժվեց և օրակարգ չմտավ:

- *Ապրիլի 7-ին* Լոս-Անջելեսում Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի ոգեկոչման հանձնախմբի նախաձեռնությամբ Միացյալ Հայ Ավետարանչական եկեղեցու սրահում կազմակերպվեց երկօրյա միջազգային գիտաժողով, որտեղ զեկուցումներով հանդես եկան Ռ. Հովհաննիսյանը, Ի. Չառնին, Հ. Սիմոնյանը, Մ. Նշանյանը, Ռ. Փիրումյանը, Իվ Տերնոնը, Ա. Փափազյանը և ուրիշները:

- *Ապրիլի 14-ին* Ռուսաստանի դաշնության Պետական Դուման ընդունեց հայտարարություն «1915-1922թթ. հայ ժողովրդի ցեղասպանության դատապարտման մասին», որտեղ ասվում է՝

«Հենվելով անհերքելի պատմական փաստերի վրա, որոնք վկայում են Արևմտահայաստանի տարածքում 1915-1922թթ. հայերի բնաջնջման մասին,

- հետևելով ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժելու մասին 1948թ. դեկտեմբերի 9-ին ՄԱԿ-ի ընդունած միջազգային ոգուն ու տառին,

- պատերազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների վաղեմության ժամկետի մասին 1968թ. նոյեմբերի 26-ի միջազգագրին,

- ձգտելով վերածնել ռուսական պետության մարդասիրական ավանդույթները, հիշեցնելով, որ Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ եվրոպական մեծ տերությունները դեռ 1915թ. հայ ժողովրդի հանդեպ թուրքական կայսրության գործողությունները որակել են որպես «մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն»

- նշելով, որ իր պատմական հայրենիքում եղբայրական հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջումը կատարվել է Ռուսաստանի քայքայման համար պայմաններ ստեղծելու նպատակով,

- ՌԴ Պետդուման դատապարտում է 1915-1922թ. հայերի բնաջնջման կազմակերպիչներին,

- իր կարեկցանքն է հայտնում հայ ժողովրդին և ապրիլի 24-ը համարում ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր»:

- *Ապրիլի 21-ին* տեղի ունեցավ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի արտահերթ նիստը՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին: Գերագույն խորհուրդը ընդունեց հայտարարություն Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի առթիվ և իր հաստատակամությունը հայտնեց 1915թ. Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանն ու դատապարտմանը:

- *Ապրիլի 22-ին* ԱՄՆ-ի նախագահ Բիլ Քլինթոնը Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի կապակցությամբ հանդես եկավ Հայտարարությամբ:

- *Ապրիլի 24-ին* հարյուրից ավելի հայ երիտասարդներ Երուսաղեմում վարչապետ Իցհակ Ռաբինի նստատեղի առջև հանդես եկան բոլորի ցույցով, պահանջելով, որպեսզի երկրի դպրոցական դասագրքերում, հրեական ողջակիզման պատմության հետ նշվի նաև Հայոց ցեղասպանությունը:

- *Ապրիլի 24-ին* Երևանում գտնվող Ռուսաստանի Պետական Դումայի պատվիրակությունը ծաղիկներ դրեց Եղեռնի զոհերի հուշարձանին և մասնակցեց Հայոց ցեղասպանության բանգարանի բացման արարողությանը:

- *Մայիսի 2-ին* ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի շենքում Հայաստանի Հանրապետության դեսպանատան նախաձեռնությամբ հրավիրվեց ցերեկույթ նվիրված Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին: Հանդես եկան սենատորներ Էդվարդ Քենեդին և Պոլ Սայմոնը, ինչպես նաև մի խումբ կոնգրեսականներ:
- *Մայիսի 4-ին* ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիա նահանգի օրենսդրական ժողովը բանաձև ընդունեց Հայոց ցեղասպանության 80-րդ տարելիցը նշելու համար:
- *Սեպտեմբերի 21-ին* ավարտվեց Երևանում կառուցվող Հայոց ցեղասպանության թանգարանի շենքի շինարարության երկրորդ փուլը: Թանգարանի շենքի նախագծի հեղինակներն են ճարտարապետներ Սաշուր Քալաշյանը և Լյուդմիլա Մկրտչյանը: Ցուցադրության գեղարվեստական-կոնստրուկցիոնական մշակման հեղինակն է ճարտարապետ Հայկազ Քոչարը: Թանգարանի գիտական ցուցադրության հեղինակն է պատմաբան Լավրենտի Բարսեղյանը:

Թանգարանը որպես գիտահետազոտական հաստատություն գործում է Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի համակարգում:

1996

- *Ապրիլի 8-ին* ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիա նահանգի նահանգապետ Ջորջ Դյուկմեջյանը 1996թ. ապրիլի 24-ը հռչակեց որպես Հիշատակի օր հայերի ցեղասպանության 81-րդ տարելիցի կապակցությամբ:
- *Ապրիլի 22-ին* ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիա նահանգի օրենսդրական ժողովը որոշում ընդունեց 1996թ. ապրիլի 24-ը նահանգում 1915-1923թթ. հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր հայտարարելու մասին:
- *Ապրիլի 23-ին* Կանադայի համայնքների պալատը քննարկեց «Մարդու կողմից իր մերձավորին ցույց տրվող անմարդկային վերաբերմունքի» հարցը: Առաջարկություն է ներկայացվել հայերի 1915թ. ցեղասպանության 81-րդ տարեդարձի կապակցությամբ սահմանելու և յուրաքանչյուր տարի ապրիլի 20-ից 27-ը նշելու որպես մարդու կողմից իր մերձավորի նկատմամբ թույլատրված հանցագործության հիշողության շաբաթ:

Այդ օրը համայնքների պալատը բոլոր կանադացիների անունից միաձայն ընդունեց հետևյալ բանաձևը .«Հայկական ողբերգության 81-րդ տարելիցի կապակցությամբ, որը տեղի էր ունեցել

1915 թվականի ապրիլի 24-ին և տարավ 1,5 միլիոն կյանքեր, պալատը ճանաչում է մարդկության դեմ կատարված այդ հանցագործությունը և յուրաքանչյուր տարվա ապրիլի 20-ից 24-ը հայտարարում է մարդկանց մեկը մյուսի նկատմամբ կատարած դաժանության հիշողության շաբաթ»:

- *Ապրիլի 24-ին* Կանադայի վարչապետ Ժան Կրետյենը հայտարարությամբ դիմեց Կանադայի հայ համայնքի անդամներին Հայոց ցեղասպանության 81-րդ տարելիցի առթիվ և իր համերաշխությունը հայտնեց:

- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Բիլլ Քլինտոնը հանդես եկավ Հռչակագրով և հայտնեց իր ցավակցությունը ջարդերին զոհ գնացած մեկ և կես միլիոն հայերի հիշատակի առթիվ:

- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի Ռոդ-Այլենդ նահանգի Ներկայացուցիչների պալատը բանաձև ընդունեց 1996թ. ապրիլի 24-ին նահանգում հայերի ցեղասպանության 81-րդ տարելիցը նշելու մասին:

- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի Վիրջինիա նահանգի նահանգապետ Ջորջ Ալլենը ստորագրեց Հռչակագիր ապրիլի 24-ը հայ նահատակների Հիշատակի օր հայտարարելու մասին:

- *Ապրիլի 25-ին* Հունաստանի խորհրդարանը միաձայն օրենք ընդունեց «Ապրիլի 24-ը Թուրքիայի կողմից հայերի ցեղասպանության հիշատակի օր հաստատելու մասին» որտեղ ասվում է՝

«Հոդված առաջին. Ապրիլի 24-ը սահմանվում է որպես Թուրքիայի կողմից հայերի ցեղասպանության հիշատակի օր:

Հոդված երկրորդ. Հիշատակի միջոցառումների բնույթը, բովանդակությունը, պատասխանատվությունը և դրանց կազմակերպման եղանակը որոշվում են նախագահական հրամանագրով, որը հրատարակվում է ներքին գործերի, հանրային կառավարման և ապակենտրոնացման նախարարի առաջարկությամբ, առավել ճանաչված հայկական միությունների և կազմակերպությունների կարծիքից հետո»:

- *Մայիսի 2-ին* Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Ռուսական Ուղղափառ եկեղեցու պատվիրակությունը Մոսկվայի և Համայն Ռուսիայի Պատրիարք Ալեքսի երկրորդի գլխավորությամբ: Հուշահամալիրում, հավերժության ջահի մոտ տեղի ունեցավ հատուկ արարողություն նվիրված զոհերի հիշատակին: Թանգարանի այցելուների մատյանում Ալեքսի երկրորդը գրեց. «Հավերժ հիշատակ ցեղասպանության զոհերին»:

- *Մայիսի 7-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Ռուսաստանի Պետական Դումայի պատ-

վիրակությունը՝ Դումայի նախագահ Գ. Ն. Սելեզնևի գլխավորությամբ:
- *Մայիսի 15-ին* ԱՄՆ-ի Ներկայացուցիչների պալատի միջազգային հարաբերությունների հանձնախմբի նախաձեռնությամբ վերջին քսան տարիների ընթացքում առաջին անգամ ԱՄՆ-ի կոնգրեսում տեղի ունեցան լսումներ Օսմանյան Թուրքիայում Հայոց ցեղասպանության պատմական փաստի ճանաչման խնդրի շուրջ: Ներկայացվեց մի բանաձև, որը Թուրքիային կոչ էր անում ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: Այդ բանաձևը պաշտպանում էին 165 կոնգրեսականներ: Քննարկումներին մասնակցող ԱՄՆ-ի պետական դեպարտամենտի խոսնակ Գլեն Դևիսը ներկայացրեց կառավարության դիրքորոշումը, որի համաձայն հավանության չէր արժանանում Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու նախաձեռնությունը, նկատի ունենալով Թուրքիայի հետ ԱՄՆ-ի համագործակցությունը: Բանաձևի քննարկումը օրակարգ չմտավ:
- *Մայիսի 31-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր այցելեց Ֆրանսիայի Սենատի «Հայաստան-Ֆրանսիա» պատգամավորական խմբակցության պատվիրակությունը:
- *Հունիսի 11-ին* ԱՄՆ-ի կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատը երկրի վարչակազմին կոչ արեց սահմանափակել Թուրքիային ցույց տրվող տնտեսական օգնության չափերը, քանի վերջինս չի ընդունում հայ ժողովրդի նկատմամբ Օսմանյան կայսրությունում 1915-1923թթ. իրականացված զազանությունները և ձեռնարկի համապատասխան քայլեր հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակը հարգելու ուղղությամբ:
- *Հուլիսի 11-ին* Հունաստանի պրեզիդենտ Կ. Ստեֆանոպուլոսը ստորագրեց դեկրետ յուրաքանչյուր տարի ապրիլի 24-ը հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր սահմանելու մասին:
- *Սեպտեմբերի 2-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Բուլղարիայի Հանրապետության զինվորական պատվիրակությունը պաշտպանության նախարարի գլխավորությամբ:
- *Նոյեմբերի 6-ին* Իտալիայի խորհրդարանում հրավիրվեց գիտաժողով և կլոր սեղան՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցին:

1997

- *Ապրիլի 2-ին* ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիայի նահանգի նահանգապետ Ջորջ

Դյուկմեջյանն ստորագրեց Հռչակագիր 1997թ. ապրիլի 24-ը Հիշատակի օր հայտարարելու մասին:
- *Ապրիլի 8-ին* ԱՄՆ-ի կոնգրեսականներ Ջորջ Ռադանովիչը և Դեյվիդ Բոնիերը կոնգրեսին ներկայացրեցին օրենսդրական նախագիծ, կոչ անելով կոնգրեսին հատուկ բանաձև ընդունել Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին: Ներկայացված բանաձևում մասնավորապես առաջարկվում է արձանագրել՝
«ա. Կոնգրեսը ամերիկահայության հետ հարգում է հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակը.
բ. ԱՄՆ-ը պետք է Թուրքիային ստիպի, որպեսզի վերջինս կատարի բոլոր պատշաճ քայլերը՝ Օսմանյան կայսրության կողմից հայ բնակչության դեմ 1915-23թթ. գործադրած բռնությունները ճանաչելու և ոգեկոչելու համար»:
- *Ապրիլի 17-ին* Նոր Հարավային Ուելսի (Ավստրալիա) խորհրդարանի օրենսդիր համագումարը որոշում կայացրեց Ապրիլի 24-ը սահմանել հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրը և առաջարկություն ներկայացրեց Ավստրալիայի դաշնային կառավարությանն ընդունել նույնանման որոշում:
- *Ապրիլի 17-ին* ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիայի նահանգային խորհրդարանը բանաձև ընդունեց Ապրիլի 24-ի օրը նահանգում «Հայերի ցեղասպանության ոգեկոչման օր» սահմանելու մասին:
- *Ապրիլի 22-ին* ԱՄՆ-ի Սենատի հայկական համախմբման դահլիճում նշվեց հայոց Մեծ եղեռնի 82-րդ տարելիցը, որը կազմակերպել էր սենատոր Ջեկ Ռիդի, կոնգրեսականներ Ջոն Նոլենբերգի, Մարտին Նիհրնի, Դեյվիդ Բոնիերի և Ջորջ Ռադանովիչի մասնակցությամբ ստեղծված հանձնախումը:
- *Ապրիլի 22-ին* Երևան ժամանած Ղրղզստանի կառավարական պատվիրակությունը հանրապետության նախագահ Ասկար Ակաևի գլխավորությամբ ծաղկեպսակ դրեց Ծիծեռնակաբերդի Մեծ Եղեռնի հուշարձանին: Հաջորդ օրը Բաքվում Ադրբեջանի Միլի Մեջլիսում Ա. Ակաևը հայտարարեց, որ 1915թ. Թուրքիայում հայերի դեմ ցեղասպանություն է գործադրվել: Ղրղզստանի նախագահը դրանում համոզվել էր, երբ այցելության ժամանակ դիտել էր Հայոց ցեղասպանության թանգարանի գիտական ցուցադրությունը:

Բաքվում կատարած հայտարարության առթիվ Թուրքիայի կառավարությունը իր գրավոր բողոքը ներկայացրեց Ա. Ակաևին:
- *Ապրիլի 22-ին* ԱՄՆ-ի նախագահ Բիլ Քլինթոնը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որտեղ ասվում էր. «Ամեն տարի Հիշատակի օրը մենք միանում ենք ամերիկահայերին և աշխարհով մեկ սփռված

հայկական համայնքներին, հանդիսավորությամբ հիշելով 20-րդ դարի պատմության ամենասև էջերը՝ անթիվ հայերի սպանդը Օսմանյան կայսրությունում 1915-1923 թվականին...»:

- *Ապրիլի 22-ին* Հայկական Համազգային Ընկերակցության պատվիրակությունը Կանադայի մայրաքաղաք Օտտավայում հանդիպում ունեցավ Ազատական կուսակցության Օնթարիայի նահանգի լիազոր ներկայացուցիչների հետ: Ներկայացված հուշագրի մեջ շեշտվում էր, որ Կանադայի դաշնության խորհրդարանը պետք է ճանաչի Հայոց ցեղասպանությունը: Այսօր միայն Կանադայի Օնթարիա և Քվեբեկ նահանգների խորհրդարաններն են ճանաչել և դատապարտել Հայոց ցեղասպանությունը:

- *Ապրիլի 23-ին* Վաշինգտոնում ԱՄՆ-ի կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատում կոնգրեսական Ֆրենկ Փալոնեի (Նյու-Ջերսի նահանգից) նախաձեռնությամբ և նախագահությամբ տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված նիստ:

- *Ապրիլ ամսին* հերթական ոմբահարման ենթարկվեց Ստամբուլի Էյուբ թաղամասում գտնվող Սուրբ Եղիա հայկական եկեղեցին: Մինչ այդ, փետրվարի 13-ին և 15-ին ոմբահարվել էր նաև շրջանում գտնվող Սուրբ Մարիամ Աստվածածին եկեղեցին:

- *Ապրիլի 24-ին* առավոտից մինչև ուշ գիշեր Երևան քաղաքի և շրջակա քաղաքների ու բնակավայրերի հարյուր հազարավոր բնակիչներ անվերջանալի թափորներով այցելեցին Մեծ Եղեռնի զոհերի հիշատակին կառուցված հուշահամալիրը:

- *Ապրիլի 24-ին* Կալիֆորնիայի նահանգապետ Պիտ Ուիլսոնը Մեծ Եղեռնի 82-րդ տարելիցի առթիվ հրապարակեց ցավակցական հայտարարություն:

- *Ապրիլի 24-ին* Բելգիայի մայրաքաղաք Բրյուսելում տեղավորված Քրդստանի վտարանդի խորհրդարանի Գործադիր հանձնաժողովը հատուկ հայտարարությամբ դատապարտեց Թուրքիային այլազգների նկատմամբ վարած քաղաքականության համար, որին զոհ դարձան հազարավոր հայեր, հույներ, քրդեր և ասորիներ:

- *Ապրիլի 24-ին* Հռոմի հայկական վարժարանում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված երեկո, որտեղ ելույթներով հանդես եկած Իտալիայի նշանավոր քաղաքական գործիչները դատապարտեցին Օսմանյան Թուրքիային:

- *Ապրիլի 24-ին* Ավստրալիայի Նյու Սաութ Վեյլզ նահանգի խորհրդարանը հատուկ բանաձև ընդունեց և միաձայն դատապարտեց 1915թ. Հայոց ցեղասպանությունը: Խորհրդարանը Ապրիլի 24-ը հռչակեց 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության զոհ դարձած հայե-

րի հիշատակի օր:
- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի Ռոդ-Այլենդ նահանգի Ներկայացուցիչների պալատը բանաձև ընդունեց 1997թ. ապրիլի 24-ը նահանգում նշելու մասին:

Բանաձևում խիստ քննադատության էր ենթարկվում Թուրքիան՝ ա) մեկ և կես միլիոն հայերի կոտորածների, բ) հայերի տեղահանության, գ) ներկայումս էլ ցեղասպանությունը ժխտելու և փաստերը ենթարկելու, դ) հայերին սեփական պատմությունից զրկելու, ե) հայերին հասցված վնասները չհատուցելու, զ) հին հայկական տարածքները հայ ժողովրդին չվերադարձնելու համար:
- *Ապրիլի 30-ին* Վաշինգտոնի Կապիտոլ Հոլում կազմակերպվեց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հանդիսավոր ցերեկույթ, որին մասնակցեցին շուրջ երեսուն կոնգրեսականներ, ԱՄՆ-ի հասարակայնության ներկայացուցիչներ: Ելույթներով հանդես եկող գործիչները առանձնապես ընդգծեցին, որ Հայոց ցեղասպանությունը իր ճանաչումը պետք է գտնի Միացյալ Նահանգների և միջազգային հանրության կողմից:
- *Մայիսի 3-ին* Լիբանանի հանրապետության խորհրդարանը նկատի ունենալով, որ ամեն տարվա Ապրիլի 24-ը առիթ է ոգեկոչելու հայ ժողովրդի դեմ կատարված ջարդերի արհավիրքի հիշատակը, բանաձև ընդունեց ամեն տարի այդ օրը հայ ժողովրդի հետ միասնականության օր հայտարարելու մասին:
- *Մայիսի կեսերին* Կալիֆորնիայի նահանգային վարչության և ԱՄՆ-ի դաշնային կառավարության կողմից որոշում կայացվեց Լոս-Անջելեսում կառուցվող Հայոց ցեղասպանության ոգեկոչման թանգարանի հողահատկացման մասին: Թանգարանը կառուցվելու է Սան-Ֆերնանդո հովտում գտնվող Ուեստ Հիլզի շրջանում, բլրի վրա:
- *Մայիսի 17-ից 18-ը* Կալիֆորնիայի համալսարանում (Լոս-Անջելես) տեղի ունեցավ Վան-Վասպուրականին նվիրված միջազգային գիտաժողով, որը կազմակերպել էր համալսարանի հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչ պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանը:
- *Մայիսի 25-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Ուկրաինայի կառավարական պատվիրակությունը Ուկրաինայի խորհրդարանի նախագահ Օ. Մորոզի գլխավորությամբ:
- *Մայիսի 28-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարանի պատվավոր հյուրերի մատյանում գրառում կատարեց Վրաստանի ուղղափառ եկեղեցու կաթողիկոս Իլյա Երկրորդը, որը Մեծ եղեռնի հուշահամալիրում հատուկ արարողություն կատարեց զոհերի հիշատակին:

- *Հունիսի 11-ից 13-ը* Մոնրեալի (Կանադա) Կոնկորդիա համալսարանում տեղի ունեցավ ցեղասպանության հարցերով զբաղվող գիտնականների միջազգային ընկերակցության երկրորդ համաժողովը, որի նշանաբանն էր՝ «Ցեղասպանությունը և ժամանակակից աշխարհը»: Համաժողովի որոշումներից մեկը վերաբերում էր Հայոց ցեղասպանությանը, որտեղ ասվում էր՝ «Համաժողովը վերահաստատում է 1915թ. Թուրքիայում հայերի զանգվածային սպանությունը որպես ցեղասպանական պարագա, որը համապատասխանում է ՄԱԿ-ի Ցեղասպանության կանխարգելման և պատժի կոնվենցիայի դրույթներին»:
- *Հունիսի 23-ին* Ստամբուլում հրատարակվող «Հյուրիեթ» թերթը տեղեկացրեց, որ Բեյօղլուի քաղաքապետարանը հիմնահատակ քանդել է տվել Խասգյուղի և Օղմեյդանի հայ բողոքականների եկեղեցին:
- *Հուլիսի 14-ին* Հայ հեղափոխական դաշնակցության Հայ դատի հանձնախմբերը և Թել-Ավիվի հայկական համայնքը միահամուռ դեմ դուրս եկան քաղաքային խորհրդի այն որոշման դեմ, որն առաջարկում էր Բեռնար Լևիսին տալ Թել-Ավիվի պատվավոր քաղաքացու կոչում: Այդ որոշման դեմ բողոքեցին նաև մի խումբ հրեա գիտնականներ: Ինչպես հայտնի է Բեռնար Լևիսը ժխտում էր հայոց ցեղասպանության իրողությունը և փաստորեն կատարում էր Թուրքիայի կառավարության պատվերը:
- *Օգոստոսի 19-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության քանգարան այցելեց Չինաստանի Հանրապետության ժողովրդական ներկայացուցիչների համաչինական ժողովի փախնախագահ Վան Բինցյանը, որը թողեց հետևյալ գրառումը. «Խորը համակրանք եմ արտահայտում հայ ժողովրդի ցավերի նկատմամբ, որոնք նա ունեցավ անցյալում: Թող այսուհետև այլևս չկրկնվի պատմության նման ողբերգությունը»:
- *Մեպտեմբերի կեսերին* ԱՄՆ-ի Չիկագոր քաղաքի Դ. Պոլ համալսարանի իրավագիտության պրոֆեսոր, Մարդկային իրավունքների միջազգային կազմակերպության նախագահ Մ. Պասիունը Հարվարդի համալսարանի կողմից հրատարակվող հանդեսներից մեկում հանդես եկավ մի հոդվածով, ուր առաջարկեց հիմնել «Միջազգային ոճիրների մշտական դատարան»՝ ցեղասպանությունները դատապարտելու համար: Հոդվածում առանձնահատուկ ընդգծվում էր Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտելու անհրաժեշտությունը:
- *Մեպտեմբերի վերջերին* Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ համայնքների համառ պայքարի արդյունքում Նյու-Յորքի Էլիս Այ-

լենդ քանգարանի ցուցասրահներից մեկում վերականգնվեց նախկինում գործող ցուցադրությունը, երբ անհիմն կերպով ցուցադրությունից հանվել էին 1915թ. կատարված հայերի ցեղասպանությանը վերաբերող լուսանկարները:

- *Հոկտեմբերի 4-ին* Հայ հեղափոխական դաշնակցության Արևելյան Ամերիկայի Հայ դատի հանձնախումբը բողոքի ցույց կազմակերպեց Չիկագոյի հյուրանոցներից մեկի առջև, ուր տեղի էր ունենում «Թուրք-ամերիկյան ընկերակցությունների» 18-րդ հերթական համագումարը, պահանջելով չուրանալ Հայոց ցեղասպանությունը:

- *Հոկտեմբերի 8-ին* Բելգիայի Սենատի անդամ Մ. Մահուն և նրա հետ միասին Սենատի ինը այլ անդամներ Սենատի քննարկմանը ներկայացրին «1915թ. Թուրքիայի հայերի ցեղասպանության մասին» խորագիրը կրող մի ընդարձակ բանաձևի նախագիծը: Բանաձևը կոչ էր անում թուրքական կառավարությանը ճանաչել 1915թ. Օսմանյան կայսրության վերջին կառավարության կողմից իրականացրած ցեղասպանության փաստը, կոչ էր անում Եվրամիության անդամ պետությունների խորհրդարաններին նպաստել հայ և թուրք ժողովուրդների միջև հաշտությանը, դիմում էր Եվրամիությանը և նրա անդամ երկրներին՝ նախաձեռնություն ցուցաբերել նպաստելու հայ և թուրք ժողովուրդների միջև բոլոր բնագավառներում բանակցությունների կայացմանը:

- *Հոկտեմբերի 23-ին* Բելգիայի հայ համայնքի վարչության նախաձեռնությամբ և Բրյուսելի քաղաքապետարանի նյութական օժանդակությամբ Բրյուսել քաղաքի հրապարակներից մեկում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված խաչքարհուշարձանի պաշտոնական բացումը:

- *Հոկտեմբերի 29-ին* ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի տնօրինությունը նկատի ունենալով միջազգային հանրության և հայկական կազմակերպությունների բողոքները, հատուկ որոշում կայացրեց Օսմանյան կայսրության հիմնադրման 700-ամյակը նշել միմիայն մշակութային բնույթ կրող միջոցառումներով:

- *Հոկտեմբերի 31-ին* Մոնրեալի (Կանադա) քաղաքապետ Պիեռ Ռուրքը պաշտոնապես թույլատրեց կառուցել Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձան՝ համապատասխան արձանագրությամբ:

- *Նոյեմբերի 8-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Բուլղարիայի հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Նադեժդա Միխայլովան: Ի նշան զոհերի հիշատակի նա հուշահամալիրի բարեկամության ճեմուղում ծառ

տնկեց:
- *Նոյեմբերի 22-ին* Կալիֆորնիայի համալսարանում (Լոս-Անջելես) «Պատմական Հայաստանի քաղաքները և նահանգները» նշանաբանով տեղի ունեցավ միջազգային երկրորդ գիտաժողովը: Զեկուցումները նվիրված էին պատմական Հայաստանի Տարոն, Մուշ և Բիթլիս նահանգներին ու քաղաքներին: Գիտաժողովը կազմակերպել էր համալսարանի հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչ պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանը:
- *Նոյեմբերի 28-ին* լրացավ Երևանի Ծիծեռնակաբերդի բարձրունքում Մեծ Եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշահամալիրի հանդիսավոր բացման երեսնամյակը:
- *Դեկտեմբերի 6-ից 13-ը* Բրյուսելի (Բելգիա) համալսարանի Միջազգային հարաբերությունների ուսումնասիրման կենտրոնի նախաձեռնությամբ Աուշվից գյուղաքաղաքում կազմակերպվեց միջազգային գիտաժողով նվիրված հրեական ողջակիզմանը: Գիտաժողովում քննարկման նյութ դարձավ նաև Հայոց ցեղասպանության դատապարտման հարցը:

1998

- *Փետրվարի 27-ին* Սումգայիթի ողբերգության տասներորդ տարելիցի առթիվ Ստեփանակերտի և Երևանի Ծիծեռնակաբերդի հուշահամալիրներում զոհերի հիշատակին կանգնեցված հուշարձանների մոտ տեղի ունեցան սգո հանդիսություններ: Սգո հանդիսությունների մասնակիցները իրենց հայտարարություններում պահանջեցին պաշտոնապես դատապարտել Սումգայիթում, Բաքվում, Գանձակում և Ադրբեջանի այլ քաղաքներում հայ բնակչության կոտորածները:
- *Մարտի 5-ին* Կիպրոսի խորհրդարանը դատապարտեց Թուրքիայի կողմից կղզու գրավված տարածքում գտնվող հայկական Սուրբ Մակարի վանքը կիպրացի թուրքերի կողմից հյուրանոց վերածելու որոշումը: Դեռևս 1974թ. Թուրքիայի կողմից Կիպրոս ներխուժելու ժամանակ թուրքական զորքերը թալանել և ավերել էին վանքը:
- *Մարտի 9-ին* Ավստրալիայի խորհրդարանի Ներկայացուցիչների պալատի խորհրդարանական քննարկումների ժամանակ պատգամավոր Հոքեյն առաջարկեց հատուկ որոշում կայացնել կրոնական փաքրամասնությունների հետապնդումները դադարեցնելու մասին, նկատի ունենալով Թուրքիայում քրիստոնյա փոքրամասնությունների, առաջին հերթին ցեղասպանության հետևանքով Թուրքիայում

ողջ մնացած հայ ժողովրդի մի փոքր հատվածի երկարատև ծանր վիճակը: Բուռն քննարկումներից հետո հարցի քննարկումը հետաձգվեց:

- *Մարտ ամսին* թուրքական և հայկական մամուլում հաղորդագրություններ եղան այն մասին, որ Ուրֆայում (Եդեսիա) գտնվող հայկական և ասորական չորս եկեղեցիներից երեքը վերածվել են մզկիթների, իսկ մեկն էլ՝ գորգագործական արհեստանոցի:

- *Մարտի 26-ին* Միավորված Ազգերի Կազմակերպությունում Կիպրոսի դեսպանը ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Քոֆի Անանին ներկայացրեց բողոքագիր Թուրքիայի կողմից Կիպրոսի մշակութային կոթողները ոչնչացնելու կապակցությամբ: Բողոքագրում տեղ էր գտել նաև հայկական Սուրբ Մակարի վանքի փաստը, ինչպես նաև հունական երեք եկեղեցիների մասին, որոնք վերածվել էին մզկիթների, իսկ մեկ այլ եկեղեցի օգտագործվում էր որպես ախոռ:

- *Մարտի 26-ին* Բելգիայի Սենատը իր 1997-1998թթ. նստաշրջանում որոշում ընդունեց «Թուրքիայում ապրող հայերի 1915թ. ցեղասպանության մասին», որով դիմում էր Թուրքիայի կառավարությանը ճանաչել Օսմանյան կայսրության վերջին կառավարության կողմից 1915թ. կազմակերպված ցեղասպանության պատմական ճշմարտությունը:

- *Մարտ ամսվա կեսերին* ըստ Ուրուգվայի մամուլի հաղորդագրությունների, Ուրուգվայի կրթության նախարարության որոշմամբ դպրոցական երկրորդ և երրորդ դասարանների պատմության դասագրքերում տեղ է հատկացվելու նաև հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ նյութերին:

Դասագրքերում տեղ գտած նյութերի հեղինակն է Անահիտ Պալյան-Չեքմեյանը:

- *Ապրիլի 1-ին* «Ջորջ Վաշինգտոն» համալսարանում իր հերթական ելույթը ունեցավ ԱՄՆ-ում Թուրքիայի դեսպան Նուզհեթ Կանտեմիրը: Լսարանում գտնվող հայ, հույն և քուրդ ուսանողները բազմաթիվ հարցերով և ելույթներով դատապարտեցին Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ուրացման քաղաքականությունը:

- *Ապրիլի 3-ին* Հայաստանի Հանրապետությունը ՄԱԿ-ի կողմից ցեղասպանության հանցանքը կանխարգելելու և պատժելու Հռչակագրի ընդունման հիսնամյակի առթիվ հատուկ բանաձև ներկայացրեց Ժնևում տեղի ունեցող ՄԱԿ-ի Մարդկային իրավունքների հանձնաժողովի 54-րդ նստաշրջանին, որին մասնակից քառասուն երկրների ներկայացուցիչների կողմից ընդունվեց միաձայն:

- *Ապրիլի10-ին* Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների

ազգային ակադեմիայի նախագահության որոշմամբ, ակադեմիայի պրեզիդենտ Ֆաղեյ Մարգսյանի գլխավորությամբ ստեղծվեց հանձնաժողով 2000 թվականի ապրիլին Հայոց ցեղասպանության 85-ամյակին նվիրված միջոցառումները կազմակերպելու համար:

- *Ապրիլի 16-ից 18-ը* Փարիզի Սորբոնի համալսարանում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդիրներին նվիրված միջազգային գիտաժողով, որը կազմակերպել էր Հայ հեղափոխական դաշնակցության Ֆրանսիայի Հայ Դատի հանձնախումբը Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոսի հովանավորությամբ:
- *Ապրիլի 16-ին* Ժենևում տեղի ունեցող ՄԱԿ-ի Մարդկային իրավունքների հանձնաժողովի նիստում ելույթ ունեցավ Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչ Կարեն Նազարյանը, որը պահանջեց ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը միջազգային իրավական չափանիշներով: Նա իր ելույթում խստագույնս դատապարտեց Աղրբեջանի նախագահի կողմից ստորագրված օրենքը, որը յուրաքանչյուր տարվա մարտի 31-ը սահմանել է աղրբեջանցիների ցեղասպանության օր:
- *Ապրիլի 17-ին* Արևմտյան Ամերիկայի Հայ Երիտասարդ Դաշնակցության Կենտրոնական վարչության պատվիրակությունը Թուրքիայի Լոս-Անջելեսի հյուպատոս Հայրի Հայրեթ Եալավին հանձնեց Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու վերաբերյալ մի նամակ՝ հասցեագրված Թուրքիայի կառավարությանը:
- *Ապրիլի 17-ին, 22-ին, 24-ին և 25-ին* Ֆրանսիայում գործող Սփյուռքահայության հետազոտությունների կենտրոնը Փարիզում, Լիոնում և Ֆրանկֆուրտում համապատասխանաբար կազմակերպեց Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված հավաքներ, որոնց մասնակցում էին հայեր, թուրքեր, քրդեր, ֆրանսիացիներ և գերմանացիներ:
- *Ապրիլի 18-ից* Լոս-Անջելեսի (ԱՄՆ) մի շարք արվարձան քաղաքներում գեղանկարիչ Զավեն Մկրտչյանի նախաձեռնությամբ և գեղարվեստական ձևավորմամբ սկսեց շրջել մի ձեռնասայլակ, որի վրա դրված էր մի մեծ ապակյա կաքսա կարմիր գույնի հեղուկով լցված, որի մեջ լողում էին մարդկային ոսկորների մնացորդներ: Այն մարմնավորում էր 1915թ. Մեծ եղեռնի զոհ հայերի արյամբ պատրաստված ապուրը: Ձեռնասայլակի չորս պատերի վրա անգլերեն լեզվով գրված էր՝ «Թուրքական ապուր հայկական ոսկորներից»:
- *Ապրիլի 20-ին* ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիայի նահանգային խորհրդարանը միաձայն որոշում ընդունեց հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ, Ապրիլի 24-ը հռչակելով Կալիֆորնիայի նահանգում որպես հայերի ցեղասպանության զոհերի ոգեկոչման օր:

- *Ապրիլի 22-ին* Երևանում Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային ակադեմիայի դահլիճում տեղի ունեցավ հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ, գերմանացի նշանավոր հասարակական գործիչ, աստվածաբան Յոհաննես Լեփսիուսի (1858-1926) ծննդյան 140-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողով Հայաստանի, Գերմանիայի, Իտալիայի և Ավստրիայի գիտնականների մասնակցությամբ: Յոհաննես Լեփսիուսը Բեռլինում 1916թ. կազմակերպված հայ-գերմանական ընկերության նախագահն էր և հեղինակն էր Օսմանյան Թուրքիայում հայերի կոտորածները կանխելուն նվիրված բազմաթիվ աշխատությունների:
- *Ապրիլի 22-ին* Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խորհրդարանը ընդունեց հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող որոշում և կոչով դիմեց Միավորված Ազգերի Կազմակերպությանը ճանաչել և դատապարտել Օսմանյան Թուրքիայում 1915 թվականին տեղի ունեցած հայոց ցեղասպանությունը:
- *Ապրիլի 22-ին* Վաշինգտոնում Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատի ավելի քան քառասուն կոնգրեսականների մասնակցությամբ Կապիտոլիումի շենքում կազմակերպվեց բաց նիստ, որին ներկա էին ԱՄՆ-ում հավատարմագրված բազմաթիվ երկրների դեսպաններ, հասարակական և պետական գործիչներ:

«Մենք նմանվում ենք անբարոյական ցինիկների, երբ մեր ռազմավարական դաշնակիցն ենք համարում մի երկիր, որը հրաժարվում է իրեն մեղավոր ճանաչել այդ աղաղակող հանցագործության իրականացման մեջ», - իր ելույթում շեշտեց կոնգրեսական Ջոն Փորտերը:
- *Ապրիլի 23-ին* Ամերիկայի Հայկական Համագումարը հանդես եկավ մի հայտարարությամբ, տեղյակ պահելով միջազգային հանրությանը, որ մտադիր է հետևողականորեն հետապնդել օրենսդրական բանաձև ընդունել տալու համար Միացյալ Նահանգներում գործող թուրքական բանկերում պահվող, սակայն փակի տակ գտնվող հայկական հաշիվների ցուցակները և պահանջել փոխհատուցում 1915 թվականի ցեղասպանության դիմաց:

Ամերիկայի Հայկական Համագումարի հայտարարության մեջ ասվում է. «Այն բանկերին, որոնք հրաժարվում են հրապարակել իրենց հայկական հաշիվները և ակտիվները վերադարձնել օրինական տերերին կամ ժառանգորդներին, չպետք է թույլատրել գործել Միացյալ Նահանգներում»:
- *Ապրիլի 23-ին* Երևանի քաղաքապետարանի որոշմամբ Երևան քաղաքի միջնակարգ դպրոցներից մեկին շնորհվեց Յոհաննես Լեփ-

սիուսի անունը, Երևան քաղաքում երկու փողոցներ կոչվեցին Յ. Լեփսիուսի և Ջ. Բրայսի անուններով:
- *Ապրիլի 23-ին* Երևանում, Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիրի հուշապատի մեջ ամփոփվեցին Իտալիայում թաղված Յոհաննես Լեփսիուսի, Շոտլանդիայի Էդինբուրգ քաղաքում թաղված անգլիացի պետական և քաղաքական ականավոր գործիչ, հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ լորդ Ջեյմս Բրայսի, Վիեննայում քաղաքային պանթեոնում ամփոփված, հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ, «Մուսա լեռան քառասուն օրերը» վեպի հեղինակ Ֆրանց Վերֆելի շիրիմներից բերված հողը պարունակող սափորները: Արարողությանը մասնակցեցին նաև Գերմանիայից ժամանած Յ. Լեփսիուսի ազգականները:
- *Ապրիլի 23-ին* ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիայի նահանգի օրենսդրական ժողովը բանաձև ընդունեց 1998թ. ապրիլի 24-ը Կալիֆորնիայում 1915-1923թթ. հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր հայտարարելու մասին:
- *Ապրիլի 23-ին* ԱՄՆ-ի Ռոդ-Այլենդ նահանգի Ներկայացուցիչների պալատը որոշում ընդունեց 1998թ. ապրիլի 24-ին նահանգում նշել Հայոց ցեղասպանության 83-րդ տարելիցը:
- *Ապրիլի 24-ին* Երևան քաղաքում վեց հարյուր հազար մարդ Հայոց ցեղասպանության 83-րդ տարելիցի առթիվ այցելեց Ծիծեռնակաբերդում կառուցված Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիր և իր հարգանքի տուրքը մատուցեց նահատակների հիշատակին:

Այդ նույն օրը հուշահամալիրում գտնվող Հայոց ցեղասպանության թանգարանի ցուցադրությունը դիտեց շուրջ 150 հազար մարդ:
- *Ապրիլի 24-ին* Լոս-Անջելեսում Թուրքիայի հյուպատոսության շենքի առջև տեղի ունեցավ ամերիկահայերի բազմանդամ բողոքի ցույցը, որը պահանջում էր Թուրքիայի կառավարությունից ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը:
- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի Սան-Ֆրանցիսկո քաղաքի ծայրամասում բարձրացող Դեվիդսոն լեռան վրա գտնվող պուրակի մեջ տեղադրված բարե հսկայական խաչարձանը, որը ձեռք էր բերել տեղի հայ բնակչությունը, դարձավ և վերակոչվեց որպես Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձան, որտեղ տեղի ունեցավ առաջին սգո հանդիսությունը:
- *Ապրիլի 24-ին* Նյու-Յորքի քաղաքապետարանում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված ցերեկույթ, որտեղ քաղաքապետարանը որոշում կայացրեց Ապրիլի 24-ը պաշտոնապես սահմանել Հայերի ցեղասպանության հիշատակի օր:

- *Ապրիլի 24-ին* Եվրոպայի խորհրդի խորհրդարանական ժողովը 1915թ. հայերի ցեղասպանության հիշատակի կապակցությամբ հրապարակեց թիվ 275 Հռչակագիրը, որը ստորագրել էին հիսունմեկ անդամներ:

Հռչակագիրը բաղկացած էր երկու կետից, որտեղ ասվում էր.

«1. 1915թ. ապրիլի 24-ը ճանաչվում է որպես Օսմանյան կայսրությունում բնակվող հայերի բնաջնջման ծրագրի սկիզբ:

2. Այսօր մենք հիշատակում ենք 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը և խոնարհվում ենք ընդդեմ մարդկության կատարված հանցագործության զոհ հայերի հիշատակի առջև»:

- *Ապրիլի 24-ին* Օտտավայում կանադահայությունը նշեց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի 83-րդ տարելիցը: Շուրջ երեք հազար հայեր Կանադայի տարբեր քաղաքներից ժամանելով Օտտավա, մայրաքաղաքի խորհրդարանի շենքի առջև կազմակերպեցին սգո միտինգ, որի մասնակիցները վերածեցին ցույցի: Ցույցն ավարտվեց Կանադայում Թուրքիայի դեսպանատան առջև:

- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ում «Մտահոգված գիտնականները և գրողները» միավորումը ցեղասպանության մասին Միավորված Ազգերի Կազմակերպության Հռչակագրի 50-ամյակի կապակցությամբ հանդես եկավ հայտարարությամբ, որտեղ խիստ դատապարտվում էր Թուրքիայի ներկայիս կառավարության ժխտողական քաղաքականությունը 1915թ. Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ: Հայտարարության տակ ստորագրել էին 150 նշանավոր գիտնականներ և գրողներ աշխարհի տարբեր երկրներից:

- *Ապրիլի 24-ին* Հայտարարությամբ հանդես եկավ ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Բիլլ Քլինթոնը, կապված Օսմանյան կայսրությունում 1915-1923թթ. մեկ և կես միլիոն հայերի տեղահանության և կոտորածների 83-րդ տարելիցի հետ:

- *Ապրիլի 29-ին* Ավստրալիայի խորհրդարանի Օրենսդիր ժողովը քննարկեց հայերի ցեղասպանության տարելիցը նշելու հարցը: Պատգամավոր Վատկինսը ժողովի քննարկմանը ներկայացրեց բանաձևի մի նախագիծ, որտեղ ասվում էր. «Ես առաջարկում եմ, որ այս պալատը՝ 1) ճանաչի Օրենսդիր ժողովի կողմից ընդունված պատմական առաջարկության մեկ տարին, որով դատապարտվում է 1915թ. հայերի ցեղասպանությունը: 2) Խնդրի նախագահող պաշտոնյաներին ընդունել հայկական համայնքների կողմից ներկայացված հիշատակը հավերժացնող հուշարձանը կառուցելու առաջարկը, որը կտեղադրվի խորհրդարանին ենթակա տարածքում: 3) Ուղերձներ հղի այլ վայրեր՝ ընդունելու նմանատիպ առաջարկությունը, որը

1997թ. ապրիլի 17-ին ընդունեց խորհրդարանը՝ դատապարտելով 1915թ. ցեղասպանությունը»: Առաջարկությունը համաձայնության արժանացավ:

- *Մայիսի 16-ին* Լոս-Անջելեսի համալսարանում իր աշխատանքները սկսեց «Պատմական Հայաստանի քաղաքներն ու նահանգները» նշանաբանով երրորդ միջազգային գիտաժողովը, որտեղ ներկայացված զեկուցումները նվիրված էին պատմական Հայաստանի Խարբերդ-Ծոփք շրջանին: Գիտաժողովի նախաձեռնողը և կազմակերպիչն էր Կալիֆորնիայի համալսարանի հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչ պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանը:

- *Մայիսի 18-ին* Ավստրալիայի Նյու-Սաութ Վեյլս նահանգի խորհրդարանը պաշտոնապես ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը, Ապրիլի 24-ը սահմանելով «Հայերի ցեղասպանության հիշատակի օր»:

- *Մայիսի 21-ին* Ավստրալիայի խորհրդարանում կրկին քննարկման առիթ դարձավ Հայոց ցեղասպանության հիշատակման հարցը, որը հիմնականում վերաբերում էր Ավստրալիայի հայ և թուրք համայնքների փոխհարաբերությանը:

- *Մայիսի 29-30-ը* Լիբանանի Հայ Դատի հանձնաժողովը և Քուրդիստանի աքսորական խորհրդարանը համատեղ կազմակերպեցին միջազգային գիտաժողով՝ «Թուրքիայի ծավալապաշտական քաղաքականության վտանգները» թեմայով: Գիտաժողովը ընդունեց մի բանաձև, որտեղ Թուրքիայի կառավարությունից պահանջում էր պաշտոնապես ճանաչել հայերի ցեղասպանությունը, փոխհատուցել հայերին հասցրած վնասների դիմաց և վերադարձնել պատմական տարածքները:

- *Մայիսի 29-ին* Ֆրանսիայի Հանրապետության Ազգային ժողովը պաշտոնապես ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը, միաձայն ընդունած բանաձևում արձանագրելով, որ «Ֆրանսիան հրապարակայնորեն ճանաչում է 1915 թվականի հայերի ցեղասպանությունը»:

- *Հունիսի 13-ին* ԱՄՆ-ի Օրեկոն նահանգի Պորտլանդ քաղաքի համալսարանի շրջանավարտներին նվիրված հանդիսության ժամանակ, որին մասնակցում էր նաև ԱՄՆ-ի նախագահ Բիլ Քլինթոնը, հայ ուսանողները կազմակերպեցին բողոքի ցույց՝ համալսարանում թուրքական ամբիոն ստեղծելու դեմ:

- *Հունիսի 16-ին* Եվրախորհրդարանի լիագումար նիստում ֆրանսիացի և հույն պատգամավորները առաջարկեցին օրակարգ մտցնել հայերի ցեղասպանության ճանաչման հարցը: Ձայների մեծամասնությունը չապահովելու պատճառով առաջարկը չանցավ:

- *Հունիսի 25-ին* Շվեյցարիայի հայկական համայնքի ջանքերով սոցիալիստ պատգամավոր Ժան Զիկլերը խորհրդարանի քննարկմանը ներկայացրեց հատուկ բանաձևի նախագիծ՝ հայերի ցեղասպանությունը ճանաչելու մասին:
- *Հունիսի 31-ին* պաշտոնական այցով Հայաստան ժամանած Արգենտինայի նախագահ Կարլոս Մենեմը ծաղկեպսակ զետեղեց Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիրում և մեկ րոպե լռությամբ հարգեց զոհերի հիշատակը:
- *Հուլիսի 15-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Ռուսաստանի Դաշնության զինվորական պատվիրակությունը պաշտպանության նախարար մարշալ Իգոր Սերգեևի գլխավորությամբ:
- *Օգոստոսի 1-ին* ԱՄՆ-ի Միչիգանի համալսարանի Հայկական ուսումնասիրությունների կենտրոնը Սաութֆիլտ շրջանի սուրբ Հովհաննեսի եկեղեցում կազմակերպեց խորհրդաժողով «Հայերի ցեղասպանությունը և Թուրքիայի ուրացումները» նշանաբանով:
- *Օգոստոսի 10-ին* ԱՄՆ-ի Մասսաչուսետս նահանգի նահանգապետի պաշտոնակատար Պոլ Սելուչին ստորագրեց մի օրենք, որը նախատեսում է նահանգի դպրոցական ուսումնական ծրագրերի մեջ մտցնել Իոլանդիայի մեծ սովի, հայերի ցեղասպանության և հրեական ողջակիզման պատմության դասավանդումը:
- *Օգոստոսի 12-ին* Միավորված Ազգերի Կազմակերպության անդամ Հայաստանի, Կիպրոսի, Բուրունդիի, Ուրուգվայի և Ռուանդայի ներկայացուցիչները գլխավոր քարտուղար Քոֆի Աննանին հատուկ նամակ ուղղեցին, առաջարկելով սեպտեմբերի 9-ին ՄԱԿ-ի գլխավոր վեհաժողովում նշել 1948թ. ՄԱԿ-ի կողմից ընդունված ցեղասպանության մասին հռչակագրի հիսնամյակը:
- *Օգոստոսի 21-ին* Երևանում կայացած մամուլի ասուլիսում Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանի Լորդերի Պալատի փոխխոսնակ բարոնուհի Քերոլայն Քոքսը հայտատարեց, որ իր կողմից Մեծ Բրիտանիայի կառավարության առջև բարձրացվել է Հայոց ցեղասպանության հարցը:
- *Սեպտեմբերի 11-ին* Մեծ Եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Կիպրոսի արտաքին գործերի նախարարը:
- *Սեպտեմբերի 25-ին* ելույթ ունենալով Միավորված Ազգերի Կազմակերպության 53-րդ նստաշրջանում, Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը կոչով դիմեց միջազգային հանրությանը՝ ճանաչելու Հայոց ցեղասպանությունը, խուսափելու

համար աշխարհում նման ողբերգությունների կրկնությունից:
- *Հոկտեմբերի 1-ին* ԱՄՆ-ի Տեխասի նահանգի Էլ Պասո քաղաքի հրեական ողջակիզման թանգարանում Հայկական ազգային ինստիտուտի (ԱՆԻ) նախաձեռնությամբ ստեղծվեց Հայոց ցեղասպանության նվիրված մշտական գործող ցուցադրական բաժին, որը կրում է «Աշխարհը չի մոռացել» խորագիրը:
- *Հոկտեմբերի 4-ին* Մոնրեալի (Կանադա) «Մարսելեն Վիլսոն» պուրակում տեղադրվեց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշակոթողը: Հուշարձանի վրա արձանագրված է՝ «1915-ի Հայոց ցեղասպանության 83-րդ տարելիցի առթիվ, որին զոհ դարձան 1,5 միլիոն հայեր...»:
- *Հոկտեմբերի 9-ին* Ավստրիայի մայրաքաղաք Վիեննայի Շիլլերի անվան հրապարակում տեղի ունեցավ հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ, «Մուսա Լեռան քառասուն օրերը» վեպի հեղինակ Ֆրանց Վերֆելի հուշարձանի բացման արարողությունը: Հուշարձանը նվեր էր Հայաստանի Հանրապետության և ողջ հայ ժողովրդի կողմից:
- *Հոկտեմբերի 25-ին* ԱՄՆ-ի Լոս-Անջելես քաղաքում Արարատ-Էսքիճյան թանգարանի հովանավորությամբ հոգեհանգստյան արարողություն տեղի ունեցավ Արարատ Տան մատուռի մեջ, որտեղ հողին հանձնվեցին 1915-ի ցեղասպանության զոհերի աճյունները, որոնք Սիրիայի Տեր-Զոր անապատից հավաքել էր հայ ուխտագնացների խումբը Արմեն Արոյանի գլխավորությամբ:
- *Նոյեմբերի 14-ին* Լոս-Անջելեսում իր աշխատանքները սկսեց «Պատմական Հայաստանի քաղաքներն ու նահանգները» խորագիրը կրող միջազգային չորրորդ գիտաժողովը, որը նվիրված էր Կարին-Էրզրում նահանգին: Գիտաժողովը կազմակերպել էր Կալիֆորնիայի համալսարանի հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչ պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանը:
- *Դեկտեմբերի 2-ին* ՄԱԿ-ի գլխավոր վեհաժողովի 53-րդ նստաշրջանը միաձայն ընդունեց «Ցեղասպանության կանխարգելման և պատժելիության Հռչակագրի ընդունման 50-ամյակի մասին» Հայաստանի ներկայացրած ցեղասպանության դատապարտման բանաձևը:
- *Դեկտեմբերի 7-ին* Լոս-Անջելես քաղաքի նորընծա ոստիկանապետ Լի Պաքան իր երդման արարողությունից անմիջապես հետո այցելեց Մոքեպելյոյի հայ նահատակների հուշարձան և իր հարգանքի տուրքը մատուցեց զոհերի հիշատակին:

- *Հունվարի 7-ին* Նյու-Յորքի գերեզմանոցներից մեկում, որտեղ թաղված է հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ, 1913-1916թթ. Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուն, տեղի ունեցավ հանդիսավոր արարողություն, որի ժամանակ գերեզմանից մի բուռ հող վերցվեց Երևանում Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիրում ապրիլի 23-ին ամփոփելու համար:
- *Հունվարի 30-ին* Իրանի Իսլամական հանրապետության խորհրդարանի նիստում հանդես եկան խորհրդարանի հայ պատգամավորներ Վարդան Վարդանյանը և Արտավազդ Բաղումյանը՝ բողոքելով խորհրդարանի նիստին թուրքական պատվիրակության մասնակցության դեմ և լքեցին դահլիճը: Նրանք իրենց ելույթում պատճառաբանեցին, որ ներկայիս թուրքական պետությունը հանդիսանում է հայ ժողովրդի նկատմամբ ցեղասպանություն իրականացրած երիտթուրքերի պետության ժառանգորդը:
- *Փետրվարի 8-ին* ԱՄՆ-ի Ջորջիա նահանգի Սենատը բանաձև ընդունեց ապրիլի 24-ը հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրը սահմանելու մասին:
- *Փետրվարի 15-ին* Կանադայի խորհրդարանի պատգամավոր Ջիմ Լարիկիանինիսը խորհրդարանի նիստում հանդես եկավ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու հարցը քննարկելու առաջարկությամբ: Հարցը օրակարգ չմտավ:
- *Փետրվարի 17-ին* ամերիկահայ կազմակերպությունների խորհրդի ներկայացուցիչները Սպիտակ Տանը հանդիպում ունեցան ԱՄՆ-ի նախագահ Բիլ Քլինթոնի հետ: Զրույցի ընթացքում առանձնահատուկ նշվեց Հայոց ցեղասպանության և Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության ճանաչման մասին:
- *Մարտի 1-ին* Կանադայում Հայաստանի Հանրապետության արտակարգ և լիազոր դեսպան Լևոն Բարխուդարյանը հանդիպում ունեցավ Կանադայի արտգործնախարարության ներկայացուցիչ Ջեյմս Ռայթի հետ Կանադայի խորհրդարանում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը քննարկելու կապակցությամբ և հույս հայտնեց, որ Կանադան ևս կզորակցի Հայոց ցեղասպանության միջազգային հանրության կողմից պաշտոնական ճանաչումի գործընթացին:
- *Մարտի 1-ին* Շվեյցարիայի խորհրդարանի Ազգային խորհրդի նստաշրջանի օրակարգ մտավ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը: Ներկայացված բանաձևի հեղինակն էր պատգամավոր Ժան

Ձիզլերը, որը դեռևս 1998թ. հունիսի 11-ին 37 պատգամավորների ստորագրությամբ այն ներկայացրել էր խորհրդարան: 1998թ. հոկտեմբերի 21-ին Շվեյցարիայի դաշնային կառավարությունը այդ բանաձևի կապակցությամբ խորհրդարանին էր դիմել բացասական եզրակացությամբ, որը և վճռորոշ նշանակություն ունեցավ մերժելու հարցապնդումը:

- *Մարտի 5-ին* Ավստրալիայի Նյու-Սաուտ Վեյլզ նահանգի խորհրդարանի բակում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձանի բացումը, որը կատարեց նահանգի վարչապետ Պապ Քարը:

- *Մարտի 10-ին* ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիա նահանգի Բերքլիի համալսարանի հայ ուսանողների խորհուրդը հատուկ մի նամակով դիմեց համալսարանի հոգաբարձուների խորհրդին՝ պահանջելով, որպեսզի թուրք դասախոս Համիդ Ալկարեն հրապարակային ներողություն խնդրի 1998թ. ապրիլի 24-ին Մեծ եղեռնի ոգեկոչման երեկոյին հայ ուսանողների հասցեին անարգանքի արտահայտություններ թույլ տալու համար:

- *Մարտի 16-ին* Երևանում Հայաստանի Հանրապետությունում Ռումինիայի դեսպան Պավել Պլատոնան ծաղկեպսակ դրեց Մեծ եղեռնի հուշակոթողին:

- *Մարտի 17-ին* Հարավային Կարոլիայի սենատը որոշում ընդունեց 1999թ. Ապրիլի 24-ը որպես 1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանության հիշատակի օր սահմանելու մասին:

- *Մարտի 23-ին* Հայաստանի Հանրապետությունում Գերմանիայի Դաշնության Հանրապետության դեսպան տիկին Կարոլա Մյուլլեր Հոլտկեմպերը Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանին հանձնեց Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության արխիվում պահվող 1889-1920թթ. վերաբերող փաստաթղթերի և վավերագրերի ֆոտոմանրապատճենները, որոնք խիստ արժեքավոր են հայերի ցեղասպանության ուսումնասիրման խնդրում: Ֆոտոմանրապատճենները ներկայումս պահվում են Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտում:

- *Մարտի 23-ին* ԱՄՆ-ի Իլլինոյս նահանգի նահանգապետ Ջորջ Գ. Ռաիիյան նահանգում 1999թ. ապրիլի 24-ը հայտարարեց որպես հայ նահատակների հիշատակի օր:

- *Մարտի 24-ին* Վատիկանի թանգարանի «Սիքստինյան» սրահում բացվեց «Հայաստան-Հռոմ. 2000 տարվա հարաբերություններ» թեմայով ցուցահանդեսը: Ցուցահանդեսի բացման իր խոսքում Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանն անդրա-

դարձավ նաև Հայոց ցեղասպանության դատապարտման խնդրին:
- *Մարտի 24-ին* Ֆրանսիայի Սենատի նախագահական խորհուրդը որոշեց առաջիկա նիստերի օրակարգ մտցնել և քննարկել 1998թ. մայիսի 29-ին Ազգային ժողովի կողմից միաձայն ընդունված 1915թ. հայերի ցեղասպանության ճանաչման վերաբերյալ օրինագիծը:
- *Ապրիլի 11-ին* Գերմանիայի Դաշնության Հանրապետության Ֆրանկֆուրտ քաղաքում գործող թուրքական «Միություն ընդդեմ ցեղասպանության» կազմակերպությունը հատուկ նամակ հղեց Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովին, Եվրամիության անդամ պետությունների խորհրդարաններին և մի շարք միջազգային կազմակերպություններին, կոչ անելով դատապարտել և ճանաչել օսմանյան «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության իշխանության տարիներին իրականացված Հայոց ցեղասպանությունը: Նամակին կցվել էր նաև Գերմանիայում բնակվող Թուրքիայի 11247 քաղաքացիների ստորագրությունները, որով պահանջվում էր Թուրքիայի կառավարությունից ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: Միության կոչը և ստորագրությունների բնագրերը պահվում են Հայոց ցեղասպանության թանգարանում:
- *Ապրիլի 12-ին* ԱՄՆ-ի Պենսիլվանիա նահանգի Գլխավոր ասամբլեայի Ներկայացուցիչների պալատը 1999թ. ապրիլի 24-ը սահմանեց հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր:
- *Ապրիլի 14-ին* Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատի օրակարգ մտավ «Հայկական ջարդ, 1915թ.» հարցը, որը առաջադրել էր բարոնուհի Քերոլայն Քոքսը, այն բանից հետո, երբ Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը մերժել էր 1915 թվականին Թուրքիայի կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարած գործողությունները ճանաչել որպես ցեղասպանություն: Լորդերի պալատի փոխխոսնակ Ք. Քոքսին քննարկման ժամանակ իրենց ելույթներում պաշտպանեցին մի խումբ լորդեր: Քննարկման արդյունքում Մեծ Բրիտանիայի կառավարության ներկայացուցչի ելույթից հետո կրկին Լորդերի պալատը մերժեց Ք. Քոքսի հարցապնդումը:
- *Ապրիլի 15-ին* ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիայի նահանգի օրենսդրական ժողովը բանաձև ընդունեց ապրիլի 24-ին ողջ նահանգում 1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանության զոհերի, ինչպես նաև Սումգայիթում 1988թ. և Բաքվում 1990թ. տեղի ունեցած ջարդերի զոհերի հիշատակի օր սահմանելու մասին:
- *Ապրիլի 19-ին* ԱՄՆ-ի նախագահը Հայոց ցեղասպանության տարելիցի առթիվ հանդես եկավ հայտարարությամբ ուղղված ամերիկահայերին, որտեղ սակայն ինչպես միշտ չօգտագործվեց ցեղա-

սպանություն բառը: Բիլլ Քլինտոնը մեկ և կես միլիոն հայերի տեղահանությունը և ջարդերը համարեց այս հարյուրամյակի պատմության ամենատխուր գլուխներից մեկը:
- *Ապրիլի 22-ին* ԱՄՆ-ի կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատի վաթսուն անդամների ստորագրությամբ կոնգրեսի քննարկմանը ներկայացվեց մի բանաձևի նախագիծ, որը նվիրված էր Հայոց ցեղասպանության դատապարտմանը և կոչ էր անում ԱՄՆ-ի նախագահին բանաձևի ընդունման դեպքում Միացյալ Նահանգների արխիվներում Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող նյութերը՝ Ներկայացուցիչների պալատի միջազգային հարաբերությունների կոմիտեին, ԱՄՆ-ի հրեական ողջակիզման զոհերի հիշատակի թանգարանին և Հայաստանի Հայոց ցեղասպանության թանգարանին հանձնելու համար:
- *Ապրիլի 22-ին* ԱՄՆ-ի Միչիգան նահանգի Ներկայացուցիչների պալատը բանաձև ընդունեց 1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանության 84-րդ տարելիցը նշելու մասին:
- *Ապրիլի 23-ին* Լոս-Անջելեսի թուրքական հյուպատոսարանի շենքի առջև ցույց կազմակերպեցին հայ երիտասարդները, պահանջելով թուրքական կառավարությունից ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը:
- *Ապրիլի 24-ին* Երևան ժամանեց և Մեծ Եղեռնի հուշահամալիրում ծաղկեպսակ դրեց Գերմանիայի Ֆրանկֆուրտ քաղաքում գործող «Ընդդեմ ցեղասպանության» միության պատվիրակությունը միության նախագահ, ազգությամբ թուրք Ալի Էրքեմի գլխավորությամբ: Տասներկու հոգուց բաղկացած պատվիրակության կազմում թուրքերից բացի ընդգրկված էին նաև քրդեր և ասորիներ:
- *Ապրիլի 24-ին* Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիները, հարյուր հազարավոր մտավորականներ, ուսանողներ, աշակերտներ, օտարերկրացիներ այցելեցին Ծիծեռնակաբերդի Մեծ զոհերի հուշահամալիր և իրենց հարգանքի տուրքը մատուցեցին Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին:
- *Ապրիլի 24-ին* ցույցեր տեղի ունեցան Աթենքի և Սալոնիկի թուրքական հյուպատոսությունների առջև, որտեղ ցուցարարները հրկիզեցին Թուրքիայի դրոշը:
- *Ապրիլի 24-ին* Պրահայում չեխ-հայկական ընկերության նախաձեռնությամբ կազմակերպվեց երեկո՝ նվիրված Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին:
- *Ապրիլի 24-ին* Թեհրանի Սուրբ Սարգիս եկեղեցում Եղեռնի զոհերի հիշատակին կատարված արարողությունից հետո թեհրանաբնակ

հայերը թափորով շարժվեցին դեպի ՄԱԿ-ի ներկայացուցչատուն և հանդես եկան հակաթուրքական հայտարարություններով:
- *Ապրիլի 24-ին* Մոսկվայում տեղի իշխանությունների արտոնությունը ստանալով, հայերը ցույց կազմակերպեցին Թուրքիայի դեսպանության առջև:
- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի Նյու Յորք նահանգի նահանգապետ Ջորջ Պատակին հրապարակեց Հռչակագիր, որով 1999թ. ապրիլի 24-ը հայտարարում է հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր:
- *Ապրիլի 28-ին* ԱՄՆ-ի Ռոդ-Այլենդ նահանգի Ներկայացուցիչների պալատը բանաձև ընդունեց, որտեղ խորը ցավակցություն էր հայտնում 1915թ. ցեղասպանության զոհերի ընտանիքներին և ԱՄՆ-ի հայկական համայնքին:
- *Մայիսի 13-ին* Ավստրալիայի խորհրդարանի Ներկայացուցիչների պալատը կրկին անդրադարձավ Հայոց ցեղասպանության դատապարտման և 1999թ. ապրիլի 24-ը իբրև հիշողության օր սահմանելու հարցերին:
- *Հուլիսի 20-ին* Երևանում գտնվող Ֆրանսիայի Սենատի նախագահ Քրիստիան Պոնսլեն այցելեց Մեծ եղեռնի հուշահամալիր, ծաղկեպսակ դրեց ցեղասպանության զոհերի հուշակոթողին: Ուշադրությամբ դիտելով Հայոց ցեղասպանության թանգարանի գիտական ցուցադրությունը, Ք. Պոնսլեն թանգարանի այցելուների տպավորությունների մատյանում գրեց՝ «Ավարտվում է այս դարը, որի ընթացքում տեղի են ունեցել այսքան տառապանքներ և չարչարանքներ: Նկատի ունեմ 1915թ. ցեղասպանությունը, բայց համաձայն եմ Անատոլ Ֆրանսի այն համոզմանը, որ վերածնվելու է ազատ և անկախ Հայաստանի Հանրապետությունը: Ես և իմ սենատոր ընկերները իրոք ենք հայտնում, որ նոր հազարամյակը կբերի խաղաղություն, կայունություն, հաշտություն և եղբայրություն կայունացված Եվրոպայում»:
- *Սեպտեմբերի 3-ին* Երևանում գտնվող Ռուսաստանի Դաշնության Արտաքին գործերի նախարար Իգոր Իվանովը այցելեց Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և ծաղկեպսակ դրեց զոհերի հիշատակը հավերժացնող հուշակոթողին: Հայոց ցեղասպանության թանգարանի ցուցադրությունը դիտելուց հետո Ի. Իվանովը կատարեց հետևյալ գրառումը. «Անհրաժեշտ է պատմությունը իմանալ և հիշել, որպեսզի այլևս չկրկնվեն նման ողբերգությունները: Սա հատկապես կարևոր է երիտասարդների և ապագա սերունդների համար»:
- *Սեպտեմբերի 4-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց և գրառում կատարեց Միավորված Ազգերի Կազմակերպության

գլխավոր քարտուղարի փախստականների հարցերով տեղակալ տիկին Սադուկո Օգաթան: Նա գրեց՝ «Թող ցեղասպանության զոհերի հոգիները խաղաղություն և հանգիստ գտնեն և անխախտ երաշխիք դառնան խաղաղության և մարդկային արժանապատվության հաղանքի, քանզի մենք գնում ենք դեպի 21-րդ դար»:

- *Սեպտեմբերի 11-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարան և Մեծ եղեռնի հուշահամալիր այցելեց Եվրախորհրդարանի նախագահ Ռասել Ջոնքսոնը: «Տխուր և սրտաշարժ փորձառություն էր: Երբեք հնարավոր չի դադարեցնել մարդու գազանային և սարսափելի ընդունակությունները, սակայն պետք է նաև հիշել, որ կան լավ մարդիկ» - գրեց նա այցելուների տպավորությունների մատյանում:

- *Սեպտեմբերի 15-ին* դիտելով Հայոց ցեղասպանության թանգարանի ցուցադրությունը, Նորվեգիայի արտաքին գործերի նախարարը կատարեց հետևյալ գրառումը. «Հայ ժողովրդի տառապանքները երբեք չպետք է մոռացվեն: Ֆրիտյոֆ Նանսենի ոգով մենք միշտ մեր առջև պետք է ունենանք անխախտ արժանապատվություն և յուրաքանչյուր մարդկային արարածի հանդեպ հարգանք»:

- *Սեպտեմբերի 16-ին* Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի դահլիճում իր աշխատանքները սկսեց. «Ֆրանց Վերֆելը և հայ ժողովուրդը» երկօրյա միջազգային գիտաժողովը, որը կազմակերպել էին Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը և Վիեննայում գործող «Ֆրանց Վերֆել» կոմիտեն:

- *Սեպտեմբերի 23-ին* Գերմանիայի դաշնության Հանրապետության Վիսբադեն քաղաքում գտնվող «Ասորիների-սիրիացիների ազգային խնդիրների կոորդինավորման կոմիտեն» հանդես եկավ հայ ժողովրդին ուղղված մի հայտարարությամբ, որը կրում էր «Հայերի աշխարհահռչակ ցեղասպանությունը ճանաչելու մասին համերաշխության և համաձայնության ասորական հռչակագիրը» խորագիրը:

Հռչակագրում ասվում էր, որ «Մենք ցանկանում ենք կանխել մարդկության դեմ ուղղված այս գազանային անեծքը, որ կատարվում է ողջ պատմական ճշմարտությունը կեղծելու և լռեցնելու ճանապարհով: Սույնով մենք ցանկանում ենք հարգել բոլոր զոհերի հիշատակը, որ զոհ են դարձել այդ բարբարոսությանը և ասել, որ մեր անդուլ ջանքերով մենք կփորձենք հաստատել արդարությունը և զոհերի հավերժական հիշատակը, կանխել նմանատիպ հետագա սարսափները, մարդկանց կրթելով մարդասիրական և համաձայնության գաղափարներով»:

- *Սեպտեմբերի 28-ին* Երևանի «Մոսկվա» կինոթատրոնում առաջին անգամ ներկայացվեց հոլանդուհի ռեժիսոր Դորոթի Ֆորմանի «Լռու-

թյան պատ» վավերագրական ֆիլմը նվիրված Հայոց ցեղասպանությունն ուսումնասիրող երկու գիտնականների՝ թուրք պատմաբան Թաներ Ակչամի և ամերիկահայ պրոֆեսոր Վահագն Տատրյանի անձնական կյանքի ու գիտական գործունեությանը:

- *Նոյեմբերի 26-ին* Ռուսաստանի Դաշնության Հանրապետության Ատոմային էներգետիկայի նախարար Ե. Աղամովը դիտելով Հայոց ցեղասպանության թանգարանի ցուցադրությունը կատարեց հետևյալ գրառումը. «Ռուսաստանը ցավով է հիշում և՛ իր, և՛ եղբայրական հայ ժողովրդի պատմությունը, և այդ պատմության այն էջերը, որ ստացել են ցեղասպանություն անվանումը: Մենք կանենք ամեն հնարավոր բան, որպեսզի աջակցենք Հայաստանի հզորացմանը»:

- *Դեկտեմբերի 1-ին* Բուլղարիայի Հանրապետության նախագահ Պ. Ստոյանովը Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին ծառ տնկեց Հայոց ցեղասպանության թանգարանի ճեմուղում, ծաղկեպսակ դրեց հուշարձանին և թանգարանի ցուցադրությունը դիտելուց հետո ներքոհիշյալ գրառումը կատարեց. «Խորապես խոնարհվում եմ ժողովրդի պատմության հիմքում ընկած տառապանքի և հերոսության առջև: Հպարտ եմ, որ իմ ժողովուրդը ասպնջականություն և հովանավորություն տվեց իր հայրենիքից հալածված հայերին և բուլղար մեծ բանաստեղծը երգեց Հայաստանի և հայերի մասին՝ «Միշտ խիզախ ու մարտիրոս մի ժողովուրդ»:

2000

- *Հունվարի 20-ին* Ստոկհոլմի (Շվեդիա) համալսարանի ազգագիտության ինստիտուտում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված գիտաժողով, որին մասնակցեցին նաև Ուփսալայի և Լյունդի համալսարանի դասախոսներ, կովկասագետներ, Շվեդիայի խորհրդարանի անդամներ:

- *Հունվարին* Ստամբուլում ԵԱՀԿ գագաթաժողովի օրերին ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանի ելույթը, որտեղ ցեղասպանության ակնարկներ կային, ցուցադրվեց թուրքական հեռուստատեսությամբ: Գերմանիայում բնակվող 11247 թուրք քաղաքացիներ Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովին դիմեցին Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու խնդրանքով: Դիմումի պատճեններն ուղարկվեցին միջազգային կազմակերպություններ և ԱՄՆ-ի Կոնգրես: Ֆրանկֆուրտի «Միություն ընդդեմ ցեղասպանության» հաստատության նախագահ Ալի Էրթեմը որպես փոխհատուցում 300 դոլար հատկացրեց Հայոց ցեղասպանու-

թյան թանգարանին և խոստացավ մինչև իր կյանքի վերջն ամսական 25 դոլար նվիրել, որպեսզի օրինակ ծառայի մյուս թուրքերին:
- *Հունվարի 26-ից 28-ը* Ստոկհոլմում տեղի ունեցավ միջազգային վեհաժողով նվիրված հրեաների ցեղասպանությանը, որին չհրավիրվեցին Հայաստանի Հանրապետության և սփյուռքահայ ներկայացուցիչները:

Վեհաժողովում ելույթ ունեցած Գերմանիայի պետական նախարար Միքայել Նաումանը, Բուլղարիայի նախագահ Պիտեր Ստոյանովը, Հոլանդիայի ցեղասպանության ուսումնասիրման ծրագրի տնօրեն Քրիստիան Շչեռերը և Շվեդիայի վարչապետ Գորան Պերսոնը մասնակիցներին հիշեցրեցին Հայոց ցեղասպանության մասին, դատապարտելով Օսմանյան Թուրքիայի կառավարությանը:
- *Փետրվարի 3-ին* պաշտոնական այցով Երևանում գտնվելու ժամանակ Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեցին Սլովակիայի Հանրապետության Արտաքին գործերի նախարար Էդուարդ Կուկան և Սլովակիայի Հանրապետության Էկոնոմիկայի նախարար Լյուբոմիր Հարափը: Արտաքին գործերի նախարարը թանգարանի այցելուների տպավորությունների մատյանում կատարեց հետևյալ գրառումը. «Սլովակիայի Հանրապետության կառավարության անունից երաշխավորված եմ հարգանքի տուրք մատուցել 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանության բոլոր զոհերին: Ես հավատում եմ, որ բոլոր ժողովուրդները ապագայում կունենան մի ընդհանուր լեզու բոլոր էթնիկական խնդիրները լուծելու համար, որ ոչ մի դեպքում նման իրադարձությունները երբեք չեն կրկնվի»:
- *Փետրվարի 20-ին* ԱՄՆ-ի նախագահական ընտրարշավից առաջ ամերիկահայ համախոհներին ուղղված իր նամակում Տեխասի նահանգապետ, հանրապետական Ջորջ Բուշ կրտսերը գրել է. «Շնորհակալություն, որ հետաքրքրվում եք իմ ընտրարշավի ամերիկահայերի մտահոգությունների հետ կապված հարցերով:

Քսաներորդ դարն ապականված է եղել աներևակայելի պատերազմներով, զանգվածային սպանություններով և ցեղասպանություններով: Պատմությունն արձանագրել է, որ անցած դարաշրջանի այդ բոլոր դաժանությունների առաջին կրողը եղել է հայ ժողովուրդը: Հայերը ենթարկվել են ցեղասպանական այնպիսի մի արշավի, որն անընդունելի է և պահանջում է բոլոր պարկեշտ մարդկանցից, որ հիշեն և ճանաչեն ընդհանրապես մարդկության դեմ գործված արյունալի ոճրագործությունների դարաշրջանում կատարված սարսափելի այդ ոճրի փաստերն ու դասերը: Նախագահ ընտրվելու դեպքում

վստահեցնում եմ, որ որպես ազգ պատշաճորեն կճանաչենք հայ ժողովրդի ողբերգական տառապանքը:

Հայկական սփյուռքն ու Հայաստանի անկախ հանրապետությունը հայ ժողովրդի անընկճելի ոգու վկայություններն են:

Այս նոր դարաշրջանում Միացյալ Նահանգները պարտավոր է ակտիվորեն պաշտպանել Կովկասի բոլոր ազգությունների անկախությունը՝ խոստանալով շրջանային տարաձայնությունների խաղաղ կարգավորում և տարաշրջանի տնտեսական վերելք: Հայաստանում ժողովրդավարության զարգացումը, օրինականության հաստատմանն ու համբերատար բաց հասարակության կառուցմանը նպաստող ամերիկյան օժանդակությունը խիստ կենսական է և իմ լիակատար պաշտպանությունն է վայելում: Քաջալերվում եմ Հայաստանի և Ադրբեջանի կառավարությունների միջև վերջին շրջանում կատարված քննարկումներից: Միացյալ Նահանգները պետք է ակտիվորեն աջակցի տարածաշրջանում խաղաղության հաստատմանը և ցանկանա հանդես գալ որպես միջնորդ: Բայց ի վերջո խաղաղության շուրջ պետք է բանակցեն և կարողանան պահպանել այն շահագրգիռ կողմերը: Երկարատև խաղաղությունը կարող է հաստատվել միայն նրանց շահերից բխող համաձայնագրերից:

Ես գնահատում եմ Միացյալ Նահանգներին տրված ամերիկահայ համայնքի նպաստը, ամերիկահայ համայնքը հավատի և ընտանիքի արժեքներին հավատարիմ մնալու օրինակ է ծառայել ցարդ և, հավատացած եմ, այդպիսին կշարունակի մնալ ապագայում:

Անկեղծորեն՝ ՋՈՐՋ ԲՈՒՇ»

- *Մարտի 3-ից 7-ը* ԱՄՆ-ի Ֆիլադելֆիա քաղաքում տեղի ունեցավ աշխարհի և եկեղեցական 126 գիտնականների մասնակցությամբ հրեաների ողջակիզմանը նվիրված գիտական նստաշրջանը, որի մասնակիցները ստորագրեցին մի հայտարարություն, կոչ անելով միջազգային հանրությանը ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը որպես անհերքելի պատմական փաստ: Միաժամանակ կոչ արվեց նաև Թուրքիայի կառավարությանը և խորհրդարանին ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը, որը մի նոր անգնահատելի քայլ կարող էր լինել Թուրքիայում ժողովրդավարության ճանապարհին:

- *Մարտի 9-ին* Հռոմի քաղաքապետարանը որոշում կայացրեց 1915 թվականին հայերի նկատմամբ Թուրքիայում իրականացված զանգվածային սպանությունները որակել իբրև ցեղասպանություն և պահանջեց երկրի իշխանություններից արգելել Թուրքիայի մուտքը Եվրամիություն:

- *Մարտի 9-ին* ԱՄՆ-ի Վիրջինիա նահանգի Գլխավոր ասամբլեան

բանաձև ընդունեց 2000թ. ապրիլի 24-ը 1915-1923թթ. հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր հայտարարելու մասին:
- *Մարտի 11-ին* Ֆրանսիայի Սենատի շենքի առջև հավաքվեցին 15-20 հազար ցուցարարներ: Բացի փարիզահայերից, ցույցին մասնակցեցին Նիցցա, Մարսել, Լիոն, Վալաս քաղաքներից Փարիզ ժամանած հայերը և ֆրանսիացիները: Ցուցարարները պահանջեցին Ֆրանսիայի Սենատում քննել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը:
- *Մարտի 21-ին* երկրորդ անգամ Ֆրանսիայի Սենատի քննարկմանը ներկայացվեց հայերի 1915թ. ցեղասպանության ճանաչման օրինագիծը, որը մերժվեց 172 դեմ, 130 կողմ և 4 ձեռնպահ քվեարկությամբ:
- *Մարտի 26-ին* Գերմանիայի Ֆրանկֆուրտ քաղաքում գործող թուրքական «Ընդդեմ ցեղասպանության» միության կողմից Մայնի-Ֆրանկֆուրտ քաղաքում բացվեց ցուցահանդես-հավաք նվիրված 1955թ. սեպտեմբերի 6-7-ին Ստամբուլում տեղի ունեցած վայրագ իրադարձություններին, որի ժամանակ թուրք ազգայնամոլները հարձակվելով հայերի, հույների, հրեաների և ասորիների առևտրական ու մշակութային հաստատությունների վրա, թալանեցին ու քարուքանդ արեցին ամեն ինչ:
- *Մարտի 26-ից ապրիլի 29-ը* Մեծ Բրիտանիայում գործող «Հայոց ցեղասպանության ճանաչման կոմիտեն» ձեռնարկեց միջոցառումների մի ընդարձակ շարք՝ նվիրված Մեծ եղեռնի 85-րդ տարելիցին: Մարտի 26-ին Լոնդոնի թատրոններից մեկում ցուցադրվեց Լոս-Անջելեսից Միքայել Հակոբյանի «Հայոց ցեղասպանություն» փաստավավերագրական ֆիլմը: Ապրիլի 16-ին նույն թատրոնում դասախոսություններով հանդես եկան հայ պատմաբաններ Արա Սարաֆյանը և Գրեգորի Թոփալյանը: Ապրիլի 19-ին դասախոսությամբ հանդես եկավ Կալիֆորնիայի համալսարանի պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանը: Ապրիլի 24-ին լոնդոնահայերը մասնակցեցին Սուրբ Սարգիս եկեղեցում կայացած պատարագին, որից հետո ցույց կազմակերպեցին Թուրքիայի դեսպանատան առջև:
- *Մարտի 29-ին* Շվեդիայի Ռիքսդագը հաստատեց Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը և դատապարտմանը նվիրված բանաձևը: Դեռևս 1999թ. դեկտեմբերի 4-ին Ուփսալա քաղաքում կայացավ շվեդ գործիչներից և շվեդահայերից կազմված «Համադրող կենտրոնի» առաջին ընդլայնված խորհրդակցությունը, որը ձեռնարկեց Շվեդիայի խորհրդարանում Հայոց ցեղասպանությունը պաշտոնապես ճանաչելու ուղղությամբ համապատասխան փաստաթղթերի կազմման

և բանաձևի քննարկման գործը:

Այդ գործընթացին անգնահատելի անձնական մասնակցություն բերեց Շվեդիայի «Ձախ կուսակցության» կողմից խորհրդարանի անդամ ընտրված մեր հայրենակից Մուրադ Արթինը:

- *Ապրիլի 3-ին* Իտալիայի Կամերային (փոքր) խորհրդարանը քննարկեց Իտալիայի խորհրդարանի քննարկմանը ներկայացվող Հայոց ցեղասպանության դատապարտման բանաձևի նախագիծը:

- *Ապրիլի 7-ին* ԱՄՆ-ի Մեն նահանգի օրենսդրական ժողովը պաշտոնական կարծիք հայտնեց այն մասին, որ նահանգի Սենատի և Ներկայացուցիչների պալատի անդամները համատեղ միանում են նահանգի հայ բնակչությանը 2000թ. ապրիլի 24-ին ցեղասպանության զոհերի հիշատակի 85-րդ տարելիցը նշելու միջոցառումներին:

- *Ապրիլի 9-ին* Բելգիայի ժողովրդավարության տանը կլոր սեղանի շուրջ ծավալվեց բանավեճ նվիրված «Բեռնավորված անցյալով Թուրքիան Եվրոպա կմտնի՞» թեմային:

Բանավեճը վարում էր «Վտանգված ազգերի կազմակերպության» նախագահ դոկտոր Թեսսա Հոֆմանը: Միջոցառմանը մասնակցում էին մեծ թվով գերմանացիներ, թուրքեր և հայեր, որոնք հիմնականում դատապարտեցին Հայոց ցեղասպանությունը և կոչ արեցին Գերմանիայի Բունդեսթագին՝ ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը:

- *Ապրիլի 11-ին* ԱՄՆ-ի Նեվադա նահանգի նահանգապետ Քեննի Գուիննին 2000թ. ապրիլի 24-ը հռչակեց 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր:

- *Ապրիլի 12-ին* ԱՄՆ-ի կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատի ավելի քան քառասուն անդամներ հանդես եկան մի շարք ելույթներով՝ ոգեկոչելով Հայոց Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակը: Կոնգրեսականների ուղիղ եթեր հեռարձակված ելույթները կազմակերպել էր կոնգրեսի հայկական հարցերի հանձնախումբը համանախագահներ Ֆրենկ Փալոնի և Ջոն Փորթերի նախաձեռնությամբ: Հանձնախումբը մշակել էր թիվ 298 բանաձևը, որը ԱՄՆ-ի նախագահին կոչ էր անում Հայոց ցեղասպանության շուրջ համապատասխան նյութեր և ուսումնասիրություն ապահովել արտաքին գործերի նախարարության և արտաքին կապերի ծառայությունների բոլոր պաշտոնյաների համար:

- *Ապրիլի 12-ին* ԱՄՆ-ի Ռոդ-Այլենդ նահանգի Ներկայացուցիչների պալատը բանաձև ընդունեց 2000թ. ապրիլի 24-ը հայերի ցեղասպանության զոհերի օր հռչակելու մասին:

- *Ապրիլի13-ին* Գերմանիայի Վուպերթալ քաղաքի Հին սինագոգում

կազմակերպվեց Հայոց ցեղասպանության 85-ամյակին նվիրված հուշ-երեկո, որի նախաձեռնողն էր դոկտոր Միհրան Դաբաղի գլխավորած «Սփյուռք և ցեղասպանություն» հաստատությունը: Երեկոյին Հայոց ցեղասպանության դատապարտմանը նվիրված խոսքով հանդես եկավ Վուպերթալի քաղաքագլուխ Ուլրիխ Յոլդանը:

- *Ապրիլի 13-ին* ԱՄՆ-ի Ռոդ-Այլենդ նահանգի Սենատը որոշում կայացրեց 2000թ. ապրիլի 24-ին հայերի ցեղասպանության 85-րդ տարելիցը նշելու մասին:

- *Ապրիլի 14-ին* Վարշավայում գործող «Հայաստան» և «Լեհ-հայկական» ընկերությունները համատեղ հուշ-երեկո կազմակերպեցին նվիրված Հայոց ցեղասպանության 85-րդ տարելիցին:

- *Ապրիլի 17-ին* ԱՄՆ-ի Նյու Յորք նահանգի նահանգապետ Ջորջ Պատակին 2000թ. ապրիլի 24-ը հռչակեց որպես Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր:

- *Ապրիլի 17-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Ֆրանսիայի Սենատի «Ֆրանսիա-Հայաստան» բարեկամության խմբի հինգ անդամներից բաղկացած պատվիրակությունը, որի անդամները թանգարանի այցելուների տպավորությունների մատյանում առանձին-առանձին հարկ համարեցին գրառել իրենց հետևյալ մտորումները.

1. «Եթե կա մի նախաձեռնություն, որի համար ես հպարտ եմ, դա Ազգային ժողովում 1915թ. Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ակունքներում լինելն է: 1998թ. մայիսի 29-ին այդ օրը իմ քաղաքական պայքարը և անձնական մաքառումները հատուկ իմաստավորում գտան: Այսօր Երևանում, ցեղասպանության այս թանգարանում, ես ավելի եմ համոզվում, թե որքանով է կարևոր պատմությունը ըմբռնելու աշխատանքը: Նա, ով հիշողության գործն է կատարում՝ հույս է ավետում:

Ժան Պոլ Բրևա,
Ազգային ժողովի բարեկամության խմբի նախագահ:

2. «Երկրորդ անգամ այցելելով ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված այս հուշահամալիրը, զգացումները նույն են, քանի որ «ճշմարտությունը» վեր է ժամանակից: Այն կպարտադրի բոլորին:

Ռ. Կազանավ,
Ազգային ժողովի պատգամավոր:

3. «Զգացմունքներ, ճանաչում, վշտակցում... Ձեր ցեղասպանությունը մեր ցեղասպանությունն է: Մենք կպայքարենք համընդհանուր ճանաչման համար:

Ազգային ժողովի պատգամավոր Դրոմից:

4. «Ես երջանիկ եմ, որ երկրորդ անգամ գտնվում եմ հիշողության այս վայրում, որը զոհերին հիշեցնում է մի ազգի տառապանքները, որոնք արժանի են ավելիին, քան այն լռությունը, որին ցանկանում են նրան դատապարտել:

Գի Տեսիեն, Ազգային ժողովի պատգամավոր, բարեկամության խմբի փոխնախագահ:

5. «Գլուխս խոնարհում եմ հայ ժողովրդի տառապանքների առջև: Ես մեկն էի կոմունիստական խմբակցության խոսնակներից 1998թ. մայիսի 28-ի այդ օրը: Պայքարը շարունակվում է:

Ռոժե Մեի, պատգամավոր Բուշ դյու Ռոնից, բարեկամության խմբի փոխնախագահ»:

- *Ապրիլի 18-ին* ԱՄՆ-ի Պենսիլվանիա նահանգի Գլխավոր ասամբլեան 2000թ. ապրիլի 24-ը հայտարարեց հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր:
- *Ապրիլի 18-ից 21-ը* Երևանում Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիան կազմակերպեց «21-րդ դարը առանց ցեղասպանությունների» նշանաբանով գիտաժողով, որին զեկուցումներով հանդես եկան 43 գիտնականներ: Գիտաժողովում ընթերցվեց Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Ռ. Քոչարյանի ուղերձը գիտաժողովի մասնակիցներին: Գիտաժողովի մասնակիցների առջև բարեմաղթանքի խոսքով հանդես եկավ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ:
- *Ապրիլի 20-ին* ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիա նահանգի նահանգապետ Գրեյ Դեյվիսն իր հռչակագրով 2000թ. ապրիլի 24-ը հայտարարեց հայերի ցեղասպանության հիշատակի օր:
- *Ապրիլի 22-ին* Երևանում իր աշխատանքները սկսեց հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ, նշանավոր գրող և հրապարակախոս Անատոլ Ֆրանսի հիշատակին նվիրված «Անատոլ Ֆրանսը և հայ ժողովուրդը» նշանաբանով միջազգային գիտաժողովը, որի աշխատանքներին մասնակցեցին նաև իտալացի գիտնականներ:
- *Ապրիլի 22-ին* Մոսկվայում Ֆրանսիայի դեսպանատան առջև Մոսկվայի հայ բնակիչները, թվով քսան մարդ հավաք-նստացույցով իրենց բողոքը հայտնեցին Ֆրանսիայի Սենատի որդեգրած դիրքորոշման կապակցությամբ:
- *Ապրիլի 23-ին և 24-ին* Աթենքի հունահայ համայնքը կազմակերպեց Հայոց Մեծ եղեռնի 85-ամյակին նվիրված միջոցառումների շարք: Ապրիլի 23-ին Աթենքի «Ատիկոն» թատերասրահում տեղի ունեցավ հանդիսավոր ցերեկույթ, որին մասնակցեցին հունահայ համայնքային հասարակական-քաղաքական, բարեգործական, եկեղե-

ցական, կրթամշակութային բոլոր կազմակերպությունները, Հունաստանի կառավարության, խորհրդարանի, կուսակցությունների, Աթենքի նահանգապետարանի և քաղաքապետարանների ներկայացուցիչները: Ելույթ ունեցողների թվում էր Հունաստանի խորհրդարանի նախագահ Ապոստոլոս Կակլամանիսը:

- *Ապրիլի 23-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարանում տեղի ունեցավ Անատոլ Ֆրանսի հիշատակի մեծարման հանդիսավոր արարողություն: Թանգարանում բացվեց ժամանակավոր ցուցահանդես նվիրված Անատոլ Ֆրանսի կյանքին և գործին:

Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիրի հուշապատի մեջ ամփոփվեց Փարիզում բաղված Անատոլ Ֆրանսի գերեզմանից բերված հողով սափորը:

- *Ապրիլի 23-ին* Երևանի Ալ. Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնում կայացավ հիշատակի համերգ: Համերգից առաջ ներկաների առջև հանդես եկան Հայաստանի Հանրապետության Արտաքին գործերի նախարար Վարդան Օսկանյանը և Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն Լավրենտի Քարսեղյանը:

- *Ապրիլի 24-ին* Ծիծեռնակաբերդի Մեծ Եղեռնի հուշահամալիր այցելեց շուրջ չորս հարյուր հազար մարդ, որոնք հարգանքի տուրք մատուցեցին ցեղասպանության զոհերի հիշատակին:

- *Ապրիլի 23-ին և 24-ին* Մեծ եղեռնի 85-րդ տարելիցին նվիրված հանդիսություններ տեղի ունացան Հունաստանի Մալոնիկ քաղաքում: Քաղաքի «Էթերիա Մակեդոնիկոս Աբուտոն» սրահում կազմակերպվեց մեծ հավաք, որտեղ ելույթներով հանդես եկան հույն քաղաքական գործիչներ և հայ համայնքի ակտիվիստներ: Այնուհետև մասնակիցների երթը հանգրվանեց 3-րդ Զորաբանակի հուշարձանի մոտ, որտեղ Հունաստանի և Հայաստանի օրհներգերի կատարմամբ ծաղկեպսակներ դրվեցին:

- *Ապրիլի 24-ին* քսան հազար հայեր Փարիզում Ֆրանսիայի Սենատի հրապարակում հավաքվելուց հետո ցույց-երթ կազմակերպեցին դեպի կառավարության շենքը՝ պահանջելով ընդունել Ազգային ժողովի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին կայացրած որոշումը:

- *Ապրիլի 24-ին* Հայոց Մեծ Եղեռնի զոհերի հիշատակի օրը նշվեց Շվեդիայի Վեստերոս քաղաքում, որին մասնակցեցին շվեդահայ տարբեր կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ:

- *Ապրիլի 24-ին* Պրահայի (Չեխիա) հայերը Թուրքիայի դեսպանատան առջև կազմակերպեցին ցույց՝ «Պահանջում ենք ճանաչել 1915

թվականի Հայոց ցեղասպանությունը», «Թուրքիա, մաքուր ձեռքերով մտիր 21-րդ դար և Եվրոպա», «Թուրքիա, ընդունիր 85 տարի առաջ գործած հանցանքդ» կոչերով: Ելույթներով հանդես եկան չեխերն ու հայերը: Նույն օրը երեկոյան Պրահայի Միջազգային արվեստի սրահում բացվեց Պրահայում ստեղծագործող տասնյոթ հայ նկարիչների ցուցահանդեսը՝ նվիրված Մեծ եղեռնի 85-րդ տարելիցին:

- *Ապրիլի 24-ին* Ուրուգվայի բազմամիութենական կազմակերպության կողմից Մոնտեվիդեոյի «Արմենիա» հրապարակում կազմակերպվեց Հայոց ցեղասպանության 85-րդ տարելիցին նվիրված արարողություն, որին բացի հայ համայնքի ներկայացուցիչներից մասնակցում էին պետական նախարարներ, խորհրդարանի և կառավարության անդամներ, սենատորներ:

Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձանին դրվեցին ծաղկեպսակներ, կատարվեցին Ուրուգվայի և Հայաստանի հիմները: Այնուհետև ելույթ ունեցավ օրվա միակ բանախոսը՝ Ուրուգվայի արտաքին գործերի նախարար Դիդիեռ Օպերտինը:

- *Ապրիլի24-ին* Բուենոս-Այրեսի (Արգենտինա) հայ համայնքի երիտասարդները քաղաքի կենտրոնական փողոցներից մեկում համաքաղաքացիներին բաժանեցին գեղարվեստական հայտագիր: Հատուկ տեղադրված վրանում այցելուներին տեղեկությունների և տեսաֆիլմերի միջոցով ծանոթացնում էին հայերի ցեղասպանության մասին բազմաթիվ նյութերի հետ: Նույն օրը Բուենոս-Այրեսի Մայր տաճարում կազմակերպվեց միջեկեղեցական արարողություն, որը գլխավորեց Արգենտինայի հոգևոր առաջնորդ եպիսկոպոս Խորխե Մարիո Բերգոգլիոն:

- *Ապրիլի 24-ին* հարյուրավոր բուլղարահայեր հավաքներ կազմակերպեցին Սոֆիայում, Պլովդիվում, Սլիվենում, Պազարջիկում: Սոֆիայում Համազգային կոմիտեն ծաղկեպսակներ դրեց Անհայտ զինվորի գերեզմանին և հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ, բուլղարացի նշանավոր պոետ Պեյու Յավորովի տուն-թանգարանի շենքի առջև: 1915թ. զոհերի հիշատակին կառուցված հուշարձանի մոտ կազմակերպվեց սգո հանդես:

- *Ապրիլի 24-ին* Սալոնիկի հայկական եկեղեցում տեղի ունեցավ Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված հոգեհանգստի արարողություն: Հոգեհանգստից հետո եկեղեցում հակիրճ ելույթով հանդես եկավ Սալոնիկի նահանգապետ Պ. Պապադոպուլոսը, որը կոչ արեց Թուրքիային՝ «Ներողություն խնդրել հայերից»: Նույն օրը հայ երիտասարդները բողոքի երթ կազմակերպեցին դեպի Սալոնիկում տեղակայված Թուրքիայի հյուպատոսարան:

- *Ապրիլի 24-ին* Կիպրոսի մայրաքաղաք Նիկոսիայում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության 85-ամյակի ոգեկոչման հանդիսավոր արարողություն: Համառոտ խոսքով հանդես եկավ Կիպրոսի Հանրապետության խորհրդարանի նախագահ Սպիրոս Կիպրիանուն:
- *Ապրիլի 24-ին* Մոսկվայի Սուրբ Հարություն Եկեղեցու բակում կայացավ սգո և հիշատակի հանրահավաք՝ Մոսկվայի հայ բնակչության մասնակցությամբ: Հանրահավաքի մասնակիցներից կազմված մի խումբ եկեղեցու բակից կազմակերպված մեկնեց Թուրքիայի դեսպանատան ուղղությամբ, որտեղ և տեղի ունեցավ բողոքի ցույց:

Նույն օրը երեկոյան Մոսկվայի ամենաառաջնակարգ սրահներից մեկում՝ Միությունների տան սյունազարդ դահլիճում տեղի ունեցավ հավաքույթ:
- *Ապրիլի 24-ին* Ծիծեռնակաբերդ այցելեց Գերմանիայում գործող «Ընդդեմ ցեղասպանության» միության քուրք կանանց պատվիրակությունը, որը ծաղկեպսակ դրեց Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին:
- *Ապրիլի 24-ին* Երուսաղեմում հայ համայնքի առջև հայտարարությամբ հանդես եկավ Իսրայելի կրթության նախարար Յոսի Սարիդը, որը 1915-ին հայերի դեմ իրագործած կոտորածը համարեց արդի ժամանակների ամենասարսափելի գործողություններից մեկը:

Նախարարի հայտարարությունը մեծ աղմուկ բարձրացրեց Թուրքիայում: Յոսի Սարիդը կառավարության ճնշումների տակ ստիպված հրաժարական տվեց:
- *Ապրիլի 24-ին* Սիրիայի Տեր-Զոր քաղաքում կառուցված Սուրբ Նահատակների վանք այցելեցին երեսուն հազար ուխտագնացներ, որոնք դիտեցին եկեղեցում բացված Մեծ եղեռնի զոհերի հուշասրահի նոր ցուցադրությունը:
- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Բիլլ Քլինտոնը հանդես եկավ հայտարարությամբ, ցավակցություն հայտնելով ամերիկահայերին 20-րդ դարի մեծ ողբերգության՝ Օսմանյան կայսրությունում հայերի տեղահանության և մեկ և կես միլիոն հայերի կոտորածների համար:
- *Ապրիլի 25-ին* Ավստրիայի խորհրդարանական հանձնաժողովը քննարկեց «Կանաչների միության» խորհրդարանական խմբի առաջարկությունը խորհրդարանի նիստի օրակարգում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը մտցնելու մասին: Հանձնաժողովը մերժեց առաջարկությունը:
- *Ապրիլի 25-ին* Պրահայի Սուրբ Սալվադոր եկեղեցում տեղի ունեցավ Հայոց Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշ-երեկո, որին կազմակերպիչներն էին չեխական «Մարդը կարիքի մեջ», «Կարիտաս», «Համագոյություն 21» կազմակերպությունները և Յիհլա-

վայի հայ համայնքը: Մասնակիցները կոչ արեցին Չեխիայի խորհրդարանին՝ ընդունել մի օրենք, որը կդատապարտեր 1915 թվականին Թուրքիայի կողմից իրականացված Հայոց ցեղասպանությունը:

- *Ապրիլի 27-ին* ԱՄՆ-ի Իլլինոյս նահանգի նահանգապետը հանդես եկավ Հռչակագրով, 2000թ. ապրիլի 24-ը հայերի ցեղասպանության 85-րդ տարելիցի կապակցությամբ հայ նահատակների հիշատակի օր հայտարարելու մասին:

- *Ապրիլի 29-ին* Կրակովում (Լեհաստան) տեղի Հայկական մշակութային միության ջանքերով կազմակերպվեց պատարագ, որի արարողությանը ներկա էին երեք հարյուրից ավելի լեհահայեր: Այնուհետև ծաղկեպսակ դրվեց Կատինում կանգնեցված խաչի տակ՝ ի նշանավորումն մարդկության դեմ կատարված բոլոր ոճրագործությունների զոհերի հիշատակի:

- *Ապրիլի 29-ին* Գերմանիայում բնակվող հայերը կազմակերպեցին ցույց նվիրված Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը: Մեկուկես ժամ Բեռլինի կենտրոնում կանգ էր առել տրանսպորտի երթևեկությունը: Ավելի քան 300 ցուցարարներ քայլելով անցել են Քուրֆյուրշտենդամ փողոցով մինչև Թուրքիայի դեսպանատուն, որտեղ հանդես են եկել ելույթներով և հայրենասիրական երգերով:

- *Մայիսի 2-ին* ԱՄՆ-ի Վիսկոնսին նահանգի Ասսամբլեան որոշում կայացրեց յուրաքանչյուր տարի ապրիլի 24-ը նահանգում հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր սահմանելու մասին:

- *Մայիսի 5-ին* Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին հարգանքի տուրք մատուցեց Իրաքի Հանրապետության Արտաքին գործերի նախարարության պատվիրակությունը, որը դիտելով Հայոց ցեղասպանության թանգարանի ցուցադրությունը, այցելուների տպավորությունների մատյանում գրառեց. «Իրաքի պատվիրակությունը այցելեց նահատակների հուշարձանին և հայերի ջարդերի թանգարան: Այն, ինչ տեսանք, ցույց է տալիս, որ հայ ժողովրդի իրավունքի հանդեպ կատարվել է զարշելի մի ոճիր... Ողորմի նահատակներին»:

- *Մայիսի 11-ին* Հայոց ցեղասպանության 85-րդ տարեդարձի առթիվ, Լիբանանի պատգամավորների Պալատը բանաձև ընդունեց, որտեղ ճանաչեց և դատապարտեց հայ ժողովրդի նկատմամբ ձեռնարկված ցեղասպանությունը և իր համերաշխությունը հայտնեց իր երկրի հայ քաղաքացիներին:

- *Մայիսի 17-ին* լինելով թանգարանում Իրանի Իսլամական Հանրապետության Պաշտպանության նախարարության պատվիրակության ղեկավար, փոխնախարար, ծովակալ Հուսեյին Ալի Ալբատսին

տպավորությունների մատյանում գրեց. «Ցավում ենք հայերի հետ պատահածի համար, բոլորս Ադամից և Եվայից ենք սերվել... Ցանկանում ենք, որ հայ ժողովուրդը վերականգնի և շարունակի իր կյանքի առաջընթացը»:

- *Մայիսի կեսերին* Շառլ Ազնավուրը մերժեց Ֆրանսիայի Սենատի նախագահ Քրիստիան Պոնսլեի առաջարկը՝ ապահովել հուլիսի14-ին երկրի ազգային տոնի առթիվ կազմակերպվելիք հանդիսության գեղարվեստական մասը: Դրանով նա իր բողոքն արտահայտեց երկու անգամ Սենատի օրակարգից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման բանաձևի հանման դեմ: «Եթե հուլիսի 14-ին Սենատի համար երգեի, պիտի նշանակեր ուրանալ ծագումս: Մյուս կողմից, դա պիտի նշանակեր կտրել ինձ սփյուռքից, նաև՝ վավերացնել այն, ինչ տեղի ունեցավ նիստում: Երբեք հակաթուրք չեմ եղել: Թուրք ժողովուրդը չգիտի ճշմարտությունը: Թուրքիան սպառնաց Ֆրանսիային: Արդյոք Ֆրանսիան այն երկի՞րն է, որին կարելի է սպառնալ: Մի քիչ տարօրինակ է թվում: Ամերիկայի պատճառով է, որ չի ընդունվում ցեղասպանության փաստը» - հայտարարեց Ազնավուրը:

- *Մայիսի 15-ին* Լիբանանի խորհրդարանը ճանաչեց Օսմանյան կայսրությունում 1,5 մլն հայերի ցեղասպանությունը, նշելով, որ դրա միջազգային ճանաչումն ապագայում կօգնի նման ոճիրների կանխմանը:

- *Մայիսի վերջին* Իսրայելի արտգործնախարար Դեվիդ Լեվին իր թուրք պաշտոնակիցներին հղած նամակում փորձեց մեղմել թուրք-իսրայելական հարաբերություններում ծագած լարվածությունը, նշելով, որ 1915-1923թթ. Հայոց ցեղասպանության հարցը պետք է քննեն պատմաբանները, և որ իսրայելցի երկու նախարարների ավելի վաղ արած հայտարարությունները «չեն արտացոլում Իսրայելի կառավարության դիրքորոշումը»:

- *Հունիսի 7-ին* Ամերիկայի հայկական 19 կազմակերպություններ դիմեցին ԱՄՆ-ի կոնգրեսի միջազգային հարաբերությունների կոմիտեին, կոչ անելով օրակարգ մտցնել Օսմանյան Թուրքիայում 20-րդ դարի սկզբին տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանության ճանաչման վերաբերյալ բանաձևի քվեարկությունը:

- *Հունիսի 16-ին* Իտալիայի Հռոմ նահանգի խորհուրդը բանաձև ընդունեց, խնդրելով Իտալիայի խորհրդարանին՝ ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը և իր համերաշխությունը հայտնեց հայ ժողովրդին:

- *Հունիսի 17-ին* Փարիզում Ֆրանսիայի Սենատի «Մեդիցիս» դահլիճում տեղի ունեցավ համաժողով «Հայ-թուրքական երկխոսությունը այսօր հայկական հարցի մասին» նշանաբանով, որին զեկուցումնե-

ղով մասնակցեցին մտավորականներ Հայաստանի Հանրապետությունից, Թուրքիայի Հանրապետությունից և ԱՄՆ-ից: Համաժողովի աշխատանքներին լեփ-լեցուն դահլիճում ներկա էին մտավորականներ Ֆրանսիայից, Գերմանիայից, Բելգիայից, Շվեյցարիայից, Շվեդիայից, Թուրքիայից:

- *Հունիսի 18-ին* Փարիզում գործող «Ապրիլի 24» հանձնախումբը շուրջ տասը հազար մասնակիցներով ցույց կազմակերպեց՝ Փարիզի փողոցներով շարժվելով մինչև Սենատի հրապարակ: Ցուցարարները պահանջեցին Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին բանաձևը Սենատի օրակարգ մտցնել: Ցույցի ժամանակ ելույթ ունեցան Սենատի կոմունիստական և սոցիալիստական կուսակցությունների խմբակցությունների ղեկավարները:

- *Հուլիսի 14-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Իրանի Իսլամական Հանրապետության Պաշտպանության նախարարության պատվիրակությունը՝ փոխնախարարի գլխավորությամբ: Թանգարանի այցելուների տպավորությունների մատյանում պատվիրակության ղեկավարը կատարեց հետևյալ գրառումը. «... Հայաստանի ժողովրդի զանգվածային սպանդի մասին պատմող նյութերի դիտումը, որոնք Հայաստանի պետության և ժողովրդի պատմության ցավալի մի հատվածի վկայությունն են, մեծ ցավ և վիշտ առաջացրեց: Անշուշտ զանգվածային այս սպանդը միջազգային իրավունքի և նորմերի տեսակետից դատապարտելի է: Հուսով ենք, որ Հայաստանի ժողովուրդն ու կառավարությունը վառ պահելով այս տարեթիվը, ճիշտ ու իրապես փոխանցելով այն գալիք սերունդներին, պայմաններ կստեղծեն, որպեսզի միշտ ուշադիր լինեն իրենց շուրջը ստեղծվող սպառնալիքներին և դավադրություններին և թույլ չեն տա, որ պատմությունը այլ տեսքով և ձևով կրկնի իրադարձությունները»:

- *Հուլիսին* ՄԱԿ-ի հովանավորությամբ և CNN հեռուստաընկերության սեփականատեր Թեդ Թեռների ֆինանսավորմամբ ու պատվո նախագահությամբ Նյու Յորքում անցկացվեց «Կրոնապետերի և հոգևոր առաջնորդների հազարամյակի համաշխարհային խաղաղության համաժողով»: 4-օրյա հանդիպման ընթացքում 1000-ից ավելի բարձրաստիճան հոգևորականներ աղոթեցին և խաղաղության ուղիներ որոնեցին: Համաժողովին ներկա չէին Հռոմի պապը, Դալայլաման և Երուսաղեմի մուֆթին: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ-ն ՄԱԿ-ի ամբիոնից մասնավորապես հայտարարեց. «հինգ տարի հետո Հայաստանը դեռևս սպասում է Ցեղասպանության համաշխարհային ճանաչմանը»:

- *Հուլիսի վերջին* Կալիֆորնիայի Սենատը միաձայն վավերացրեց սենատորներ Աղամ Շիֆի և Ժակ Փուչիկյանի օրինագիծը 1915թ. ցեղասպանության զոհերի ապահովագրական պահանջների և հատուցման վերաբերյալ: Խոսքը 1890-1915թթ. ամերիկյան ապահովագրական ընկերություններում գույք ապահովագրած անձանց և նրանց ժառանգների փոխհատուցման իրավունքի մասին է:
- *Հուլիսի 28-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարանի ցուցադրությունը դիտեց և Մեծ եղեռնի հուշահամալիրում ցեղասպանության զոհերին հարգանքի տուրք մատուցեց Ուկրաինայի Օդեսա քաղաքի պատվիրակությունը: Օդեսայի քաղաքապետ Ռ. Բոդեպանը թանգարանի այցելուների տպավորությունների մատյանում գրառեց՝ «Հայ ժողովրդի հերոսական կայունության և դիմադրության օրինակը պետք է բոլորին հիշեցնի, որ յուրաքանչյուր ժողովուրդ ազատության և ապրելու իրավունք ունի: Մենք գլուխ ենք խոնարհում զոհերի հիշատակի առջև և համոզված ենք, որ Հայաստանը միշտ կլինի հզոր և Ազատ երկիր»:
- *Օգոստոսի 10-ին* Արգենտինայի Բուենոս-Այրես նահանգի կառավարության հրավերով քաղաքային խորհրդարանի «Դորադո հոլ» օրենսդրական դահլիճում կլոր սեղանի շուրջ տեղի ունեցան քննարկումներ Հայոց ցեղասպանության պատմական փաստի շուրջ: Զեկուցումներով հանդես եկան պրոֆեսոր Վահագն Տատրյանը, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն, դոկտոր Լավրենտի Բարսեղյանը և արգենտինահայ իրավաբան, դոկտոր Պասկուալ Օհանյանը:
- *Օգոստոսի 29-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարան և Մեծ եղեռնի հուշահամալիր այցելեց Հունաստանի Ազգային պաշտպանության պատվիրակությունը Գլխավոր շտաբի պետ գեներալ Մանուսոս Պարայուդակիսի գլխավորությամբ:
- *Օգոստոսի 30-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց և գրառում կատարեց Սիրիայի Արաբական Հանրապետության մշակույթի նախարար Միա Քանուտը:
- *Սեպտեմբերի 6-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարանի այցելուների տպավորությունների մատյանում գրառում կատարեց Իսպանիայի Սահմանադրական դատարանի նախագահը:
- *Սեպտեմբերի 7-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարանի այցելուների տպավորությունների մատյանում գրառում կատարեց Լեհաստանի հանրապետության փոխվարչապետ, էկոնոմիկայի նախարարը:
- *Սեպտեմբերի 21-ին* ԱՄՆ Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալա-

տի Միջազգային հարաբերությունների և մարդու իրավունքների ենթահանձնաժողովը հավանություն տվեց Կոնգրես ներկայացվող թիվ 398 բանաձևին, որը սահմանում էր Միացյալ Նահանգների դիրքորոշումը Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ, մասնավորապես՝ «Կոչ է անում Միացյալ Նահանգների նախագահին՝ ապահովելու մարդու իրավունքների հարցերով զբաղվող ամերիկյան դիվանագետների կրթական ծրագրերի շրջանակներում Հայոց եղեռնի վերաբերյալ ուսուցումը: Կոչ է անում Միացյալ Նահանգների նախագահին Ապրիլի 24-ի իր ամենամյա ելույթում հստակորեն բնութագրել Հայոց եղեռնը որպես ցեղասպանություն»:

Այս բանաձևը ներկայացված էր Ներկայացուցիչների պալատի անդամներ Ջորջ Ռադանովիչի և Դեվիդ Բոնիորի կողմից, որը հովանավորում էին 140 այլ կոնգրեսականներ:

- *Սեպտեմբերի 27-28-ին* Վաշինգտոնում ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի գրադարանի Մեդիսոնի անվան մասնաշենքում տեղի ունեցավ «Հայոց ցեղասպանության ամերկյան արձագանքը» խորագիրը կրող համաժողովը, որը կազմակերպել էին Կոնգրեսի գրադարանը և Հայկական ազգային ինստիտուտը:
- *Սեպտեմբերի 28-ին* ԱՄՆ Կոնգրեսի Միջազգային հարաբերությունների հանձնաժողովը քննարկեց սեպտեմբերի 21-ին իր ենթահանձնաժողովի կողմից ընդունված թիվ 398 բանաձևը և հետաձգեց այն:
- *Սեպտեմբերի 28-ին* Ծիծեռնակաբերդի հուշահամալիր այցելեց Բեյրութի (Լիբանան) քաղաքապետ Աբդել Մունեմ Արիսը, որը միաժամանակ թանգարանի մուտքի մոտ տնկեց Բեյրութից բերված եղևնին:
- *Հոկտեմբերի 3-ին* ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատի Միջազգային հարաբերությունների կոմիտեն քննարկեց թիվ 398 բանաձևի նախագիծը և այն ընդունեց ձայների մեծամասնությամբ (թեր՝ 24, դեմ՝ 11, ձեռնպահ՝ 2):
- *Հոկտեմբերի 3-ին* Կոնգրեսի միջազգային հարաբերությունների հանձնաժողովի կողմից օրինագիծն ընդունելուց անմիջապես հետո Թուրքիայի հանրապետության Արտաքին գործերի նախարարությունը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որտեղ ասվում էր որ օրինագիծը չի համապատասխանում պատմական իրողություններին:

Նույն օրը երեկոյան Թուրքիայի Հանրապետության նախագահ Սեզերը հեռախոսազրույց ունեցավ ԱՄՆ-ի նախագահ Քլինթոնի հետ և խնդրեց նրան անձնական մանսակցություն ցուցաբերել հարցի քննարկումը մերժելու գործում:

- *Հոկտեմբերի 3-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Թայիլանդի դեսպան Ռանգսան Ֆահոլյոթին, որը կատարեց հետևյալ գրառումը. «Շատ ցանկալի է լսել հայոց պատմության այս ողբերգական շրջանի մասին: Ես ցանկանում եմ կարեկցել աշխարհի բոլոր այն մարդկանց, ովքեր կորցրել են իրենց ընտանիքները»:
- *Հոկտեմբերի 5-ին* Թուրքիայի կառավարությունը որոշեց Հայաստանի դեմ կիրառել առաջնային պատժամիջոցներ, արգելելով Հայաստանի քաղաքացիներին մուտքի վիզաներ տալը և փակեց օդային միջանցքը:
- *Հոկտեմբերի 12-ին* ԱՄՆ-ի Կոնգրեսում հետաձգվեց Հայկական բանաձևի քննարկումը մինչև հոկտեմբերի 17-ը:
- *Հոկտեմբերի 18-ին* ԱՄՆ-ի նախագահ Բիլ Քլինթոնը հատուկ ուղերձով դիմեց Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատի նախագահ Դենիս Հասթերթին և խնդրեց օրակարգից հանել թիվ 398 օրինագծի քննարկումը:
- *Հոկտեմբերի 19-ին* Ներկայացուցիչների պալատի նիստից մի քանի րոպե առաջ պալատի նախագահը ընդառաջելով ԱՄՆ-ի նախագահի ուղերձին օրակարգից հանեց Հայկական բանաձևը:
- *Հոկտեմբերի 21-ին* Թուրքիայի Հանրապետության նախագահ Սեզերը շնորհակալական նամակ հղեց ԱՄՆ-ի նախագահին՝ ցեղասպանության օրինագիծը տապալելու համար:

Նամակում ասվում էր. «Դուք ընդմիշտ կարևոր տեղ կգրավեք թուրքերի սրտում որպես իսկական բարեկամի, որը մեծ ներդրում ունեցավ այս օրինագծի կասեցման համար»:
- *Հոկտեմբերի 24-ին* Երևանում գտնվող Միավորված Ազգերի Կազմակերպության միգրացիայի միջազգային կազմակերպության նախագահ Բրանսոն Մակ Քինլին այցելեց Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան: Թանգարանի տպավորությունների մատյանում նա գրառեց. «... Այսօր մեր մտքերը ուղղված են դեպի հայ ժողովրդի տառապանքները, բայց նաև հուսով ենք, որ իրենց անկախ Հայրենիքում նրանք կունենան ավելի լավ կյանք: Միգրացիայի միջազգային կազմակերպության իմ բոլոր գործընկերներին ցանկանում եմ, որ իրենց ջանքերի գնով վառ պահեն հայ ժողովրդի պատմությունը»:
- *Հոկտեմբերի 27-ին* գումարվեց Թուրքիայի Ազգային Անվտանգության խորհրդի հերթական նիստը, որը որոշում կայացրեց կազմել և գործողության մեջ դնել հակահայկական միջոցառումների ծրագիր:
- *Հոկտեմբերի 27-ին* Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովը որոշում

կայացրեց նախագահության առընթեր գիտական խորհուրդ հիմնել Հայոց ցեղասպանության պնդումները ուսումնասիրելու նպատակով: Գիտական խորհրդի ղեկավար է նշանակվել Ազգային ժողովի քարտուղար Վահիք Էրդեմին:

- *Հոկտեմբերի 31-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Բելառուսի Հանրապետության վարչապետ Վ. Երմոշինը: Թանգարանի մատյանում նա թողեց հետևյալ գրառումը. «Հայ ժողովրդի անմեղ զոհերի նկատմամբ ցավի և խոր վշտի զգացում է առաջ բերում այս թանգարանի այցելությունը: Հայրենական Մեծ պատերազմի տարիներին յուրաքանչյուր չորրորդ բնակչին կորցրած բելառուսական ժողովրդին հատկապես հասկանալի է անմեղ մարդկանց ոչնչացման ողբերգությունը... Թող Հայաստանի հողում ծաղկի խաղաղությունը և բարեկամությունը»:

- *Նոյեմբերի 2-ին* Երևանում տեղի ունեցավ Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Ռ. Քոչարյանի բացառիկ հարցազրույցը Ազգային հեռուստատեսությամբ, որտեղ նա հայտարարեց, որ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի օրակարգից բանաձևի քննարկման հետաձգումը չի կարող պարտություն համարվել, ընդհակառակը, այն մեծ նվաճում էր այն առումով, որ նման մակարդակով նախկինում Հայոց ցեղասպանության հարցը երբեք չի քննարկվել Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում:

- *Նոյեմբերի 5-ին* Չեխիայի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարը լինելով Հայոց ցեղասպանության թանգարանում, գրառեց. «Իմ պատվիրակության անունից ցանկանում եմ իմ անկեղծ ցավակցությունը հայտնել հայ ժողովրդին, որ նման ձևով տառապել է իր պատմության ընթացքում: Եկեք հուսանք, որ նրա ապագան իրեն կտա միայն հաջողություն և արդար քաղաքագետներ»:

- *Նոյեմբերի 8-ին* Ֆրանսիայի Սենատը ընդունեց Մարսելի քաղաքագլուխ Ժան Կլոդ Գողենի ներկայացրած օրինագիծը (164 կողմ, 40 դեմ, 4 ձեռնպահ) 1915թ. Հայոց ցեղասխանությունը հրապարակավ ճանաչելու մասին: Ներկաները այդ իրադարձությունը ընդունեցին ծափահարություններով և հոտնկայս «Մարսելյեզ» երգելով:

- *Նոյեմբերի 10-ին* Հռոմի պապ Հովհաննես-Պողոս Բ-ն ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը: Պապի և Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ-ի համատեղ հայտարարության մեջ առաջին անգամ նշվում էր «ցեղասպանություն» բառը: Վատիկանում հրապարակված փաստաթղթում մասնավորապես ասվում էր. «20-րդ դարը նշանավորվեց ծայրահեղ մի դաժանությամբ: Դարասկզբի Հայոց ցեղասպանությունը նախաբանը եղավ հետագա սարսափների»:

- *Նոյեմբերի 15-ին* Եվրախորհրդարանն ընդունեց (234 կողմ և 213 դեմ) Թուրքիայի վերաբերյալ հատուկ զեկույց՝ «Թուրքիայի առաջընթացը անդամակցության ճանապարհին» խորագրով, որի մեջ ներառնվել էին Հայաստանի և հայերին վերաբերող դրույթներ: Եվրախորհրդարանը կոչ է անում Թուրքիային երկխոսություն սկսել Հայաստանի հետ, վերացնել շրջափակումը, հաստատել դիվանագիտական և առևտրատնտեսական հարաբերություններ երկու երկրների միջև:
- *Նոյեմբերի 17-ին* Իտալիայի խորհրդարանի ստորին պալատը ձայների ճնշող մեծամասնությամբ որոշում ընդունեց, որտեղ հորդորում է ճանաչել ներկայիս թուրքական հանրապետության հիմնադրումից առաջ հայ փոքրամասնության դեմ իրագործված ցեղասպանությունը (հոդված 10), բարելավել հարաբերությունները կովկասյան բոլոր հարևանների հետ (հոդված 20) և կոչ է անում թուրքական կառավարությանը երկխոսություն սկսել Հայաստանի հետ (հոդված 21):
- *Նոյեմբերի 20-ին* Թուրքիայի նախագահ Ահմեդ Նեջդեթ Սեզերը Արտաքին տնտեսական հարաբերությունների կազմակերպության 14-րդ ընդլայնված նիստում հայտարարեց, որ Եվրամիության առաջարկությունները չեն կարող ընդունվել երկրի իշխանությունների կողմից:
- *Նոյեմբերի 21-ին* Թուրքիայի Անտալիա քաղաքում ելույթ ունենալով Թուրքիա-Եվրախորհրդարան խորհրդարանական համատեղ հանձնաժողովի նիստում, Թուրքիայի Արտաքին գործերի նախարար Ջեմը խիստ արտահայտություններով հանդես եկավ Եվրախորհրդարանի և Եվրամիության դեմ Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Եվրախորհրդարանի ընդունած Զեկույցի կապակցությամբ:
- *Նոյեմբերի 23-ին* Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը ետ ուղարկեց իր խորհրդարանի առաջարկը, որը նախատեսում էր նոյեմբերի 27-ին կառավարության կողմից հայտարարվելիք «Ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրվա» կապակցությամբ հրեաների ողջակիզման հետ նշել նաև 1915թ. հայերի կոտորածի մասին:
- *Նոյեմբերի 29-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության քանգարան այցելեց Ռուսաստանի Դաշնության անվտանգության ծառայության պատվիրակությունը ծառայության տնօրեն գեներալ-գնդապետ Պատրուշևի գլխավորությամբ: Այցելուների տպավորությունների մատյանում պատվիրակության ղեկավարը գրառեց. «Մարդկային երևակայությունը խոցում են այն իրադարձությունները, որոնք տեղի ունեցավ 1915 թվականին և դրանից առաջ

հայ ժողովրդի պատմության ընթացքում: Բայց կարևորը պատմությունն իմանալն է այնպես, ինչպես նա կար, ճշմարտացի և օբյեկտիվ: Մենք համոզված ենք, որ հայ ժողովրդի ապագան լուսավոր է, և Հայաստանն ու Ռուսաստանը միշտ միասին կլինեն»:

- *Դեկտեմբերի 6-ին* այցելելով Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան, Իսրայելի արտաքին գործերի փոխնախարար Նավաֆ Մասալահը կատարեց հետևյալ գրառումը. «Այն, ինչ-որ մենք նոր տեսանք, սարսափելի է և ցնցող: Ոչ ոք չի կարող անտարբեր մնալ՝ դեմ առ դեմ կանգնելով դրան: Ես ինձ զգացի հայ ժողովրդի հետ տառապելիս և ցանկանում եմ, որ նա շարունակի ապրել իբրև ուժեղ, անկախ և ազատ ժողովուրդ, որը գոյատևել և կերտել է իր հոյակապ մշակույթը: Հայտնելով մեր անկեղծ ցավակցանքը, մենք կոչ ենք անում աշխարհին, նույնիսկ այսօր, պատշաճ դասեր քաղել անցյալից և ամեն ինչ անել, որ նման բաներ երբեք չկրկնվեն»:

- *Դեկտեմբերի 12-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Գերմանիայի Դաշնության Հանրապետության խորհրդարանի պատգամավորների մի պատվիրակություն, որի ամդամները ստորագրեցին հետևյալ գրառման տակ. «Մահացածները կոչված են առ Աստված: Ողջերը պիտի հանապազ գթություն աղերսեն և համատեղ ձգտեն, որ այլևս երբեք չկրկնվեն այդօրինակ իրադարձությունները»:

- *Դեկեմբերի 13-ին* Մեծ եղեռնի հուշամամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց ԱՄՆ-ի Պաշտպանության նախարարության պատվիրակությունը՝ նախարարության Եվրոպայում ամերիկյան զորքերի ծրագրավորման և քաղաքականության դեպարտամենտի տնօրեն գեներալ-մայոր Չարլզ Սիմպսոնի գլխավորությամբ: Գեներալը թանգարանի այցելուների տպավորությունների մատյանում կատարեց հետևյալ գրառումը. «Եկեք չմոռանանք այն ողբերգությունը, որը ներկայացված է այստեղ: Մենք չպետք է մոռանանք, որպեսզի չթողնենք այն նորից կրկնվի»:

- *Դեկեմբերի 20-ին* ԱՄՆ-ի Ատլանտա քաղաքի թուրք-ամերիկյան ընկերակցության նախագահ Վուրալ Չենգիզը Թուրքիայի վարչապետ Բյուլենթ Էջևիթի հետ հանդիպելուց հետո հայտարարեց, որ Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությունը պատրաստ է պաշտպանել ամերիկյան ապահովագրական ընկերությունների շահերը, որոնց դեմ ազգությամբ հայ երեք հազար ԱՄՆ-ի քաղաքացի հայցեր են ներկայացրել՝ պահանջելով վճարել գումարներ, որոնցով ապահովագրված է եղել 1915-1923թթ. Օսմանյան Թուրքիայում ցեղասպանության հետևանքով զոհված իրենց պապերի և նախապա-

պերի կյանքը: Վ. Չենգիզի խոսքերով, հայերի հայցերի բավարարումը կարող է նախադեպ ստեղծել ԱՄՆ-ի այլ կազմակերպությունների կողմից հայերի ցեղասպանության ճանաչման համար: «Այս անգամ մեզ չի կարելի ուշանալ», - հայտարարել է Չենգիզը թուրք լրագրողներին:

2001

- *Հունվարի 24-ին* «Ազգ» թերթում լույս տեսավ ճանաչված ցեղասպանագետ պրոֆեսոր Վահագն Տատրյանի «Թուրք ջարդարարների մահվան դատապարտումը իթթիհատականների և քեմալականների կողմից» ընդարձակ հոդվածը: Թուրքական «Ենի Գյունդեմ» ծայրահեղ լիբերալ թերթի 2000թ. նոյեմբերի 2-ի և 3-ի համարներում նախապես լույս տեսավ վերահիշյալ հոդվածի թուրքերեն տարբերակը, որը միաժամանակ մեծ հետաքրքրություն և հուզում առաջացրեց ընթերցողների շրջանում:
- *Հունվարի 27-ին* Լոնդոնում նշվեց հրեաների Ողջակիզման զոհերի հիշատակի օրը: Չնայած այն բանին, որ Անգլիայի հրեական կոնգրեսը նախապես գրավոր դիմել էր երկրի ներքին գործերի նախարարությանը՝ հայերին արգելելու մասնակցելու միջոցառմանը, այդ օրը հիշատակվեց Հայոց ցեղասպանությունը և միջոցառմանը ներկա գտնվեցի Անգլիայի հայկական համայնքի ներկայացուցիչները:
- *Հունվարի 28-ին* Թուրքական մամուլը դժգոհություն հայտնեց Ֆրանսիայում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման առնչությամբ Աղրբեջանի արձագանքից, նկատի ունենալով, որ Բաքուն հանդես չեկավ որևէ պաշտոնական հայտարարությամբ: Այս կապակցությամբ թուրքական «Հյուրիեթ» թերթն իր հոդվածում մի ասացվածք է մեջ բերում. «Թշնամին տնից է լինում»:
- *Հունվարի 29-ին* Փարիզի քաղաքապետարանը որոշում ընդունեց մայրաքաղաքում տեղադրել Հայոց ցեղասպանությունը խորհրդանշող հուշարձան: Հունվարի 30-ին, երբ Ֆրանսիայի պրեզիդենտ Ժակ Շիրակը մեկ օր առաջ արդեն վավերացրել է ցեղասպանության ճանաչման օրինագիծը, պաշտոնապես հայտարարվեց հուշարձանի կառուցման մասին: Կոմիտասի վեց մետրանոց բրոնզաձույլ արձանը, որի հեղինակն է քանդակագործ Դավիթ Երևանցին, նախատեսվում է զետեղել Փարիզի կենտրոնական հրապարակներից մեկին հարող ծառուղում՝ հարևանությամբ Սիմոն Բոլիվարի, Ուինստոն Չերչիլի և Շառլ դը Գոլի արձանների:

«Փարիզ քաղաքը նույնպես ուզում է իր հարգանքի տուրքը մատուցել ամբողջ հայ ժողովրդին, ինչպես նաև ֆրանսահայ համայնքին և փարիզահայերին», հայտարարել է Փարիզի քաղաքապետ Ժան Տիբերին:

- *Հունվարի 29-ին* Ֆրանսիայի Հանրապետության նախագահ Ժակ Շիրակը և վարչապետ Լիոնել Ժոսպենը ստորագրեցին Օրենք Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին, որն ընդունել էր Ֆրանսիայի Ազգային ժողովը: Ֆրանսիան փաստորեն դեռևս աշխարհում միակ երկիրն է, որն օրենսդրորեն ճանաչում է Հայոց ցեղասպանությունը: Այդ օրենքը բաղկացած է ընդամենը մեկ հոդվածից, որն ազդարարում է՝ «Ֆրանսիան հրապարակայնորեն ճանաչում է հայերի 1915թ. ցեղասպանությունը: Ներկա օրենքը պետք է կատարվի որպես պետության օրենք»:

- *Փետրվարի 1-ին* Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը Երևանում հարցազրույց ունեցավ թուրքական «Սի-Էն-Էն Թյուրք» հեռուստաընկերության լրագրող Մեհմեդ Ալի Բիրանդի հետ:

Հարցազրույցի ժամանակ Ռ. Քոչարյանն ասել էր. «Ցեղասպանության ճանաչումից հետո Հայաստան Թուրքիայի հանդեպ որևէ իրավական պահանջ չի ներկայացնի: Այլ հարց է, որ հնարավոր է ցեղասպանությունից տուժածների սերունդների կողմից այս խնդրի վիճարկում դատարանում: Դա այսօր էլ կարող են անել, դա առանձնապես կապ չունի ցեղասպանության ընդունման հետ: Եթե մի որևէ սփյուռքահայ դիմի դատարան և փաստաթղթերով ապացուցի, որ այդ տարիներին բանկում դրամ է ունեցել, նա կդիտվի իբրև իրավական ժառանգորդ: Իմ կարծիքով Թուրքիայում բավարար չափով չեն հասկանում ցեղասպանության ընդունման հետևանքները: Դուք կարող եք դա չանվանել «ցեղասպանություն»: Բայց պետք է ընդունել, որ զանգվածային սպանություններն են եղել, մարդիկ տեղահան են արվել, և որ այսօրվա Սփյուռքը 1915-ի հետևանքն է: Այսօրինակ պարզ քայլով դուք հարցը հիմնավորապես կլուծեք և մեր հարաբերությունների ապագան կփոխվի»:

- *Փետրվարի 3-ին* Թուրքական հեռուստատեսությունը հանդես եկավ վեց ժամ տևողությամբ այսպես կոչված «քննարկմամբ»՝ նվիրված ցեղասպանության թեմային: Հաղորդումը սկսվեց տասնհինգ րոպե տևողությամբ փաստավավերագրական ֆիլմի ցուցադրությամբ, որտեղ պատմվում էր թե ինչպես հայերը Թուրքիայում կազմակերպել էին մահմեդականների կոտորածները: Հաղորդման մասնակիցները՝ մի խումբ պետական գործիչներ և գիտնականներ հա-

ջորդաբար հանդես գալով մեղադրում էին հայերին: Հեռուստաէկրանից բացառություն կազմեց թուրք գիտնական դոկտոր Թաներ Աքչամը, որը հակադրվելով բոլորին, հայտարարեց, որ Հայոց ցեղասպանությունն իրողություն է:

- *Փետրվարի 12-ին* Ֆրանսիական «Ֆիգարո» թերթին Երևանում տված հարցազրույցում ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը հայտարարեց. «Մենք չենք կարծում, որ ցեղասպանության ճանաչումը միայն Սփյուռքի հարցն է:

Հայաստանն իբրև պետություն, ուղղակի պարտավոր էր այդ հարցի վերաբերյալ իր տեսակետը հստակ ձևակերպել: Կարելի է ասել, որ սա ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև քաղաքակիրթ աշխարհի խնդիրն է՝ ելնելով նաև ՄԱԿ-ի կողմից ընդունված տարբեր բանաձևներից: Հայոց ցեղասպանությունը 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունն էր և, համոզված եմ, որ միջազգային հանրությունն իր գնահատականը կարող էր տալ դեռ այն ժամանակ:

- *Փետրվարի 17-ին* Բելգիայում Թուրքիայի դեսպանատան առջև կազմակերպվեց բողոքի ցույց, որին մասնակցեց շուրջ 700 մարդ: Ցույցի առիթն ասորի հոգևորական Յուսուֆ Աքպուլկութի՝ Թուրքիայում տնային կալանքի ենթարկելն էր: Հոգևորականը թուրքական «Հյուրիեթ» լրագրի հարցերին պատասխանելով, ոչ միայն հաստատել է Հայոց ցեղասպանության իրողությունը, այլև հավելել, թե ասորիները նույնպես զոհ են գնացել թուրքերի իրականացրած ցեղասպանության: Ցույցին մասնակցել են նաև բելգիահայերը:

- *Փետրվարի 21-ին* Հայտարարությամբ հանդես եկավ «Վասպուրական» հայրենակցական միությունը, որը գտնում է, որ Թուրքիայի նկատմամբ պահանջատերն են ոչ միայն սփյուռքի, այլև Մայր Հայրենիքում ապրող հայերը, մասնավորապես նրանք, ովքեր վերապրել են Եղեռնը:

- *Փետրվարի 21-22-ը* Երևանում տեղի ունեցավ Ուղղափառության եվրոպական միջխորհրդարանական վեհաժողովին մասնակից երկրների միջազգային կոնֆերանսը, որը դատապարտեց Օսմանյան կայսրությունում 1915թ. իրականացված Հայոց ցեղասպանությունը և այդ կապակցությամբ ընդունեց հատուկ Հայտարարություն:

- *Փետրվարի 28-ին* «Նոյան տապան» լրատվական գործակալությանն ի պատասխան Սլովակիայի արտաքին գործերի նախարարությանը հայտարարեց. «Սլովակիայի հանրապետությունը, որպես Ցեղասպանության կանխարգելման և պատժման միջազգային տարբեր պայմանագրերի մասնակից, դեմ է Ցեղասպանության ցանկացած դրսևորմանը: Միաժամանակ կողմնակից է անցյալի փաստեր

մասնագիտական վերագնահատմանը, ինչպես տեղի ունեցավ Գերմանիայում և Ճապոնիայում Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Փոքր Ասիայի արևելյան շրջաններից հայկական բնակչությունը դուրս հանվեց թուրքերի կողմից դեպի Սիրիայի անապատները (Ռուսաստանի նկատմամբ համակրանքի կասկածանքով): Այդ ժամանակ շուրջ 1-1,5 միլիոն հայեր զոհ գնացին: Սակայն որակել այդ իրադարձությունների իրավասու են միայն պատմաբանները»:

- *Մարտի 3-ին* Ֆրանսիայի Սեր քաղաքում, ճիշտ այն շենքի դիմաց, որտեղ 83 տարի առաջ ստորագրվեց Սևրի դաշնագիրը, կանգնեցվեց Հայաստանից բերված խաչքարը՝ որպես Հայոց ցեղասպանության զոհերի և հանուն Ֆրանսիայի ընկած հայ մարտիկների հիշատակը հավերժացնող հուշարձան: Հուշարձանի բացման արարողությանը մասնակցել են սենատորներ, Ազգային ժողովի պատգամավորներ, բազմաթիվ կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ: Հնչել են Ֆրանսիայի և Հայաստանի օրհներգերը, խոնարհվել են մարտական դրոշները:

- *Մարտի 10-ին* Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Նյու-Մեքսիկո նահանգի օրենսդրական ժողովը բանաձև ընդունեց, որի համաձայն 2001թ. ապրիլի 24-ը հայտարարվում է հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր:

- *Մարտի 13-ին* Շվեյցարիայի խորհրդարանը 73 «դեմ» և 70 «կողմ» ձայներով հրաժարվեց ընդունել Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող օրինագիծ:

- *Մարտի 16-ին* ԱՄՆ-ի Մինեսոտա նահանգի նահանգապետ Ջեսսի Վենտուրան ապրիլի 24-ը հայտարարեց «Հայերի հիշատակի օրը»:

Մինեսոտայի նահանգապետի, Մինեապոլիս և Սեյն Պոլ քաղաքների քաղաքապետերի հայտարարության մեջ ասվում էր. «1915-1923թթ. Օսմանյան կայսրությունում իրականացված Հայոց ցեղասպանությունը հանգեցրեց երկու միլիոն հայերի տեղահանմանը, որոնցից 1,5 միլիոնը զոհվեցին»:

- *Մարտի 17-ին* Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիր այցելեց Կիպրոսի Հանրապետության Ներկայացուցիչների պալատի նահագահ Սպիրոս Կիպրիանուն, որը Հայոց ցեղասպանության թանգարանին ի պահ հանձնեց Կիպրոսի խորհրդարանի կողմից Հայոց ցեղասպանության դատապարտման ու ճանաչման մասին տարբեր տարիներին ընդունած բանաձևերի բնօրինակները:

- *Մարտի 19-ին* Հայոց ցեղասպանության քանգարան այցելեց Եգիպտոսի Արաբական հանրապետության արտաքին գործերի փոխնախարար Մահդի Ֆաքիալլան, որը զրառում կատարեց այցելուների տպավորությունների մատյանում:
- *Մարտի 23-25-ը* Գերմանիայի Մյուլհայմ քաղաքի ավետարանչական ակադեմիայում կազմակերպվեց հայ-թուրքական երկխոսություն, որտեղ հիմնականում հանդես եկան թուրք և սփյուռքահայ պատմաբանները: Հայաստանից ներկա էր մեկ պատմաբան:
- *Մարտի 26-ին* ԱՄՆ-ի Մերիլենդ նահանգի Սենատը բանաձև ընդունեց ապրիլի 24-ը որպես «Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր» հռչակելու մասին:
- *Մարտի 27-ին* ԱՄՆ-ի Արկանզաս նահանգի նահանգապետ Մայկ Խաբակին հանդես եկավ Հռչակագրով՝ 2001թ. ապրիլի 24-ը որպես «Հայոց ցեղասպանության հիշատակի օր» ճանաչելու մասին: Հռչակագրում ասվում է, որ «իր տանջանքների դիմաց հայ ժողովուրդը փոխհատուցում չի ստացել, իսկ ներկայիս թուրքական կառավարությունը ժխտում է Հայոց ցեղասպանության փաստը»:
- *Մարտի 29-ին* Կանադայի Սենատում սենատոր Շիրլի Մեյխյուն Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող բանաձևի նախագիծ ներկայացրեց, որով կոչ էր արվում երկրի կառավարությանը դատապարտել հանցագործության հերքման փորձերը և ապրիլի 24-ը հայտարարել 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության զոհ դարձած 1,5 միլիոն հայերի հիշատակի օր: Հարցը Սենատի օրակարգ չմտավ:
- *Ապրիլի 8-ին* ԱՄՆ-ի Պիտսբուրգ քաղաքի աստվածաբանական ճեմարանում «Անտարբերություն: Հիշելով Հայոց ցեղասպանությունը և Հոլոքոսքը» ընդհանուր խորագրի տակ տեղի ունեցավ գիտական նստաշրջան:
- *Ապրիլի 9-ին* ԱՄՆ-ի Մերիլենդ նահանգի խորհրդարանի պալատների պատգամավորները համատեղ բանաձև ընդունեցին Մերիլենդ նահանգում 2001թ. ապրիլի 24-ը հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր հայտարարելու մասին:
- *Ապրիլի 12-ին* Երուսաղեմի Ողջակիզման և ցեղասպանության ինստիտուտի տնօրեն, պրոֆեսոր Իսրայել Չարնին բաց նամակով դիմեց Իսրայելի արտաքին գործերի նախարար Շիմոն Պերեսին, թուրքական «Թերկիշ դեյլի նյուս» թերթում լույս տեսած նրա հայտարարության կապակցությամբ:

Իսրայելի արտաքին գործերի նախարարը թերթում հրապարակված իր հայտարարության մեջ ասել էր, որ «մենք հերքում ենք ողջակիզման և հայերի միջև նույնացնելու սահմանման փորձերը:

Ողջակիզման նման ուրիշ որևէ բան տեղի չի ունեցել: Հայերն ապրել են ողբերգություն, բայց ոչ ցեղասպանություն»: Իր զայրույթն արտահայտելով վերոհիշյալ հայտարարության կապակցությամբ, պրոֆեսոր Չարնին նախարարին ուղղված նամակում գրել էր. «... Շատ տարիների ընթացքում ես չեմ բաժանել Ձեր դիրքորոշումը հայերի ցեղասպանության նկատմամբ: Ինձ թվում է, ելնելով Անկարայի թերթի հաղորդումից, որ Դուք անցաք բարոյական այն գծից, որը և ոչ մի հրեա չէր կարող իրեն թույլ տալ անցնել»:

- *Ապրիլի 14-ին* ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիայի նահանգի նահանգապետ Գրեյ Դեյվիսը հատուկ հռչակագրով 2001թ. ապրիլի 24-ը նահանգում հայտարարեց հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր:

- *Ապրիլի 18-ին* Թեհրանում իրանահայերի ջանքերով Հայոց ցեղասպանության 86-րդ տարելիցի առիթով «1915թ. ապրիլ, հայացք դրսից» թեմայով սեմինար կազմակերպվեց, իսկ ապրիլի 20-ին նույն թեմայով՝ «կլոր սեղան»:

- *Ապրիլի 21-ին* Գերմանիայի Մայնի Ֆրանկֆուրտ քաղաքում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշ-երեկո, որը կազմակերպել էր Գերմանահայոց կենտրոնական խորհուրդը և Հեսսենի երկրամասի հայ մշակութային միությունը:

- *Ապրիլի 23-ին* ԱՄՆ-ի Կալիֆորնիայի նահանգի Սենատը միաձայն ընդունեց բանաձև ապրիլի 24-ը որպես «Հայոց ցեղասպանության Հիշատակի օր» ճանաչելու մասին, միաժամանակ դիմելով ԱՄՆ-ի կոնգրեսին՝ արտահայտել իր վերաբերմունքն Օսմանյան Թուրքիայում հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարված ցեղասպանության վերաբերյալ:

- *Ապրիլի 23-ին* Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը հանդես եկավ ուղերձով՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրվան: Ուղերձում ասվում էր. «Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հետապնդումը շարունակվում է մնալ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության օրակարգում, իբրև արտահայտություն հայ ժողովրդի բոլոր հատվածների արդարացի և օրինական սպասումների: 20-րդ դարասկզբին Օսմանյան կայսրությունում կատարվածն առաջին հերթին ոճրագործություն է մարդկության դեմ և ենթադրում է միջազգային հանրության միասնական ու ամբողջական գնահատական»:

- *Ապրիլի 24-ին* Ծիծեռնակաբերդի հուշահամալիր այցելեց ավելի քան կես միլիոն մարդ: Լրագրողներին Հայոց ցեղասպանության

թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն Լ. Բաբսեղյանը հայտնել է, որ «... այցելուները հիմնականում երիտասարդներ էին, դպրոցահասակ երեխաներ, ինչը վկայում է, որ Հայոց ցեղասպանության պայքարը «սերնդափոխություն» է ապրել»:

- *Ապրիլի 24-ին* Գերմանիայի Քյոլն քաղաքի Սուրբ Սահակ Մեսրոպ առաջնորդանիստ եկեղեցում կազմակերպվեց հուշահանդես, ԳԴՀ-ում ՀՀ դեսպանի մասնակցությամբ:

- *Ապրիլի 24-ին* Գերմանիայի Քյոլն քաղաքի Սուրբ Սահակ Մեսրոպ եկեղեցի երեկոյան ժամը 20-ին այցելեցին մի խումբ Քյոլնում բնակվող թուրքեր, որոնք եկել էին դիմավորելու Բեռլինից ժամանող, Գերմանիայի խորհրդարանի՝ Բունդեսթագի պատգամավոր, Կանաչների խմբակցության ներքաղաքական խոսնակ, խորհրդարանական գերմանաթուրքական խմբի նախագահ Ջեմ Էոզդեմիրին: Եկեղեցուն հարող հրապարակում հայերը չմերժեցին թուրք պատգամավորին ելույթ ունենալ դրսում և համբերությամբ լսեցին նրա կարեկցանքի խոսքերը դեպի հայերը: Սակայն պատասխանելով լրագրողների հարցերին, նա հայտարարեց, որ «Բունդեսթագը չպետք է Ֆրանսիայի Սենատի նման բանաձև ընդունի, որովհետև չեմ կարծում, թե այն կօգնի Հայաստանին ու Թուրքիային»:

- *Ապրիլի 24-ին* Ուրուգվահայ բազմամիութենական կազմակերպությունը մայրաքաղաքի «Արմենիա» հրապարակում կազմակերպեց Հայոց ցեղասպանության 86-րդ տարելիցին նվիրված առաջին ձեռնարկը, որին ներկա էին երկրի փոխ-նախագահ, նախագահի պաշտոնակատար Լուիս Իերո Լոփեսը, ներքին գործերի նախարար Կիժերմո Սոլիլինկը, սպորտի և երիտասարդության նախարար Խաիմե Տրոպոն, Ուրուգվայի նախկին նախագահ Խուլիո Սանկինեդին, սենատորներ, խորհրդականներ, Հայաստանի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի, Հունաստանի, Իրանի և Սիրիայի դեսպանները, ինչպես նաև հայ համայնքի հարյուրավոր ներկայացուցիչներ: Ելույթներ ունեցան ՀՀ դեսպան Արա Այվազյանը, Ֆրանսիայի դեսպան Ռենիարտ Դիերին և Ուրուգվայի նախագահի պաշտոնակատարը:

- *Ապրիլի 24-ին* Հիշատակի օրը Փարիզում սկսվեց քաղաքապետարանում տրված ընդունելությամբ, որին մասնակցեցին շուրջ 1500 հրավիրյալներ՝ պատգամավորներ, սենատորներ, քաղաքական և մշակութային գործիչներ: Քաղաքապետարանից հայերը մեկնեցին Հայ առաքելական եկեղեցի, որտեղ մատուցվեց Սուրբ պատարագ և հոգեհանգիստ՝ զոհերի հիշատակին:

Ժամը 4-ին հայկական տարբեր կազմակերպություններ ծաղկեպսակ դրեցին Հաղբանակի կամարի տակ, իսկ մեկ ժամ անց

սկսվեց ֆրանսահայերի երթը դեպի Թուրքիայի դեսպանատուն՝ պահանջելով ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը:
- *Ապրիլի 24-ին* Ռուսաստանի Տոյատի քաղաքի Ազատության հրապարակում կայացավ հավաք՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության 86-րդ տարելիցին: Տեղի հայերը ծաղկեպսակներ դրեցին Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին քաղաքում կառուցված հուշակոթողին:
- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Ջորջ Բուշը Հռչակագրով հանդես եկավ, դիմելով ամերիկահայերին և արտասահմանյան հայկական համայնքներին, հայտնելով իր խորը ցավակցությունները մեկ և կես միլիոն հայերի ոչնչացման համար: Հետևելով ԱՄՆ-ի նախորդ պրեզիդենտների օրինակին, Ջ. Բուշը խուսափեց հայերի կոտորածները համարել ցեղասպանություն:
- *Ապրիլի 24-ին* Իտալիայում Հայոց ցեղասպանության նահատակների ոգեկոչման արարողությունների շարքում Հովհաննես-Պողոս Երկրորդ Հռոմի Պապը դեկրետ ընդունց 1915թ. թուրքերի կողմից գլխավորված Մարդինի հայ կաթողիկե եկեղեցու առաջնորդ, արքեպիսկոպոս Իգնատիոս Մալոյանին երանելի հայտարարելու մասին, որով սկսվեց նահատակի սրբացման գործընթացը:
- *Ապրիլի 24-ին* ՀՀ նախագահը Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրվա կապակցությամբ հանդես եկավ ուղերձով:
- *Ապրիլի 25-ին* ԱՄՆ-ի Պենսիլվանիա նահանգի Գլխավոր ասամբլեան պալատների համատեղ բանաձև ընդունեց նահանգում 2001թ. ապրիլի 24-ը հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր սահմանելու մասին:
- *Մայիսի 1-ին* ԱՄՆ-ի Պենսիլվանիա նահանգի Գլխավոր ասամբլեան երկրորդ անգամ համատեղ բանաձև ընդունեց նահանգում 2001թ. ապրիլի 24-ը 1915-1923թթ. հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր սահմանելու մասին:
- *Մայիսի 5-ին* Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Հայաստանում պաշտոնական այցով գտնվող Լիբանանի Հանրապետության նախագահ գեներալ Էմիլ Լահուդը: Նա պատվավոր այցելուների մատյանում գրեց. «Այն ազգերը, որոնք գրել են իրենց պատմությունը զոհաբերություններով, մեծ առաքելություն ունեն մարդասիրություն փնտրելու ճանապարհին, և ամայության, անհանգստության և կորուստների կենտրոնում ապացուցվում է, որ իր ներկան պայծառ է և նրա բոլոր ուրախությունները կիրականանան, նա կփրկվի, դա նրա ուժն է և այդպես կլինի»:
- *Մայիսի 8-ին* Վաշինգտոնում կայացավ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի և Ներ-

կայացուցիչների պալատի ամենամյա ավանդական հանդիպումն ԱՄՆ-ի հայ համայնքի ներկայացուցիչների հետ:

Սենատոր Բոբ Դոուլն իր ելույթում ընդգծել է, որ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսը բավական երկար ժամանակ կատաղի մարտեր է մղում Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչման ուղղությամբ և ներկայումս Սենատը տրոհված է 50-ը 50-ի հարաբերությամբ:

«Այնուամենայնիվ, ես հույս ունեմ, որ Ամերիկայի հայ համայնքի համառությունն անպատճառ կպսակվի հաղթանակով և թե՛ ԱՄՆ-ը, թե՛ Թուրքիան, թե՛ քաղաքակիրթ ամբողջ աշխարհը արժանավորապես կճանաչի Ցեղասպանության փաստը», - ասել է նա:

Սենատոր Ջոզեֆ Լիբերմանը, ընդգծել է ԱՄՆ-ի հայերի և անձամբ իր՝ ամերիկյան հրեայի նմանությունը, կոչ անելով «երբեք չմոռանալ և թույլ չտալ ուրիշներին մոռանալու Եղեռնի բոլոր զոհերին և պատմության դասերը»:

- *Մայիսի 26-ին* Դիտելով Հայոց ցեղասպանության թանգարանի գիտական ցուցադրությունը, թանգարանի պատվավոր այցելուների մատյանում Բելառուսի Հանրապետության նախագահ Ա. Լուկաշենկոն գրառեց. «Իր պատմության ընթացքում ծանր փորձություններ կրած բելառուսներին հասկանալի և մոտ են հայ ժողովրդին պատճառած վշտերը: Միջազգային հանրությունը պետք է բոլոր հնարավորն անի այն բանի համար, որպեսզի թույլ չտրվեն ապագայում նման ողբերգությունները»:

- *Հունիսի 1-ին* Կանադայի խորհրդարանին ներկայացված Հայոց ցեղասպանության ճանաչման բանաձևը մեկ ձայնի անբավարարության պատճառով տապալվեց:

Բանաձևը խորհրդարան էր ներկայացրել պատգամավոր Սարգիս Ասատուրյանը:

- *Հունիսի 1-ին* Կանադայի խորհրդարանի պատգամավորներ Մաղլեն Դելֆոն-Ժիրալը և Բիլլ Բլեյկին խորհրդարանական քննարկումների ժամանակ կոչով դիմեցին Թուրքիային հրաժարվել Հայոց ցեղասպանությունը ժխտելու քաղաքականությունից:

- *Հունիսի 8-ին* Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին իր հարգանքի տուրքը մոտուցեց Երևանում գտնվող Ռուսաստանի դաշնության Պետական Դումայի նախագահ Գ. Սելեզնյովը:

- *Հունիսի 13-ին* ԱՄՆ-ի Մ.Ն նահանգի Սահմանադրական ժողովի պալատների 120-րդ նստաշրջանի անդամները համատեղ բանաձև ընդունեցին հանդիսավոր լռությամբ նշել հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակը:

- *Հուլիսի 5-ին* Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիրի Հիշողության

պուրակում 1915թ. զոհերի հիշատակին արծաթափայլ եղևնի տնկեց Կանադայի Մոնրեալ քաղաքի քաղաքապետ Պիեռ Բուրգը, որը քանգարանի այցելուների տպավորությունների մատյանում գրառեց. «Այցելելով այս վայրը՝ ես ցավով հիշեցի հայ ժողովրդի ապրած ողբերգությունը և նրա նկատմամբ կիրառված ցեղասպանությունը: Թող ապրի հայ ժողովուրդը հանուն իր ապագայի: Մյուս կողմից, թող չմոռանա զոհ գնացած իր զավակներին»:

- *Հուլիսի 7-ին* Ծիծեռնակաբերդ այցելեց Սիրիայի խորհրդարանի Հայաստանում գտնվող պատվիրակությունը խորհրդարանի նախագահ Արդ ալ Կադեր Կադդուրայի գլխավորությամբ: Պատվիրակության ղեկավարը ծաղկեպսակ դրեց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակն հավերժացնող հուշակոթողին: Հայոց ցեղասպանության քանգարանի ցուցադրությունը դիտելուց հետո դիմելով լրագրողներին խորհրդարանի նախագահն ասաց. «Այս քանգարանը հիշեցրեց անկախության ձգտող ժողովուրդների պայքարը և գալիք սերունդները պետք է հիշեն՝ ինչպիսի զոհեր են տվել իրենց հայրերն ու պապերը՝ հանուն այսօրվա անկախության»:

- *Հուլիսի 9-ին* Ժնև քաղաքում կայացավ իրեն «Հայ թուրքական հաշտության հանձնաժողով» հռչակած խմբի նիստը, որը չվարանեց նաև իր անվանը կցել «բարձր մակարդակ» ունենալու հանգամանքը:

- *Հուլիսի 14-ին* Հայաստան-Թուրքիա հաշտեցման հանձնաժողովի ստեղծման կապակցությամբ պաշտոնական հայտարարությամբ հանդես եկավ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությունը, որ տեղյակ էր պահում, որ նախարարությունը բացարձակապես առնչություն չունի հանձնաժողովի ստեղծման և նրա գործունեության հետ: Հայտարարության մեջ ասվում էր, որ «Հայաստանը միշտ էլ դրական է վերաբերվել և աջակցել ցանկացած հասարակական շփում և երկխոսություն հայ և թուրք ժողովուրդների միջև, ինչը կնպաստի հասարակական քննարկումների ծավալմանն առկա խնդիրների շուրջ»:

- *Օգոստոսի 24-ին* Հայաստանում գտնվող ԱՄՆ-ի կոնգրեսական Ա. Շիֆն այցելեց Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության քանգարան: Այցելուների տպավորությունների մատյանում նա կատարեց հետևյալ գրառումը. «Մեր այցելությունը չափազանց սրտաշարժ էր: Այս կերպ վկան դառնալ ցեղասպանության անհերքելի փաստին՝ տղամարդկանց, կանանց, երեխաների հայացքների միջով... և հատկապես երեխաների, լուրջ փորձություն էր: Մենք պետք է հասնենք վերջնական անվերապահ ճանաչման և արդար խաղաղության»:

- *Սեպտեմբերի 2-ին* Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Վարդան Օսկանյանը ելույթով հանդես եկավ Դուրբան քաղաքում հրավիրված Ռասիզմի, ռասայական խտրականության, Գենոֆոբիայի և հարակից անհանդուրժողականության դեմ պայքարի համաշխարհային խորհրդաժողովում:
- *Սեպտեմբերի 15-ին* Ռուսաստանի դաշնության պրեզիդենտ Վ. Վ. Պուտինը գտնվելով Երևանում, այցելեց Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիր և իր հարգանքի տուրքը մատուցեց նրանց հիշատակին:

Հայոց ցեղասպանության քանգարանի պատվավոր այցելուների մատյանում նա թողեց հետևյալ գրառումը. «Ռուսաստանը մշտապես հայ ժողովրդի ցավը և ողբերգությունը ընդունել է որպես իր սեփականը: Խոնարհում ենք մեր գլուխը Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի առջև»:
- *Սեպտեմբերի 15-ին* Ռուսաստանի դաշնության պետական պատվիրակության կազմում Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության քանգարան այցելած Ռուսաստանի կառավարության նախագահի տեղակալ Կլեբանովը քանգարանի պատվավոր այցելուների մատյանում գրեց. «Հայ ժողովրդի այս ցավը ողջ մարդկության ցավն է: Հայ ժողովրդի այս վիշտը մշտապես մեր սրտերում է: Լինենք միասին ուրախության և վշտի րոպեներին»:
- *Սեպտեմբերի 20-ին* Հայոց ցեղասպանության քանգարան այցելեց և զոհերի հիշատակի հարգանքի տուրք մատուցեց Կիպրոսի Հանրապետության պաշտպանության նախարար Ս. Հասիկոսը:
- *Սեպտեմբերի 25-ին* Հայոց ցեղասպանության քանգարան այցելեց Սլովակիայի Հանրապետության արդարադատության նախարար Յան Չառնոգորսկին:
- *Սեպտեմբերի 26-ին* Մեծ Եղեռնի զոհերի հիշատակին կառուցված հուշահամալիրում ոգեկոչման աղոթքի ժամանակ Հռոմի Հովհաննես-Պողոս երկրորդ պապը արտասանեց. «Ո՛վ Դատավոր ողջերի և մեռյալների, ողորմիր մեզ: Լսի՛ր, ո՛վ Տեր, ողբը՝ որ բարձրանում է այս վայրից, Մեծ Եղեռնի վիհերից՝ կոչը մեռյալներին, անմեղ արյան աղաղակը, որ աղերսում է Աբելի արյան պես, ինչպես Հռաքելը, որ լալիս է իր որդիների համար, որովհետև այլևս չկան: Լսի՛ր, ո՛վ Տեր, Հռոմի եպիսկոպոսի ձայնը, որ արձագանքում է իր նախորդներից մեկի՝ Բենեդիկտոս XV Պապի աղաչանքին, երբ 1915 թվականին ձայն բարձրացրեց ի պաշտպանություն «ծանրորեն վշտահար ու բնաջնջման սեմին հասած հայ ժողովրդի»: Նայիր այս երկրի ժողովրդին, որ այսքա՜ն երկար ժամանակից ի վեր իր վստահությունը քո վրա դրեց, որ անցավ մեծ տանջանքների միջով և քո հանդեպ հա-

վատարմության մեջ երբեք չթերացավ: Սրբիր ամեն արտասուք նրա աչքերից և այնպես արա, որ քսաներորդ դարի իր օրհասը տեղի տա կյանքի հունձքին, որը տևի առհավետ: Հայ ժողովրդին հասցված զարհուրելի բռնությունից խորապես խռոված, մենք մեզ սարսափահար հարց ենք տալիս, թե ինչպե՞ս աշխարհը տակավին կարողանում է ճանաչել այսքան անմարդկային խոտորումներ: Բայց քո խոստման հանդեպ մեր հույսը վերանորոգելով, ո՛վ Տեր, ննջեցյալների համար հայցում ենք հանգիստ, խաղաղության մեջ՝ որ անվախճան է, և տակավին քաց վերքերի համար՝ բժշկություն, շնորհիվ սիրուդ զորության:

Մեր հոգին անձկագին փափագում է քեզ, Տե՛ր, ավելի քան գիշերապահն այգաբացին, մինչ սպասում ենք Խաչի վրա իրագործված փրկության լրմանը, Ջատկի լույսին որն արշալույսն է անհաղթելի մի կյանքի, նոր Երուսաղեմի փառքին, ուր մահն այլևս չի լինի:

Ո՛վ Դատավոր ողջերի և մեռյալների, ողորմի՛ր մեզ:

Տեր ողորմեա, Քրիստոս, ողորմեա, Տեր ողորմեա»:

- *Մեպտեմբերի 27-ին* Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում Հռոմի պապ Հովհաննես Պողոս երկրորդը և Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին երկրորդը հանդես եկան համատեղ հայտարարությամբ՝ դատապարտելով 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը, որի հետևանքով ոչնչացվեցին մեկ և կես միլիոն հայ քրիստոնյաներ:

- *Հոկտեմբերի 5-ին* Հայոց ցեղասպանության քանգարան և Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիր այցելեց Գերմանիայի Բունդեստագի պատվիրակությունը Բունդեստագի փոխնախագահ Անտե Ֆոլմերի գլխավորությամբ: Տիկին Ֆոլմերը հուշահամալիրի մոտ հանդես եկավ լրագրողների առջև և հայտարարեց. «Ես ծաղկեպսակ դրեցի Բունդեստագի և Գերմանիայի ողջ ժողովրդի անունից: Մենք գիտենք, որ ժամանակակից պատմության մեջ դա առաջին ցեղասպանությունն էր և որ հայ ժողովուրդը շատ մեծ վիշտ կրեց: Մենք չենք ցանկանում երբեք այդ մոռանալ և մենք հույս ունենք ապագան և նոր հարյուրամյակը կառուցել առանց այդպիսի բռնությունների:

Գերմանիայում յուրաքանչյուր գիտի այդ ցեղասպանության մասին: Գերմանիան երկար տարիների ընթացքում վիճարկում է իր սեփական հանցանքների առիթով: Ես հույս ունեմ, որ Հայաստանի և Թուրքիայի միջև կկայանա երկխոսություն անցած հանցագործությունների մասին»:

- *Հոկտեմբերի 24-ին* Ծիծեռնակաբերդ այցելեց Վրաստանի նախագահ Էդուարդ Շևարդնաձեն: Վերջին երկու տարվա ընթացքում սա Շևարդնաձեի երրորդ այցն էր Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին կա-

ռուցված հուշահամալիր:
- *Հոկտեմբերի 25-ին* Եվրախորհրդարանը ձայների 149 կողմ, 275 դեմ հարաբերությամբ մերժեց Հայոց ցեղասպանության Թուրքիայի կողմից ճանաչումն իբրև այդ երկրի Եվրամիությանն անդամակցելու նախապայման դիտելու դրույթը: Պահպանողականների անունից ելույթ ունեցած Շարլ Պասկուան պահանջեց Թուրքիային պարտադրել ճանաչել ցեղասպանությունը, նշելով, որ «իրենք դեմ են Թուրքիայի Եվրոպային ինտեգրմանը, եթե Անկարան չճանաչի Հայոց ցեղասպանությունը»:
- *Հոկտեմբերի 28-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Մարսելի քաղաքապետ, Ֆրանսիայի Սենատի փոխնախագահ Ժան-Կլոդ Գ-ոդենի գլխավորած պաշտոնական պատվիրակությունը:
- *Հոկտեմբերի 31-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարանի ցուցադրությունը դիտեցին Ֆինլանդիայի խորհրդարանի անդամները, խորհրդարանի առաջին փոխխոսնակ տիկին Անտիլյայի գլխավորությամբ:
- *Նոյեմբերի 1-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիրի հիշողության պուրակում 1915թ. հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակին արծաթափայլ եղևնի տնկեց Ռումինիայի Հանրապետության նախագահ Իոն Իլիեսկոն, որն այցելուների մատյանում գրեց. «Ի հիշատակ հայ ժողովրդի զոհերի և հերոսության»:
- *Նոյեմբերի 15-ին* Լեհաստանի պրեզիդենտ Ա. Կվասնևսկին Երևանին պետական համալսարանի դասախոսական կազմի և ուսանողության հետ հանդիպման ժամանակ հայտարարեց. «Այսօր ես այցելեցի Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի Հուշահամալիր և դա համարում եմ իմ այցելության բոլորից կարևոր մասը: Ոչ որ աշխարհում չի կարող ժխտել փաստերը: Տեղի է ունեցել ցեղասպանություն, կայացել է ողբերգություն: Ոչ մեկը չի կարող ժխտել այդ փաստը: Հայերի 1915թ. ցեղասպանությունը հանդիսանում է իրողություն և այն, ինչ մենք տեսանք այսօր - դա ճշմարտություն է... Ես խորհուրդ եմ տալիս իմ թուրք գործընկերներին ընդունել իրողությունը»:
- *Նոյեմբերի 21-ին* ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի գլխավոր տնօրեն Կոիչիրո Մացուուրան Հայաստան կատարած այցի շրջանակներում այցելեց Հայոց ցեղասպանության թանգարան և Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիր: Հուշապուրակում կայացավ ավանդույթ դարձած ծառատունկը, որի ավարտից հետո նա հայտարարեց. «Այս ծառը, որ ես տնկեցի, պարզապես մի փոքր նշան է, որ մենք ընդունում ենք ցեղասպանության փաստը, իսկ թանգարանի հուշամատյանում ստորագրեցի և

անգլերենով, և իմ մայրենի լեզվով՝ ցավակցելով ցեղասպանության զոհերին»:
- *Դեկտեմբերի 10-ին* Ժնևի (Շվեյցարիա) պետական խորհուրդը հանդես եկավ Հռչակագրով, որը ճանաչում է 1915թ. Հայոց ցեղասպանությունը: Հռչակագրում ասվում է, որ Ժնևը, հարգելով ցեղասպանության մասին միջազգային համաձայնագրերը, ճանաչում է 1915թ. Հայոց ցեղասպանությունը և դասվում է այս ոճրագործությունը ճանաչող բազմաթիվ պետությունների, Միացյալ Ազգերի Կազմակերպության, Եվրոխորհրդարանի մեծ շարքին:
- *Դեկտեմբերի 12-ին* – Մեծ եղեռնի հուշահամալիր այցելեց Վրաստանի խորհրդարանի նախագահ տիկին Նինո Բուրջանաձեն: Նա պատվավոր հյուրերի մատյանում գրեց. «Անհնար է առանց ցնցվելու նայել անմեղ մարդկանց տառապանքներին: Այդ սարսափը երբեք ոչ մի տեղ աշխարհում չպետք է կրկնվի: Հայ ժողովուրդն իր պատմության ընթացքում շատ տառապանքներ է կրել:

Հուսով եմ, որ այդ ողբերգությունը կմնա անցյալում: Համոզված եմ՝ ձեր ժողովրդի ապագան կլինի արժանի և լուսավոր»:

2002

- *Հունվարի 9-ին* Ինչպես հաղորդում է «Ազգ» թերթը, «Մի նկարն արժե հազար բառ», նշանաբանով, Հոլանդիայում բնակվող Ռուբեն Մալայանը նախաձեռնել է միջազգային մրցույթ՝ Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված պլակատների ստեղծման: Մրցույթի նպատակն է ազդեցություն գործել, ճանաչել տալ և հիշեցնել համաշխարհային հասարակական կարծիքին և ապահովել մարդկանց զգոնությունն ու պատրաստակամությունը՝ օգնելու Ցեղասպանության համաշխարհային ճանաչման գործին:
- *Հունվարի 27-ին* Մեծ Բրիտանիայի կառավարությունը հրեաների Ողջակիզման հիշատակի օրը նշելու կապակցությամբ Մանչեստրում կազմակերպված հանդիսության ժամանակ հարգանքի տուրք է մատուցել նաև 1915թ. Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին:
- *Հունվարի 31-ին* Բրիտանիայի կառավարությունը Հոլոքոստի հիշատակի օրվա ոգեկոչման արարողության ժամանակ այս տարի առաջին անգամ հիշատակեց Հայոց ցեղասպանությունն ի նշան այն ճանաչելուն ուղղված իր ուշադրության:
- *Փետրվարի 3-ին* Լոնդոնում հայ-թուրքական հարաբերությունների ապագան թեմայով քննարկումներին զեկուցումներով հանդես եկան

Ստոկհոլմից Նիկոլա Դավիթյանը («Քաղաքականությունը և թուրքահայկական հանարեբությունների ապագան») և Նյու Ջերսիից՝ Վինսենտ Լիման («Հայ-թուրքական հարաբերությունների ապագան գիտական տեսանկյունից»):

- *Փետրվարի 7-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելած Հունաստանի խորհրդարանի պատգամավոր, ՆԱՏՕ-ի անդամ երկրների միջխորհրդարանական ասամբլեայի անդամ Սոֆիա Կալանձակոսը թանգարանի տպավորությունների մատյանում գրառեց. «Շատ անմարդկային արարքի շատ հուզիչ պատկեր էր: Մենք չափից դուրս հուզվեցինք»:

- *Փետրվարի 8-ին* Գերմանիայի Մայնի Ֆրանկֆուրտ քաղաքի Սուրբ Կատարինե եկեղեցում բացվեց Հայոց ցեղասպանությունը փաստող պատմական լուսանկարների ցուցահանդես, որը կրում էր «Տարագրություն. Հետապնդում. Բնաջնջում» խորագիրը: Միջոցառման կազմակերպիչներն էին տեղի Ավետարանչական եկեղեցին և գերմանաբնակ թուրք մտավորականների «Միություն ընդդեմ ցեղասպանության» կազմակերպությունը, որոնք հիմնականում նպատակ էին հետապնդում մեկ անգամ ևս գերմանական կառավարության ուշադրությունը բևեռել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցի վրա:

Կազմակերպված «Կլոր սեղանի» շուրջը ելույթ ունեցան դոկտոր Հանս Քրիստոֆ Շտուդը, դոկտոր Թեսա Հոֆմանը, դոկտոր Լավրենտի Բարսեղյանը, բուրդ Յրջան Այբոկան, Հեսենի հայկական մշակութային միության նախագահ Մասիս Նահապետյանը և Ալի Էրքեմը:

- *Փետրվարի 8-ին* Վրաստանում և Հայաստանում Իսրայելի դեսպան Ռիվկա Կոհենը Երևանում զանգվածային լրատվամիջոցների ներկայացուցիչների համար կազմակերպած ասուլիսում ըստ էության ժխտեց Հայոց ցեղասպանության փաստը՝ հրաժարվելով որևէ զուգահեռ անցկացնել Հայոց ցեղասպանության և հրեական Հոլոքոստի միջև: Պարզապես Հայոց ցեղասպանությունը մերժելը պաշտոնական Իսրայելի դիրքորոշումն է:

- *Փետրվարի 15-ին* Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությունը բողոքի նոտա հղեց Իսրայելի արտգործնախարարությանը՝ կապված դեսպան Ռիվկա Կոհենի Երևանում Հայոց ցեղասպանության մասին արած հայտարարության հետ:

Բողոքում նշվում է, որ Հայաստանն անընդունելի է համարում Հայոց ցեղասպանության իրողությունը հերքելու կամ նսեմացնելու ցանկացած փորձ, ինչ պատճառաբանությամբ էլ դա արվի, «ավելին,

Հայաստանը երբեք նպատակ չի ունեցել զուգահեռներ անցկացնելու Հայոց ցեղասպանության և հրեական Ողջակիզման միջև, համարելով, որ մարդկության հանդեպ գործած ցանկացած հանցագործություն «եզակի» է՝ իր ուրույն քաղաքական, իրավական, պատմական և բարոյական հետևանքներով»:

- *Փետրվարի 18-ին* Ի պատասխան Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարության բողոքի նոտայի, Իսրայելի արտաքին գործերի նախարարությունը տվեց հետևյալ պատասխանը. «Իբրև հրեաներ և իսրայելցիներ՝ մենք ցավում ենք հատկապես 1915-1916թթ. տեղի ունեցած սպանությունների և դժբախտությունների համար... Իսրայելը ճանաչում է հայերի ողբերգությունը և հայ ժողովրդի սպանդը, սակայն, այդուհանդերձ, պետք չէ այն համեմատել ցեղասպանության հետ, և դա բնավ էլ չի նվազեցնում ողբերգության մեծությունը»: Անկասկած Իսրայելի արտաքին գործերի նախարարությունը երկակի խաղ է խաղում, մի կողմից՝ շեշտում է, որ «այս թեմայի հետազոտությունը պահանջում է հասարակության լայն խավերի մասնակցությամբ մեծ քննարկում, պատմաբանների երկխոսություն, որոնք հիմնված կլինեն փաստերի և վկայությունների վրա», մյուս կողմից՝ սիրաշահելով Թուրքիային, մերժում ցեղասպանություն անվանելը:

- *Փետրվարի 28-ին* Ստրասբուրգում Եվրախորհրդարանը հաստատեց «Կանաչների» խմբի շվեդացի պատգամավոր Պեր Գ-արտոնի պատրաստած «Կովկասյան զեկուցագիրը», որի 15-րդ պարագրաֆը կոչ է անում թուրքական իշխանություններին ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը:

Եվրախորհրդարանը Թուրքիային նաև հիշեցնում էր 1987թ. հունիսի 18-ին իր կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման վերաբերյալ ընդունված բանաձևի մասին: Խորհրդարանը միաժամանակ քննարկեց լիբերալ-ժողովրդավարական խմբակցության անդամ, բրիտանացի պատգամավոր Էնդրյու Դաֆի և Եվրամիություն-Թուրքիա հարաբերությունների նախկին համակարգող Ալան Լամասուրի «Հայոց ցեղասպանություն» ձևակերպումը շրջանցող թուրքամետ այլընտրանքային նախագիծը, որը մերժվեց 96 կողմ, 391 դեմ, 15 ձեռնպահ հարաբերակցությամբ:

- *Մարտի 4-ին* Հայտնի ցեղասպանագետ, Երուսաղեմի Ողջակիզման և ցեղասպանության ինստիտուտի տնօրեն, «Ցեղասպանության հանրագիտարանի» գլխավոր խմբագիր, պրոֆեսոր Իսրայել Չարնին հատուկ նամակով դիմեց Իսրայելի արտաքին գործերի նախարար Շիմոն Պերեսին, արտաքին գործերի փոխնախարար Մայկլ

Մելչիորին և Իսրայելի Հայաստանում դեսպան տիկին Ռիվկե Կոհենին, որտեղ ասվում էր. «Որպես հրեա և իսրայելցի, ես խորապես ամոթ եմ զգում մեր դեսպանի և նախարարության գրված դիրքորոշման համար, որոնք ժխտում են, թե հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը փաստորեն չի եղել ցեղասպանություն: Այդպիսի դիրքորոշումը հավասարազոր է մեր ժողովրդի ողջակիզման ժխտելուն»:

- *Մարտի 7-ին* Լոսանջելեսաբնակ հայերը բողոքի խաղաղ ցույց կազմակերպեցին Իսրայելի հյուպատոսության շենքի առջև՝ իրենց մտահոգությունն ու զայրույթն արտահայտելով Հայաստանում և Վրաստանում Իսրայելի դեսպան Ռիվկա Կոհենի Երևանում արած հայտարարության առիթով:

Երկու ժամ տևած խաղաղ բողոքի ակցիային մասնակցել են շուրջ 500 ցուցարարներ, որոնց ղեկավարները հանդիպել են Իսրայելի հյուպատոսին և նրան հանձնել հուշագիր:

- *Մարտի 7-10-ը* ԱՄՆ-ի Միչիգանի համալսարանի նախաձեռնությամբ զումարվեց միջազգային գիտաժողով, որի եռօրյա նիստերն անցկացվեցին դռնփակ պայմաններում: Գիտաժողովին չհրավիրվեցին ու մասնակից չդարձան Հայաստանից և ոչ մի գիտնական ու լրագրող:

- *Մարտի 8-ին* Չիկագոյի «Բիկոն Սթրիթ» պատկերասրահում բացվեց «Ժառանգություն: Պատկերներ լռեցված ցեղասպանությունից այն կողմ» խորագիրը կրող ցուցահանդեսը, որը գործեց մինչև ապրիլի 26-ը: Ցուցահանդեսին ներկայացվել էին ամերիկահայ ինը նկարիչներ՝ Թինա Բաստաջյանի, Նառմի Փրիջյանի, Էյլին Շահպազյանի, Էլիզա Խաչյանի, Ջոն Մահդեսյանի, Ջին Մարի Գասպարյանի, Էյլին Կլավելու, Ժակլին Դումանյանի և Դահլիա Էլսայեդի ստեղծագործությունները, տարբեր ժանրերով (գեղանկարչություն, եռաչափ կոլաժներ, քանդակներ և լուսանկարներ):

Ցուցահանդեսին ներկայացված արվեստագետները զավակներն են և թոռները եղեռնը վերապրած մեր հայրենակիցների: Ցուցահանդեսի կազմակերպման ծրագրի հեղինակ Նառմի Փրիջյանը հարցազրույցի ժամանակ ասել էր. «Ցուցահանդեսը պատկերում է աշխարհից լռության մատնված այդ ողբերգության անցումը մի սերնդից մյուսին»:

- *Մարտի 22-ին* Ռուսաստանի Դաշնության ներքին գործերի նախարար Բ. Գրիզլովը լինելով Հայոց ցեղասպանության թանգարանում, հուզմունքով այցելուների տպավորությունների մատյանում գրանցեց. «Ցնցված եմ տեսածիս և լսածիս սարսափից: Սակայն պատմությունն անհրաժեշտ է վերականգնել և պահպանել»:

- *Մարտի 23-ին* Ֆրանսիայում երկրի պրեզիդենտի ընտրություններից առաջ պրեզիդենտի թեկնածուներին ուղղված հարցերի մեջ շոշափվեցին նաև Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության փաստի ժխտման քաղաքականությանը վերաբերող հարցեր: Հարցերին պատասխանող Ժակ Շիրակը, Յու. Ռոբերը, Կորին Լեպաժը, Ժան-Մարի Լեպենը և Լիոնել ժոսպեն հանդես եկան Հայոց ցեղասպանության դատապարտման ու ճանաչման օգտին:
- *Մարտի 27-ին* ԱՄՆ-ի Վիսկոնսին նահանգի Սենատը բանաձև ընդունեց նահանգում այսուհետև յուրաքանչյուր տարվա Ապրիլի 24-ը սահմանել որպես հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր:
- *Ապրիլի 3-ին* Կալիֆորնիայի նահանգի Սակրամենտո քաղաքում նահանգային ասամբլեայի կրթության կոմիտեի անդամների հետ հանդիպման ժամանակ ԱՄՆ-ի Հայ դատի (արևմտյան շրջանի) ներկայացուցիչները համայնքի մտահոգություններն ու ցանկություններն արտահայտելով, կոչ են արել ընդունել ցեղասպանության թեման կրթական ծրագրերում ընդգրկելուն ուղղված «Ասամբլեայի բանաձև 2003»-ը:
- *Ապրիլի 6-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր այցելեց Կորեական ժողովրդական դեմոկրատական հանրապետության մշակութային գործիչների պատվիրակությունը, որի ղեկավար՝ հանրապետության մշակույթի փոխնախարար Խոն Սեն Օկը բանգարանի այցելուների մատյանում գրեց. «Հայ ժողովրդի բախած արյան պատմությունը չպետք է կրկնվի: Կեցցե՛ բարեկամությունը Հայաստանի և Կորեայի միջև»:
- *Ապրիլի 12-ին* Թուրքական «Ակօս» թերթը «Թուրքիան հայկական պնդումների դեմ նոր պայքարի սեմին» խորագրով հոդվածում տեղեկացնում է Հայոց ցեղասպանության հարցի առնչությամբ թուրքերի ձեռնարկած նոր գրոհի մասին: Թուրքական կառավարությունում տիրող տեսակետին համապատասխան, նախատեսվում է Հայկական հարցը տարրական դպրոցներից սկսած դասավանդել աշակերտներին և այդ թեման տեղ է գտնելու ինչպես հասարակագիտության, այնպես էլ պատմության դասագրքերում: Մինչև դասագրքերի հրապարակումը թուրքական դպրոցների ուսուցիչները պետք է հետևեն Հայոց ցեղասպանության թեմայով հատուկ դասընթացների և մասնակցելու են սեմինար պարապմունքների:
- *Ապրիլի 12-ին* ԱՄՆ-ի 163 կոնգրեսականներ ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշին ուղղված նամակով պահանջել են, որ նա ապրիլի 24-ին՝ Հայոց ցեղասպանության հիշատակման օրը, մարդկության դեմ գոր-

ծած այդ հանցագործությունը բնորոշի որպես ցեղասպանություն:

Նամակում ասվում էր. «Մենք պետք է ապահովենք Հայոց ցեղասպանության պատմական դասերի ճիշտ ըմբռնումը՝ ապագա ցեղասպանություններն ու անիմաստ սպանությունները կանխելու համար: Ուստի, դիմում ենք Ձեզ, կոչելով կատարել 2000թ. Ձեր տված խոստումը և ըստ արժանվույն ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը որպես ցեղասպանություն Ձեր ապրիլի 24-ի հիշատակման ուղերձում... Հուսով ենք, որ այս տարի Դուք մեկ քայլ առաջ կգնաք անցյալ տարվա ուղերձի համեմատ և հատկապես կօգտագործեք «ցեղասպանություն» բառը»:

- *Ապրիլի 18-ին* Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Սլովենիայի արտաքին գործերի նախարար Դմիտրի Ռուպելը: Հանդես գալով Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարության կազմակերպած մամլո ասուլիսում, նա հայտարարեց. «Ես այցելեցի Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշահամալիր և թանգարան-ինստիտուտ: Շատ տպավորված եմ այն ամենով, ինչին ծանոթացա թանգարանում: Իմ երկիր հասնելուն պես պիտի զեկուցեմ այս մասին ու պիտի մեր մասնագետներն ուսումնասիրեն, թե մենք ինչպես կարող ենք մասնակցել խնդրին»:

- *Ապրիլի 18-ին* ԱՄՆ-ի կոնգրեսի՝ մայրաքաղաք Վաշինգտոնի Ռեյբորնի անվան համալիրի սրահներից մեկում տեղի ունեցավ Ամերիկայի Հայ դատի հանձնախմբի կողմից կազմակերպված Հայոց ցեղասպանության 87-րդ տարելիցին նվիրված ամենամյա ութերորդ միջոցառումը, որին մասնակցեցին ԱՄՆ-ի կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատի բազմաթիվ անդամներ, սենատորներ, դիվանագետներ, ԱՄՆ-ի տարբեր նահանգներից ժամանած հայ համայնքների ներկայացուցիչներ, ցեղասպանությունը վերապրողներ, լրագրողներ: Ելույթ են ունեցան կոնգրեսականներ Անդրյուզին, Մարկ Քոլդը, Ջո Նոլենբերգը, Դեյվիթ Բոնիերը, Էդ Ռոյսը, Ջեյմ Մակգովերնը, Ջոզեֆ Քրաուլին, Քոնի Մորելան, Ֆրենկ Փալոնը, սենատոր Ջեկ Ռիդը և ուրիշներ: Կոնգրեսականները ներկաներին հավաստիացրեցին, որ ԱՄՆ-ի կոնգրեսը վերջ ի վերջո ճանաչելու է Հայոց ցեղասպանությունը:

- *Ապրիլի 20-ին* Մայնի Ֆրանկֆուրտում գերմանահայերի կենտրոնական խորհրդի կազմակերպած ապրիլքսանչորսյան հիշատակի երեկոյին մասնակցած Գերմանիայի Բրանդենբուրգ երկրամասի կրթության, երիտասարդության և սպորտի նախարար Շտեֆան Ռայխեն համարձակ ելույթ ունեցավ և հայտարարեց, թե Բրանդեն-

բուրգի ուսումնական հաստատություններում պիտի անցնեն 20-րդ դարասկզբին Օսմանյան հայերի նկատմամբ կիրառած զանգվածային տեղահանության, բռնության, ցեղասպանության մասին, պիտի ծանոթանան Ֆրանց Վերֆելի «Մուսա լեռան 40 օրը» վեպին, Յոհաննես Լեփսիուսի վկայություններին: Երկու օր անց Բրանդենբուրգի այս նույն քաղաքական գործիչը հայտարարեց, թե հրեաներին ջարդելը Հիտլերը թուրքերից է սովորել:

Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությունը վերոհիշյալ ելույթների առթիվ բողոքի նոտա ներկայացրեց Անկարայում Գերմանիայի դեսպանին, իսկ մայիսի 2-ին Գերմանիայում Թուրքիայի դեսպանն իր երկրի բողոքին անձնապես ծանոթացրեց Բրանդենբուրգի նախարարին՝ նրա հետ հանդիպելով Բեռլինում:

- *Ապրիլի 20-ին* Մայնի Ֆրանկֆուրտի Փաուլսքիրշեում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի երեկո, որը սկիզբ դրեց ապրիլքսանչորսյան տարբեր միջոցառումների կազմակերպմանը ողջ Գերմանիայում:
- *Ապրիլի 20-ից 21-ը* Անկարայում Թուրքիայի նախագահ Ահմեդ Նեջդեթ Սեզերի հովանավորությամբ տեղի ունեցավ Հայկական ուսումնասիրությունների կոնգրեսը, որը տարածեց եզրափակիչ հայտարարություն՝ կոչ անելով Հայաստանին «գիտական ուսումնասիրությունների» նպատակով պատմաբանների և հետազոտողների առաջ բացել հայկական արխիվները:
- *Ապրիլի 21-ին* Փարիզի Աստվածամոր տաճարում պատարագ մատուցվեց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին, որին մասնակցեցին Ֆրանսիայում ՀՀ արտակարգ և լիազոր դեսպան Էդ. Նալբանդյանը, Հայ Առաքելական, Կաթողիկե և Ավետարանչական եկեղեցիների առաջնորդները:
- *Ապրիլի 21-ին* Սիրիայի Դեր-Զոր քաղաքում տեղի ունեցավ սփյուռքահայ երիտասարդության հավաք: Ապրիլի 22-ին հավաքի մասնակիցները Դեր-Զորից շարժվեցին դեպի անապատի խորքում, Մարկատե վայրում կառուցված Սուրբ Հարություն մատուռը, որտեղ Բերիոյ թեմի առաջնորդ Սուրեն արքեպիսկոպոս Գաբարոյանի գլխավորությամբ կայացավ հոգեհանգստյան արարողություն:
- *Ապրիլի 21-ին* Աթենքի «Ատտիկոն» սրահում նահանգապետարանի նախաձեռնությամբ տեղի ունեցավ Օսմանյան Թուրքիայում 1915թ. հայոց Մեծ եղեռնի 87-ամյակին նվիրված կենտրոնական քաղաքական ձեռնարկ՝ Հունաստանում գործող հայ քաղաքական կուսակցությունների մասնակցությամբ:

Հանդիսավոր արարողությանը ելույթով հանդես եկան Հու-

նաստանի խորհրդարանի նախագահ Ա. Կակլամանիսը, Հունաստանի մամուլի նախարար Խ. Փոթաֆափասը, Հունաստանում ՀՀ դեսպան Վ. Կաժոյանը և այլ պաշտոնական անձինք:
- *Ապրիլի 21-ին* Սալոնիկի «Էթերիա Մակեդոնիկոն» սրահում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության 87-րդ տարելիցին նվիրված հանդիսավոր նիստ, որտեղ ելույթներով հանդես եկան Մակեդոնիայի և Թրակիայի նախարար Գ. Պասխալիդիսը, Սալոնիկի քաղաքապետ Վ. Պապագեորգոպուլոսը, Սալոնիկի նահանգապետ Կ. Պապադոպուլոսը:
- *Ապրիլի 21-ից 24-ը* Լոս Անջելեսի արվարձաններում և բուն քաղաքում բնակվող հայերը հանդես եկան բազմաթիվ ոգեկոչման ձեռնարկներով, որոնց մասնակից դարձավ շուրջ 80 հազար մարդ: Հոլիվուդում 40 հազարից ավելի հայեր դուրս եկան քայլարշավի: Մոնթեպելլոյի Մեծ եղեռնի հուշարձանը դարձավ կարևոր հավաքատեղի: Առանձին միջոցառումներ կազմակերպվեցին Գլենդեյլում: Երիտասարդ հայերի ցույց կազմակերպվեց Թուրքիայի հյուպատոսարանի առջև:
- *Ապրիլի 22-ին* Կանադայի վարչապետ Ժան Կրետյենն իր ուղերձը հղեց Կանադայի հայ համայնքին՝ Հայոց ցեղասպանության 87-րդ տարելիցի կապակցությամբ, որում մասնավորապես նշվում է. «Դա մի դժբախտություն էր, որից տուժել է ողջ հայությունը... կանադացիներն անկեղծորեն կիսում են հայերի մեծագույն վիշտը: Օսմանյան կայսրության պատերազմի հետևանքով նրանցից յուրաքանչյուրը դատապարտվեց դաժան ճակատագրի: Շատերը փրկվեցին, ապաստան գտնելով Կանադայում: Այսօր նրանց, ինչպես և նրանց ժառանգների մեծ ներդրումը մեր երկրի զարգացման գործընթացին պարտավորեցնում է մեզ ճանաչել և դատապարտել այդ ոճրագործությունը»:
- *Ապրիլի 23-ին* Փարիզում՝ Բաստիլի հրապարակում, ֆրանսահայ երիտասարդական կազմակերպությունների անդամները կազմակերպեցին մոմավառության արարողություն:
- *Ապրիլի 24-ին* Փարիզի քաղաքապետարանը կազմակերպեց ընդունելություն ի հիշատակ եղեռնի զոհերի: Երեկոյան Փարիզի Հաղթական կամարի տակ այրվող անմար կրակի մոտ և Անհայտ զինվորի գերազմանին դրվեցին հարյուրավոր ծաղկեպսակներ:
- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Ջ. Բուշը Հայոց ցեղասպանության տարելիցի իր ուղերձում կրկին խուսափեց գործածել «ցեղասպանություն» բառը: ԱՄՆ-ի նախագահը հաշվի առնելով անցյալի դասերը, ձգտելով ապագան կառուցել «ճշմարտության և հաշտեց-

ման հիմքով», Թուրքիային կոչ է արել Հայաստանի հետ հաստատել տնտեսական, քաղաքական և մշակութային հարաբերություններ:
- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի Նյու-Ջերսի նահանգի նահանգապետ Ջեյմս Ե. Մակգրիվին հանդես եկավ հռչակագրով և հայտարարեց 2002թ. Ապրիլի 24-ը հայ նահատակների օր հռչակելու մասին:
- *Ապրիլի 24-ին* Վարշավայում գործող «Լեհաստան-Արևելք» ընկերության ջանքերով անցկացվեց հիշատակի երեկո, նվիրված Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին:
- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատում մի խումբ կոնգրեսականներ (Փալոունը, Նոլենբերգը, Լանժեվեն, Խոյերը, Քերքը, Մելոնին, Վիները, Բիլիրակիսը, Կրոուլին, Խինչին, Ռոտմանը, Շոուն, Օլիվերը, Գեկասը, Լինչը, Դուլին, Կոստելլոն, Թոմանը, Լևին, Սոլիսը, Տիրնին, Ռադանովիչը, Վիսկլոսկին, Քեննեդին, Կապուանոն և ուրիշներ) հանդես գալով կազմակերպված հիշատակի օրվան նվիրված միջոցառմանը, իրենց ելույթներում կրկին անգամ դատապարտեցին Հայոց ցեղասպանությունը:
- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի Նյու-Յորք նահանգի նահանգապետ Ջորջ Պատակին հանդես եկավ հռչակագրով և 2002թ. Ապրիլի 24-ը հռչակեց հայերի հիշատակի օր:
- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի Կոլորադո նահանգի Սենատը համատեղ բանաձև ընդունեց Ապրիլի 24-ը նահանգում հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր սահմանելու մասին:
- *Ապրիլի 24-ին* ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրվա կապակցությամբ ուղերձով դիմեց հայ ժողովրդին, համոզմունք հայտնելով, որ հայությունն ակնկալում է ոճրագործության ճանաչումն ու դատապարտումը:
- *Ապրիլի 24-ին* Վաղ առավոտից երևանցիները Ծիծեռնակաբերդի բարձրունքը տանող բոլոր ճամփաներով շարժվեցին դեպի 1915թ. Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշարձան՝ իրենց հարգանքի տուրքը մատուցել եղեռնի զոհերի հիշատակին: Նրանց հետ հավերժական ջահի մոտ գլուխ խոնարհեցին նաև աշխարհի տարբեր կողմերից ժամանած հյուրեր, Հայաստանում հավատարմագրված օտարերկրյա դիվանագետներ, միջազգային կազմակերպությունների, տարբեր երկրների լրատվական ծառայությունների ներկայացուցիչներ:
- *Ապրիլի 24-ին* Վրաստանի խորհրդարանի պատգամավոր, «Վրաստան» հայալեզու թերթի գլխավոր խմբագիր Վան Բայբուրդյանը խորհրդարանի նիստում դիմելով իր գործընկերներին, առաջարկեց հարգանքի տուրք մատուցել Հայոց ցեղասպանության ան-

մեղ զոհերի հիշատակին:

Առաջարկությունն առաջացրեց խորհրդարանի անդամ ադրբեջանցիների դժգոհությունը: Ադրբեջանցի պատգամավոր Ռամիզ Բաքիրովը հարձակվելով Վան Բայբուրթյանի վրա, նրան մեղադրեց Վրաստանի պետական հիմքերը խախտելու փորձերի մեջ, իրեն ներկայացնելով և անվանելով թուրք և Թուրքիայի մի մասնիկը: Հայ պատգամավորի առաջարկությունը չհարգվեց իր գործընկերների կողմից:

- *Ապրիլի 24-ին* Դեր-Զորի Սուրբ Նահատակաց վանքում տեղի ունեցավ Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված պատարագ, որին մասնակցեցին Սիրիայից, Լիբանանից և աշխարհի այլ վայրերից ժամանակ բազմահազար հայ ուխտավորներ:

- *Ապրիլի 24-ին* Մոսկվայում Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի հայ եկեղեցու առաջնորդ Եզրաս եպիսկոպոս Ներսիսյանը հոգեհանգստյան պատարագ անցկացրեց Մոսկվայում Սուրբ Փրկչի տաճարի մոտ տեղակայված հայկական խաչքարի մոտ:

- *Ապրիլի 24-ին* Մոսկվայի հայ համայնքի ներկայացուցիչները բողոքի ցույց կազմակերպեցին Թուրքիայի դեսպանատան առջև:

- *Ապրիլի 24-ին* Թբիլիսիի հայկական թատրոնի շենքում կազմակերպվեց հիշատակի հանդիսություն:

- *Ապրիլի 24-ին* Կրասնոդար քաղաքի հայկական եկեղեցուն հարակից հրապարակում տեղի ունեցավ հանրահավաք, որին մասնակցեց շուրջ 3000 մարդ՝ հարգելով Թուրքիայում իրականացված հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակը:

- *Ապրիլի 24-ին* Պրահայի կենտրոնական հրապարակներից մեկում՝ Խաղաղության հրապարակում գտնվող Սուրբ Լյուդմիլա տաճարում կաթոլիկ պատարագի ընթացքում հիշատակվեց 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանությունը և աղոթք հնչեցվեց զոհերի հիշատակի համար:

- *Ապրիլի 24-ին* Փարիզում, Գրենոպլում, Ալֆորվիլում, Լիոն-Վիեռնում, Մարսելում և Լիոնում տեղի ունեցան Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի ոգեկոչման միջոցառումներ: Տեղի հայկական եկեղեցիներում մատուցվել են հոգեհանգստյան պատարագներ, բացվել են ցուցահանդեսներ, անցկացվել գիտաժողովներ:

- *Ապրիլի 24-ին* Հուշահանդեսներ կազմակերպվեցին Բեռլինում և Քյոլնում:

- *Ապրիլի 24-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարանում բացվեց ֆրանսահայ ականավոր գեղանկարիչ Ժանսեմի (Հովհաննես Սեմիրջյան) Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված, 34 գեղանկարչական

աշխատանքներից բաղկացած «Եղեռն» թեմատիկ ցուցահանդեսը: Ցուցահանդեսին ներկա էր նաև 82-ամյա Ժանսեմը, որն իր նկարաշարը նվիրեց Հայաստանի Հանրապետությանը: Ցուցահանդեսի բացման պաշտոնական արարողությունը կատարեցին ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանը և Ժանսեմը:

- *Ապրիլի 24-ին* ՀՀ նախագահը, ՀՀ Ազգային ժողովի նախագահը, ՀՀ վարչապետը, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության նախագահը և Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն այցելեցին Ծիծեռնակաբերդ և Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին կատարվեց հոգեհանգստյան արարողություն:

- *Ապրիլի 24-ին* Անթիլասի (Լիբանան) Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր տաճարում տեղի ունեցավ Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված հոգեհանգստյան պատարագ և աղոթք: Հանդիսությունը գլխավորեց Կիլիկիայի Հայոց կաթողիկոս Արամ Առաջինը:

- *Ապրիլի 25-ին* Երևանում Հայկական ժողովրդային շարժում կազմակերպության և Հայկական ճարտարապետության ուսումնասիրությունների կենտրոնի ուժերով բացվեց «Քաղաքակրթությունների մերձեցումը որպես համամարդկային արժեքների պահպանման գրավական» նշանաբանով միջազգային գիտաժողովը, որը քննարկեց Հայոց ցեղասպանության մի շարք հիմնախնդիրներ, դատապարտելով Թուրքիայի տարածքում իրականացվող մշակութային եղեռնը:

- *Ապրիլի 25-ին* Լոնդոնում Թուրքիայի դեսպանատան առաջ տեղի ունեցավ մի ցույց, որի կազմակերպիչ հայերը մոմերով ու պաստառներով լռելյան, բայց արժանապատվությամբ ցանկացել են իրենց «ձայնը լսելի դարձնել»: Ի հակադրություն հայերի, թուրք երիտասարդների մի խումբ դրոշները ծածանելով, սկսել են ռազմաշունչ երգեր երգել:

- *Ապրիլի 26-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Ռուսաստանի Դաշնության նախագահի տիկինը՝ Լ. Պուտինան: Ռուսաստանի նախագահի հուզված տիկինը մատյանում թողեց հետևյալ գրառումը. «Ցնցված եմ տեսածովս և լսածովս: Թող ցեղասպանության դրսևորումը կորչի երկրի երեսից և թող նույնիսկ ինքը՝ բառը ջնջվի աշխարհի բոլոր լեզուներով եղած բառարաններից: Սակայն թող այլևս մոռացության չտրվի նրանց մասին հիշողությունը, ովքեր ապրեցին ցեղասպանությունը և ով ենթարկվեց ոչնչացմանն ու հետապնդմանը»:

- *Ապրիլի 27-ին* Լոնդոնի կենտրոնական փողոցներով անցան հայ և անգլիացի խաղաղ ցուցարարներ, որոնք կոչ էին անում հայերի կո-

տորածները ճանաչել որպես Ցեղասպանություն: Ցույցը տևել է մոտ երկու ժամ և սկիզբ է առել «Մարբլ Արչից»:
- *Ապրիլի 27-ին* Լեհաստանի Կրակով քաղաքի Սուրբ Նիկոլայ եկեղեցում մատուցվեց պատարագ՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին:
- *Ապրիլի 27-ին* Բեռլինի թուրքական հյուպատոսության շենքի առջև իրենց ամենամյա բողոքի ցույցը կազմակերպեցին Գերմանիայում ապրող հայերը:
- *Ապրիլի 28-ին* Ֆրանսիայում ՀՀ արտակարգ և լիազոր դեսպան Էդ. Նալբանդյանը և ֆրանսիական Կլամար քաղաքի քաղաքապետ Ֆիլիպ Կալտենբակը հանդիսավոր պայմաններում կատարեցին Կլամարի կենտրոնական հրապարակներից մեկի բացումը, որը վերանվանել է 1915թ. Հայոց ցեղասպանության զոհերի անունով:

Արարողությանը ներկա էին ֆրանսիացի սենատորներ, պատգամավորներ, քաղաքապետներ և այլ պաշտոնատար արձիանք:
- *Ապրիլի 28-ին* Ֆրանսիայի Մեյզիո քաղաքում բացվեց Եղեռնի զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձան:
- *Ապրիլի 30-ին* Հայոց ցեղասպանության քանգարան այցելած Չինաստանի ժողովրդական հանրապետության պաշտոնական պատվիրակության ղեկավար, մշակույթի փոխնարար Չոն Կեժենը քանգարանի պատվավոր այցելուների մատյանում գրառեց. «Հուսով եմ, որ այսպիսի ողբերգություն այլևս չի կրկնվի: Պետք է նայել ապագային: Այն կլինի լուսավոր և հիանալի»:
- *Մայիսի 6-ին* Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Կոլորադո նահանգի Սենատն իր որոշումով ճանաչել է 1915թ. Հայոց ցեղասպանությունը և նահանգի տարածքում Ապրիլի 24-ը հայտարարել է ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր: Կոլորադոն դարձավ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած 27-րդ նահանգն ԱՄՆ-ում:
- *Մայիսի 10-11-ը* Դանիայում թուրք և սիյուռքահայ պատմաբանների մասնակցությամբ տեղի ունեցավ «Հայկական հարց. պնդումներ և մերժումներ» նշանաբանով միջազգային գիտաժողովը: Հայկական կողմից գիտաժողովին մասնակցել են պրոֆեսորներ Վահագն Տատրյանը և Ռիչարդ Հովհաննիսյանը, իսկ թուրքական կողմից Թուրքիայի խորհրդարանի պատգամավորներ Բյուլենթ Աբաջալընը, Բայրամ Ֆըրաթ Յաքիլին և պաշտոնաթող դիվանագետ Փուլաթ Թաջարը:
- *Մայիսի 14-ին* Հայոց ցեղասպանության քանգարան այցելած ՆԱՏՕ-ի խորհրդարանական ժողովի նախագահ Ռաֆայել Էստրելլան գրանցեց քանգարանային մատյանում. «Այն սարսափը, ավե-

բածությունը և մարդկանց կանխամտածված ոչնչացումը, որ ներկայացված է այս թանգարանում, մեր պատմության մշտական տոսկում է, որը այլևս չպետք է կրկնվի, և ոչ էլ՝ մոռացվի:

Մեր ընդհանուր քաղաքակրթության պատմության մեջ մարդկության դեմ կատարված նման ոչ քաղաքակիրթ հանցանքի օրինակներ դժվար է գտնել: Որպես քաղաքական ներկայացուցիչներ, ժողովրդավարությունը և ժողովրդավարական խորհրդարանները պետք է միահամուռ դուրս գան դրա դեմ:

Ցեղասպանությունն իր տարբեր դրսևորումներով պետք է ընդմիշտ արմատախիլ արվի մեր քաղաքակրթությունից: Սա պետք է լինի մեր ընդհանուր պարտքը»:

- *Մայիսի 15-ին* Իսլանդիայի մայրաքաղաք Ռեկյավիկում հանդիպեցին Հայաստանի, Ադրբեջանի և Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարները: Անկարա վերադառնալուց հետո Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Իսմայիլ Ջեմը հայտարարեց, որ Թուրքիան պատրաստ է դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել Հայաստանի հետ, եթե վերջինս ընդունի Թուրքիայի չորս հիմնական պահանջները՝ «Առաջին. Հայաստանը պիտի հրաժարվի պատմությունով թշնամանք սերմանելու սովորությունից, թողնելով ցեղասպանության խնդիրը պատմաբանների ուսումնասիրությանը: Երկրորդ. Հայաստանը պիտի իր Սահմանադրությունից վերացնի տարածքային պահանջների հոդվածները: Երրորդ. պիտի լուծվի Լեռնային Ղարաբաղի հարցը, Ղարաբաղի տարածքն Ադրբեջանին վերադարձնելու պայմանով: Չորրորդ. Հայաստանը պիտի միջանցք տրամադրի Ադրբեջանի և Նախիջևանի միջև կապն ապահովելու համար»:

- *Մայիսի 22-ին* Լինելով Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակին կառուցված հուշահամալիրում և դիտելով թանգարանային ցուցադրությունը, Ռուսաստանի Դաշնության դաշնային խորհրդի ժողովի նախագահ Ս. Միրոնովը տպավորությունների մատյանում գրեց հետևյալը. «Հայ ժողովրդի հետ միասին վշտակցում եմ 1915-1922թթ. ցեղասպանության զոհերին: Մարդկության դեմ գործած հանցագործությունները մոռացության ենթակա չեն»:

- *Հունիսի 13-ին* Հայերի գերակշռող մեծամասնությամբ Կանադայի Սենատը բանաձև ընդունեց Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ, որով դատապարտում է և մյուս կողմից կառավարությունից պահանջում է ճանաչել այն որպես «20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը» ու Ապրիլի 24-ը յուրաքանչյուր տարի Կանադայի ողջ տարածքում հռչակել «1,5 միլիոն զոհերի հիշատակի օր»:

Բանաձևի նախագիծը Սենատ էին ներկայացրել սենատորներ՝ տիկին Շըրլի Մահյոն և Ռայմոնդ Սետլաքուն:

Սենատի կողմից ընդունած բանաձևն օրենքի ուժ կարող է ստանալ նաև Ներկայացուցիչների պալատի կողմից, որը նախորդ տարի ձայների նվազագույն տարբերությամբ ձախողեց բանաձևի ընդունումը:

Երկու պալատների կողմից ընդունվելու դեպքում օրինագիծը ներկայացվում է կառավարություն՝ ի վավերացում:

- *Հունիսի 23-ին* Ֆրանսիայի Լիոն քաղաքի քաղաքապետ Ժերար Կոլոմբը Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիրի հիշողության պուրակում արծաթափայլ եղևնի տնկելուց հետո թանգարանի այցելուների տպավորությունների մատյանում գրեց. «Հուզիչ մի այցելություն էր, որը հիշեցրեց պատմության ամենասարսափելի էջերից մեկը՝ պատմության մեջ առաջին Հայոց ցեղասպանությունը»:

- *Հուլիսի 8-ին* Լոնդոնում իր աշխատանքներն սկսեց «Օսմանյան տիրապետությունից առաջ և օսմանյան շրջանի ուսումնասիրման միջազգային կոմիտեի» 15-րդ նստաշրջանը, որի ընթացքում, ըստ թուրքական լրատվամիջոցների, թուրք գիտնականները «մեծ հարված հասցրին Հայոց ցեղասպանության մասին պնդումներին»: Միջազգային կոմիտեի նստաշրջանին ներկա էին շուրջ 160 գիտնականներ:

- *Հուլիսի 11-ից 15-ը* Մադրիդի համալսարանը կազմակերպեց ցեղասպանություններին նվիրված միջազգային համաժողով, որին մասնակցած շուրջ երեք տասնյակ գիտնականների ելույթների կենտրոնում են եղել 20-րդ դարի չորս ցեղասպանությունները՝ Հայոց, հրեաների, Կամբոջայի և Ռուանդայի: Գիտնականներն անդրադարձել են նաև Սերբիայի և Արևելյան Թիմորի կոտորածներին:

Համաժողովին մասնակցած միակ հայ գիտնականը պրոֆեսոր Վահագն Տատրյանն է, որը ներկայացնում էր «Զորյան» հաստատությունը:

- *Օգոստոսի 12-ին* ԱՄՆ-ի մի խումբ կոնգրեսականներ գտնվելով Հայաստանում, այցելեցին Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակը հավերժացնող հուշահամալիրը և Հայոց ցեղասպանության թանգարանը, որտեղ և թողեցին ներքոհիշյալ գրառումները.

1. ՖՐԵՆԿ ՓԱԼՈՆ, ԿՈՆԳՐԵՍԱԿԱՆ ՆՅՈՒ-ՋԵՐՍԻԻՑ.

«Թանգարանն ամենաարդյունավետ կերպով շարունակում է իր հսկայական ջանքերը Հայոց ցեղասպանությունը փաստագրելու և ներկայացնելու ուղղությամբ: Մի օր ես կվերադառնամ և Միացյալ Նահանգների կոնգրեսն արդեն ճանաչած կլինի հայերի ցեղասպա-

նությունը»
2. ԼԼՈՅԴ ԴՈԳԵԹ, ԿՈՆԳՐԵՍԱԿԱՆ ՏԵԽԱՍԻՑ
«Շնորհակալ եմ, որ պահպանում եք պատմության մի ողբերգական էջ, որն աշխարհը երբեք չպետք է մոռանա»:
- *Օգոստոսի 21-ին* Թուրքական «Թղթիշ դեյլի նյուս» օրաթերթը տեղեկացրեց, որ հրեական քանգարան է կառուցվելու Իզմիր քաղաքի Հավրա փողոցում՝ «Կեմերալթի բազար» կոչվող պատմական վայրում: Այս մասին հաղորդել էր Թուրքիայի մշակույթի նախարարը, նշելով, որ այդ վայրը մշտապես արժանացել է օտարերկրացի զբոսաշրջիկների մեծ ուշադրությանը:

«Մենք պարտական ենք ինչպես Թուրքիայում, այնպես էլ ամբողջ աշխարհում հրեաներին: Չպետք է մոռանանք, որ եթե մեզ հաջողվում է ստիպել Միացյալ Նահանգների կառավարությանը միջոցներ ձեռք առնել հայերի դեմ և կանխել ամերիկահայերի լայնածավալ ջանքերը, ապա՝ Ամերիկայում հրեական քարոզչության շնորհիվ է միայն: Նրանք Թուրքիային պաշտպանում են ամբողջ հոգով ու սրտով: Նրանք 500 տարի վճարում են իրենց հավատարմության պարտքը թուրքերին: Ուստի մենք ևս պարտավոր ենք փոխադարձաբար նույն զգացումները տածել նրանց հանդեպ», - ասել է Թուրքիայի մշակույթի նախարար Սուատ Սաղլայան:
- *Օգոստոսի 27-ին* ԱՄՆ-ի Միչիգան նահանգի նահանգապետ Ջոն Էնգլերը ստորագրեց օրենք (թիվ 588), ըստ որի յուրաքանչյուր տարի Ապրիլի 24-ը սահմանվում է հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր:

Այդ օրենքի նախագիծը դեռևս ներկայացվել էր Միչիգանի նահանգի Սենատին 2001 թվականին: 2002թ. սկզբին այդ բանաձևին հավանություն տվեց նաև Ներկայացուցիչների պալատը:
- *Սեպտեմբերի 9-ին* Տուրիզմի Համաշխարհային խորհրդի նախագահ Ֆրանսուա Ֆրաժուլին լինելով Հայոց ցեղասպանության քանգարանում, թողեց հետևյալ գրառումը. «Կարելի է միայն խորապես ցնցվել՝ մարդկության պատմության այս ամենամեծ արհավիրքը հիշատակելով: Անհրաժեշտ է իրոք, հիշատակը վառ պահել»:
- *Սեպտեմբերի 14-ին* Ֆրանսիայի Կանն քաղաքի Կրուազետ պողոտայի մերձակա Վերդեն պուրակում տեղի ունեցավ զույգ կոթողներից կազմված հուշարձանի բացումը: Կոթողներից յուրաքանչյուրի վրա փորագրված էր. «1915թ. երիտթուրքերի կառավարության իրականացրած ցեղասպանության 1,5 միլիոն հայ զոհերի հիշատակին» և «Ի փառս 1914-18 և 1935-45թթ. Ֆրանսիայի համար զոհված հայ մարտիկների»: Հուշարձանի հեղինակն է Ալբերտ Մխիթարյանը:

- *Սեպտեմբերի 17-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր այցելեց Վրաստանի պաշտպանության նախարարության պատվիրակությունը նախարար, գեներալ-լեյտենանտ Դ. Թևզաղեի գլխավորությամբ: Նախարարը թանգարանը դիտելուց հետո տպավորությունների մատյանում գրեց. «Գլուխս խոնարհում եմ զոհվածների հիշատակի առջև: Աստված ոգեկոչի նրանց հոգիները»:
- *Հոկտեմբերի 10-ին* Գտնվելով Հայաստանում, Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին հարգանքի տուրք մատուցեց Ուկրաինայի Հանրապետության նախագահ Լ. Կուչման, որը թանգարանի պատվավոր հյուրերի մատյանում թողեց հետևյալ գրառումը. «Գլուխս եմ խոնարհում անմեղ զոհվածների վառ հիշատակի առաջ: Թող բազմաչարչար հայ ժողովրդի տառապանքները և նրա զոհերը դառնան նախազգուշացում ներկա և ապագա սերունդների համար, որպեսզի երբեք չկրկնվի արյունոտ ողբերգությունը»:
- *Հոկտեմբերի 12-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարան և Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիր այցելեց Ռուսաստանի Դաշնության առաջին նախագահ Բ. Ն. Ելցինը, որը թանգարանի հուշամատյանում գրառեց. «1915-1922թթ. հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը համաշխարհային ամոթանք է: Դրան ներում չկա և չի էլ լինի: Դա ճանաչել է Ռուսաստանը, աշխարհի շատ երկրներ: Ժամանակն է, որ Թուրքիան նույնպես ապաշխարհի: Ես երկար տարիներ հետևում եմ և տեսնում՝ Հայաստանը վերածնվում է:

Շնորհակալություն, որ պահպանում եք հիշողությունը և ճշմարտությունը»:
- *Հոկտեմբերի 18-ին* Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ուղեկցությամբ Ծիծեռնակաբերդ այցելեց Անտիոքի և համայն Արևելքի Ասորի ուղղափառ քույր եկեղեցու գահակալ Մար Իգնատիոս Զաքքա Իվաս Ա պատրիարքը:

Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակը հավերժացնող հուշարձանին դրվեցին ծաղկեպսակներ և կատարվեց հոգեհանգստյան արարողություն:
- *Հոկտեմբերի 30-ին* Մեծ Բրիտանիայի Ուելսի մայրաքաղաք Կարդիֆում անդամների մեծամասնության կողմից ստորագրվեց թիվ 2000-0029 թվակիր փաստաթուղթը, որով Ուելսի գլխավոր օրենսդիր մարմինը ճանաչեց 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանությունը և կոչ արեց Թուրքիայի կառավարությանը ճանաչելու Հայոց ցեղասպանությունը, ինչպես նաև դադարեցնել Հայաստանի Հանրապետության շրջափակումը:

Փաստաթուղթը նաև կոչ էր անում Մեծ Բրիտանիայի կառա-

վարությանը ձեռնպահ մնալ Եվրամիությանը Թուրքիայի անդամակցությանն աջակցելուց մինչև վերջինս չճանաչի Հայոց ցեղասպանությունը:

Ուելսի Ազգային ժողովն առաջին բրիտանական օրենսդիր մարմինն է, որ բանաձև ընդունեց Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ:

- *Նոյեմբերի 5-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարան և Մեծ եղեռնի հուշահամալիր այցելեց Ռուսաստանի Դաշնության կառավարական պատվիրակությունը վարչապետ Մ. Կասյանովի գլխավորությամբ:

Թանգարանի ցուցադրությունը դիտելուց հետո Մ. Կասյանովն այցելուների մատյանում կատարեց հետևյալ գրառումը. «Շնորհակալ եմ հայ ժողովրդի պատմության ամենառողբերգական ժամանակաշրջանի հետ ծանոթանալու հնարավորության համար: Ցնցված եմ ցեղասպանության կազմակերպիչների և մասնակիցների սարսափից ու բարբարոսությունից: Նաև մեծ չափով հիացած եմ հայ ժողովրդի արիությամբ և տոկունությամբ: Մենք ձեզ հետ ենք»:

- *Նոյեմբերի 12-ին* Մարսելի քաղաքագլուխ, սենատոր Ժան-Կլոդ Գոդենն իր կարծիքը հայտնելով Եվրամիությանը Թուրքիայի հնարավոր անդամակցության հարցում Ֆրանսիայի նախկին նախագահ Վալերի Ժիսկար դ Էստենի բացասական դիրքորոշման առթիվ, հայտարարել է. «Նա շատ ճիշտ է վարվել: Նրան համամիտ եմ: Մեզ ոչինչ չի կապում Թուրքիային՝ ոչ պատմությունը, որն աշխարհագրությունը, ոչ էլ կրոնը: Ավելին, ես նրանցից եմ, ովքեր Սենատին հնարավորություն տվեցին ճանաչելու Թուրքիայի կազմակերպած Հայոց ցեղասպանությունը: Ես չեմ կարող կշեռքի միևնույն նժարի վրա դնել երկու միլիոն զոհերին և ոմանց տնտեսական ու դիվանագիտական շահերը: Քանի դեռ Թուրքիան չի ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը, ես կտրականապես դեմ կլինեմ նրա անդամակցությանը»:

- *Դեկտեմբերի 4-ին* Կանադայի համայնքների պալատի արտաքին հարաբերությունների և միջազգային առևտրի կոմիտեն մեկ ձայնի տարբերությամբ մերժեց 1915թ. Հայոց ցեղասպանության դատապարտման բանաձևը, որը ներկայացվեց կոմիտեի անդամ Սվենդ Ռոբինսոնի կողմից: Բանաձևի տեքստը կազմել էր Կանադայի խորհրդարանի հայազգի պատգամավոր Սարգիս Ասատուրյանը, որը մասնավորապես սահմանում էր. «Կոմիտեն կոչ է անում համայնքների պալատին ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը, որ տեղի ունեցավ նախորդ դարասկզբին Օսմանյան թուրքերի կողմից Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում»:

Բանաձևի մերժումը նշանակում էր, որ այն չի ներկայացվի հումայնքների պալատի քննարկմանը:
- *Դեկտեմբերի 22-ին* Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ Ռենո Մյուսելեն «Ջեյ» ռադիոկայանին տված հարցազրույցում հայտարարել է, որ Թուրքիան պիտի ընդունի, որ 1915-1917 թվականների հայերի զանգվածային սպանությունը ցեղասպանություն էր: «Առաջ շարժվելու համար անհրաժեշտ է ճանաչել և ընդունել անցյալը, և կարծում եմ, որ այդ որոշումը կանոր է թե խելամտության, և թե հավասարակշռության տեսակետից», - ավելացրել է նա:

2003

- *Հունվարի 14-ին* Իսրայելի պատմական հետազոտությունների ընկերության «Հիստորիա» պարբերականը Երուսաղեմի «Ջալման Չազան» կենտրոնում գիտական նստաշրջան կազմակերպեց ցեղասպանության թեմայի շուրջ: Տեղի ունեցավ երկու նիստ՝ չորսուկես ժամ ընդհանուր տևողությամբ: Ցեղասպանագետ, դոկտոր Յաիր Աուրոն հանդես գալով գիտաժողովում, հստակորեն շեշտեց Հայոց ցեղասպանության կանխամտածված լինելը, բերելով բազում վկայություններ: Դոկտոր Աուրոնը դատապարտել է Իսրայելի արտգործնախարարության դիրքորոշումը, անվանելով այն «պասիվ ժլատում»:

Երուսաղեմի հրեաների ցեղասպանության՝ «Յաշ Վաղեմ» թանգարանի տնօրեն պրոֆեսոր Եհուդա Բաուերն իր ելույթում նշել է, որ Հոլոքոստը չպետք է համարել եզակի իրադարձություն և կենսական անհրաժեշտություն է ցեղասպանությունների համեմատությունը: Ելույթ ունեցողներից պրոֆեսոր Շլոմո Մվիներին, որը նախկինում լեյբորիստական կառավարության արտգործնախարարության տնօրենն էր, պարզապես հայտարարեց. «Թույլ տվեք նշել, որ ես Հայկական հարցը համարում եմ ցեղասպանություն»:
- *Հունվարի 19-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Մեծ Բրիտանիայի լորդերի պալատի անդամ լորդ Մակլովսկին, որը տպավորությունների մատյանում թողեց հետևյալ գրառումը. «Միայն, եթե հիշենք անցյալը և ասենք ճշմարտությունը, այնժամ կարող ենք հույս ունենալ ապագայի հանդեպ»:
- *Հունվարի 19-ին* Ծիծեռնանարերդում Բաքվի 1990թ. զոհերի հիշատակի խաչքարի մոտ տեղի ունեցավ հանրահավաք: Ծաղկեպսակներ դրվեցին Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի նախագահների

կողմից: Բաքվեցի, սումգայիթցի փախստականները և Երևանի հասարակայնության ներկայացուցիչներն իրենց հարգանքի տուրքը մատուցեցին մեր օրերում տեղի ունեցած ցեղասպանության զոհերին:

- *Հունվարի 20-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Իսրայելի արտաքին գործերի նախարարության փոխտնօրեն Դավիթ Պելեգը: «Ես ընբռնում եմ հայ ժողովրդի ցավը և զգացումները, - իրեն շրջապատած լրագրողների հարցին պատասխանելով ասաց նա, ապա շարունակեց՝ ես ինքս զգացի այդ ցավը, երբ այցելեցի Ցեղասպանության թանգարան: Այն, ինչ որ տեսա թանգարանում, դա սովորական մարդկային ընկալում էր, որը ինձ օգնեց հասկանալ հայ ժողովրդի զգացումներն այդ հարցում»:

- *Փետրվարի 1-ին* Փարիզում Ֆրանսիայի Սենատի «Կլեմանսո» սրահում իր աշխատանքները սկսեց «Պրո-Արմենիա» միջազգային վեհաժողովը, որը կազմակերպել է Հայ Հեղափոխական Դաշնակցությունը:

Վեհաժողովին մասնակցեցին 22 երկրներից ժամանած պատվիրակներ, Արգենտիայի նախկին նախագահը, Հայաստանի Հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խորհրդարանների նախագահները, Մեծի տանն Կիլիկիո կաթողիկոսը, ՀՀ արտգործնախարարը: Վեհաժողովի առաջին նիստը նվիրված էր Հայ դատի և Ցեղասպանության ճանաչման հարցերին:

Վեհաժողովում ներկաների առջև հանդես եկավ ֆրանսիացի գիտնական, Հայոց ցեղասպանության նշանավոր մասնագետ Իվ Տերնոնը, որը մասնակիցներին ներկայացրեց ճանաչված հրեա ցեղասպանագետ, պրոֆեսոր Յաիր Աուրոնի բողոքի բաց նամակը, որտեղ իր դժգոհությունն էր հայտնել այն կապակցությամբ, որ «Հունվարի 31-ին, երբ ես պատրաստվում էի ինքնաթիռ բարձրանալ Փարիզ ուղևորվելու և «Պրո-Արմենիա» վեհաժողովին մասնակցելու (իրավերը ստացել էի անցյալ նոյեմբերին) հանկարծ կազմակերպիչները հեռախոսազանգով ինձ հաղորդեցին, որ չմեկնեմ: Պատճառաբանությունը, որ ներկայացրին ինձ, զայրացուցիչ էր: Ինձ հայտնեցին, որ Լիբանանից և մյուս արաբական երկրներից վեհաժողովին մասնակցող քաղաքացիներին իրև այդ երկրների կառավարությունները կարգադրել են իսրայելցիների ներկայությամբ որևէ միջոցառման չմասնակցել: ... Ես հաստատ կանգնած եմ Հայոց ցեղասպանությունը ժխտողների դեմ պայքարելու իմ վճռական դիրքում: Դա իմ պարտականությունն է որպես մարդ, որպես հրեա և որպես Հալոքոստի հետևանք ստեղծված պետության՝ Իսրայելի քաղաքա-

ցի: Եթե մեկն ու մեկը ժխտում է Հայոց ցեղասպանությունը, ապա նա մթնոլորտ է ստեղծում նաև ժխտել Հոլոքոսթը: Յուրաքանչյուր ցեղասպանության ժխտումը ճշմարտության և մարդկային արժանապատվության վրա կատարված գրոհ է: Որպես մարդ, հրեա և իսրայելցի, ես պետք է հետևողական լինեմ: Մենք բոլորս պարտավոր ենք հետևողական լինել»:

- *Փետրվարի 12-ին* Կանադայի խորհրդարանի համայնքների պալատում խորհրդարանի մի խումբ անդամների առաջարկությամբ քննարկվեց Հայաստանին վերաբերող օրակարգում տեղ գտած հարցը: Պատգամավոր Սվենդ Ռոբինսոնը ներկայացրեց թիվ 137 բանաձևը, որտեղ ասվում էր. «Համայնքների պալատը գտնում է, որ կառավարությունը պետք է՝ ա) ճանաչի հայերի ցեղասպանությունը և դատապարտի պատմական ճշմարտության ժխտման կամ աղավաղման յուրաքանչյուր փորձ, երբ հայերի նկատմամբ իրագործված ոճրագործությունը հանդիսանում է ցեղասպանություն և հանցագործություն մարդկության դեմ: բ) Սահմանել, որ այսուհետև յուրաքանչյուր տարի ապրիլի 24-ը ողջ Կանադայում պետք է նշվի 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության զոհ դարձած մեկ և կես միլիոն հայերի հիշատակի օր»: Ներկայացված բանաձևը հավանության չարժանացավ կառավարության ներկայացուցչի մերժողական ելույթից հետո:

- *Փետրվարի 28-ին* Երևանում կազմակերպվեց սումգայիթյան զոհերի հիշատակին նվիրված հանրահավաք:

Տասնհինգհազարանոց բազմության երթը սկսվեց Երևանի Կիևյան կամրջի սկզբնամսից: Երթին մասնակցում էին մայրաքաղաքի բուհերի հազարավոր ուսանողներ, սումգայիթյան ոճրագործությունը դատապարտող բազմաթիվ պաստառներով: Մինչև սգո հանրահավաքի բացումը, Ծիծեռնակաբերդում սումգայիթյան զոհերի հիշատակին կանգնեցված խաչքարի մոտ անձամբ ծաղկեպսակ դրեց Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը: Հանրահավաքը կազմակերպել էին Երևանի քաղաքապետարանը և Հայաստանի գրողների միությունը:

Հանրահավաքի մասնակիցներն անցան Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիրով՝ իրենց հարգանքի տուրքը մատուցելով 1915թ. զոհերի հիշատակին:

- *Մարտի 3-ին* «Թղրքիշ ղեյլի նյուս» օրաթերթը հրապարակեց Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովում (խորհրդարանում) ներկայացված բոլոր քաղաքական կուսակցությունների համատեղ հայտարարությունը, որը դատապարտում է Եվրախորհրդարանի որոշումը Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ:

Ելույթ ունենալով պատգամավորների առաջ փոխնախագահ Յուքսել Յալովան կարդացել է համատեղ հայտատարությունը, որտեղ ասվում էր. «Տասնհինգ երկրների խորհրդարանականներից բաղկացած Եվրախորհրդարանը հարգարժան կառույց է, բայց պատմական հայտնի փաստերն անտեսելով, հայկական անհիմն պնդումների վերաբերյալ Թուրքիայի պատմությանը, պետությանն ու ազգությանը վնասող որոշում ընդունելը նրա կողմից պարզապես արատավորում է այդ որոշումը ընդունողների հեղինակությունը:

... Եվ այս ամոթալի քայլը կատարված է Թուրքիայի դեմ այն հույսով, որ Թուրքիան հրաժարվի Եվրամիությանն անդամակցելու իր մտադրությունից, ապա մեր պարտականությունն ենք համարում հայտարարելու, որ չարաչար սխալվում եք... Հուսով ենք, որ մի օր արխիվները կբացվեն պատմաբանների առաջ և նրանք այնպիսի փաստեր կհայտնաբերեն, որ ամոթանքի սյունին կգամեն այս որոշումը ընդունողներին:

Եվրախորհրդարանի այս քմահաճ որոշմանը Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի պատասխանը լինելու է պատմական փաստերի հրապարակումը: Իսկ այդ փաստերը մեր օգտին են»:

- *Մարտի 26-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր և Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Կուբայի արտաքին գործերի նախարար Ֆիլիպ Պերես Ռոկեն:

- *Ապրիլի 9-ին* ԱՄՆ-ի կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատի 168 անդամների ստորագրությամբ նամակ հղվեց ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Ջորջ Բուշին, որտեղ կոչ էր արվում պրեզիդենտին ապրիլի 24-ին ամերիկահայ համայնքին ներկայացվող ուղերձում հայ ժողովրդի նկատմամբ ձեռնարկված ոճրագործությունը որակել որպես ցեղասպանություն:

- *Ապրիլի 21-ին* Վրաստանի մայրաքաղաք Թբիլիսիում կայացավ տեղի հայ մտավորականության, կրթական հաստատությունների, երիտասարդության, հիմնադրամների և կանանց կազմակերպությունների, մամուլի հասարակայնության ներկայացուցիչների ինչպես նաև Վրաստանի տարածաշրջաններից ժամանած հայերի հանդիպումը:

Թբիլիսիի հայ համայնքի ղեկավար Առնոլդ Ստեփանյանն անհրաժեշտ համարեց ակտիվացնել Վրաստանի խորհրդարանի կողմից հայերի ցեղասպանությունը ճանաչելու գործընթացը:

Հանդիպմանն ընդունվեց նամակ՝ ուղղված Վրաստանի խորհրդարանի նախագահ Նինո Բուրջանաձեին: 677 ստորագրություններով նամակում մասնավորապես ասված էր, որ «Վրաստանի

խորհրդարանի կողմից հայերի 1915 թվականի ցեղասպանության ճանաչումը կլիներ լուրջ քայլ առաջ, և դրան բարձր գնահատական կտային ոչ միայն Վրաստանի, այլևս մյուս երկրների հայերը»:

- *Ապրիլի 22-ին* «Քարեգործությունն իրական քաղաքականություն է»՝ այս մտածելակերպով է գործել մարդու իրավունքների և մարդկային արժանապատվության համար պայքարող նորվեգացի մարդասեր, հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Ֆրիտյոֆ Նանսենը, որի հիշատակին էր նվիրված Երևանում Հայաստանի Գիտությունների ազգային ակադեմիայի, Նանսենի միջազգային հիմնադրամի և «Ճշմարիտները հայերի համար» միջազգային կոմիտեի կողմից կազմակերպված միջազգային կլոր սեղանը: Ամենայն հայոց կաթողիկոսի անունից ողջույնի և բարեմաղթանքի խոսք ասաց Շահե արքեպիսկոպոս Աճեմյանը, հիշեցնելով Նանսենի հետևյալ արտահայտությունը. «Դժվարանում եմ հավատալ, որ որևէ մեկն ընդունակ է ծանոթանալու այդ նշանավոր ժողովրդի պատմությանը՝ առանց խորապես ցնցվելու նրա մեծ ողբերգությունից»:

Ողջույնի խոսքում Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Վարդան Օսկանյանը շեշտեց Նանսենի բացառիկ ունակությունը, որով նա խորապես ըմբռնեց Թուրքիայի կողմից իրագործած Հայոց ցեղասպանության քաղաքականության էությունը:

- *Ապրիլի 23-ին* Ծիծեռնակաբերդում, Մեծ եղեռնի հուշահամալիրի հուշապատի մեջ ամփոփվեց Նորվեգիայի մայրաքաղաքում թաղված մեծ հումանիստ Ֆ. Նանսենի գերեզմանից բերված հողը:

- *Ապրիլի 23-ին* Թբիլիսիի Կինոյի տանը ցուցադրվեց Ատոմ Էգոյանի «Արարատ» ֆիլմը:

- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի Նյու Յորք նահանգի նահանգապետ Ջորջ Պատակին հանդես եկավ Հռչակագրով, որով 2003թ. Ապրիլի 24-ը հայտարարվեց զոհված հայերի հիշատակի օր:

- *Ապրիլի 24-ին* Թբիլիսիի Հավլաբար թաղամասի Սուրբ Էջմիածին եկեղեցում անցկացվեց Սուրբ պատարագ, ապա եկեղեցական թափորը շարժվեց Խոջիվանքի գերեզմանատուն: Հարյուրավոր մասնակիցների թվում էին Վրաստանի խորհրդարանի փոխնախագահը, վրաց խորհրդարանականներ, թբիլիսահայ մտավորականներ, Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դեսպան Գեորգի Խոսրոևը:

Վրաստանի հայերի միության նախագահ Հենրիխ Մուրադյանը վրացերենով կարդաց Վրաստանի նախագահ Էդուարդ Շևարդնաձեին ուղղված նամակը, որում նշվում էր Հայոց ցեղասպա-

նությունը ճանաչելու անհրաժեշտությունը:

Ախալքալաքում, Նինոծմինդայում և Վրաստանի մյուս հայաբնակ վայրերում հայերը կազմակերպեցին սգո հանրահավաքներ, եկեղեցիներում տեղի ունեցան հոգեհանգստյան արարողություններ:

- *Ապրիլի 24-ին* Հայտարարությամբ հանդես եկավ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտ Ջորջ Բուշը, որը կրկին անգամ հայերի կոտորածները Օսմանյան Թուրքիայում որպես ցեղասպանություն չհամարելով իր համերաշխությունը հայտնեց Ապրիլի 24-ի կապակցությամբ:

- *Ապրիլի 24-ին* Վրաստանի խորհրդարանի Ախալքալաքից ընտրված պատգամավոր Համլետ Մովսիսյանը խորհրդարանի առավոտյան նիստում պատգամավորներին կոչ արեց մեկ րոպե լռությամբ հարգել Օսմանյան կայսրությունում 1915թ. իրականացված Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակը, ինչն առաջացրեց աղրբեջանցի պատգամավորների զայրույթը:

Իրավիճակի հետագա սրումը կանխելու նպատակով խորհրդարանի նախագահ տիկին Նինո Բուրջանաձեն ստիպված էր դադարեցնել խորհրդարանի լիագումար նիստը. նա թողեց խորհրդարանի ամբիոնը և իջավ դահլիճ: Քիչ հետո Բուրջանաձեն վերադարձավ իր տեղը, պաշտպանեց հայ պատգամավորի հայտարարությունը՝ ավելացնելով, որ ապրիլի 24-ը հայ ժողովրդի ողբերգության հիշատակի օրն է: Խորհրդարանի նախագահը Վրաստանի խորհրդարանականներին հորդորեց մեկ րոպե լռությամբ հարգել 1915թ. Հայոց ցեղասպանության զոհերի, ինչպես նաև վրաց-աբխազական, վրաց-օսական և դարաբաղյան հակամարտությունների զոհերի հիշատակը: Պատգամավորները, բացառությամբ աղրբեջանցի պատգամավորների մեկ րոպե ոտքի կանգնեցին: Աղրբեջանցիները շարունակեցին բղավել՝ ասելով. «Այս ամենը սադրանք է, սա Վրաստանի և ոչ թե Հայաստանի խորհրդարանն է»:

- *Ապրիլի 24-ին* Հայոց մեծ եղեռնի տարելիցը Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում նշվեց Կոմիտասի արձանի բացումով: Կոմպոզիտոր, երգահան Կոմիտասի և 1915-ին Օսմանյան կայսրությունում իրականացված 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության 1500000 հայերի հիշատակին» մակագրությամբ արձանը տեղադրվեց Փարիզի «Կանադա» հրապարակի մի ծառուղում՝ Էյֆելյան աշտարակից 500 մետր հեռու:

Քանդակագործ, Փարիզում բնակվող Դավիթ Երևանցու կերտած բրոնզե արձանը գտնվում է դր Գոլի, Չերչիլի, Կլեմանսոյի արձանների հարևանությամբ:

Չորս մետրանոց բրոնզե արձանի բացմանը մասնակցեցին Փարիզի քաղաքապետ Բեռնար Դելանոեն, Ֆրանսիայի տեղական ազատությունների նախարար Պատրիկ Դևեջյանը, Ֆրանսիայում Հայաստանի Հանրապետության դեսպան Էդվարդ Նալբանդյանը:

- *Ապրիլի 24-ին* Կիպրոսի խորհրդարանի նախագահ Դիմիտրիս Խրիստոֆիասը կոչ է արել Թուրքիային ճանաչել հայերի 1915թ. ցեղասպանությունը: Նա հայտարարեց, որ Թուրքիայի կողմից այդ փաստի ընդունումը կարևոր քայլ կլիներ միջազգային իրավունքի սկզբունքները հարգելու ուղղությամբ:

- *Ապրիլի 24-ին* Առավոտյան Մոսկվայի Քրիստոս Ամենափրկիչ եկեղեցու բակում տեղադրված խաչքարի մոտ էին հավաքվել հայ համայնքի անդամների մի զգալի հատված՝ հարգանքի տուրք մատուցելու համար 1915թ. Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին: Մատուցվեց հոգեհանգստյան պատարագ, որի ժամանակ դողանջեցին ռուս ուղղափառ եկեղեցու զանգերը:

- *Ապրիլի 24-ին* Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օրը ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը և Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն այցելեցին Մեծ եղեռնի զոհերի հուշահամալիր, որտեղ Հայոց Հայրապետի հանդիսապետությամբ կատարվեց հոգեհանգստյան արարողություն՝ ի հիշատակ Մեծ եղեռնի բյուրավոր նահատակների:

- *Ապրիլի 24-ին* ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշը հանդես է եկել Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ ամենամյա հայտարարությամբ, որտեղ ասված է. «Այսօր լրանում է սարսափելի մի ողբերգության՝ Օսմանյան կայսրության վերջին օրերին անհամար թվով հայերի բռնի տեղահանման և սպանությունների տարելիցը: Շատ հայեր այս զարհուրելի իրադարձությունն անվանում են Մեծ եղեռն, ինչն արտացոլում է նրանց և իրենց հարևանների՝ թուրք ժողովրդի միջև շարունակվող խոր հուսահատությունը: Տառապանքները, որ հայերին բաժին հասան 1915 թվականին, ողբերգություն են ամբողջ մարդկության համար, ինչն աշխարհը չպետք է մոռանա: Ես միանում եմ ԱՄՆ-ի հայ համայնքին և աշխարհի բոլոր հայերին, սգալու համար մարդկանց կյանքի սոսկալի կրոստի համար...»

- *Ապրիլի 24-ին* Գերմանիայում գործող «Խոսենք նույն լեզվով» հանձնախումբն ապրիլի 24-ը հայտարարելով միջազգային ցեղասպանության օր՝ քայլարշավ կազմակերպեց Բեռլինի Քուրֆուստդամ փողոցում, որտեղ գտնվում է թուրքական հյուպատոսությունը: Հյուպատոսության առջև երթին մասնակից կազմակերպությունները՝ Փոքր Ասիայի հույների ցեղասպանության ճանաչման հանձնա-

խումբը, Ասորական միությունը, Արամեացիների դաշնակցությունը Գերմանիայում, Բեռլինի հայ եկեղեցականների համայնքը, Վտանգված ազգերի համար ընկերակցության հայկական համագործակցության հանձնախումբը, Բեռլինի հայկական տեղեկատվության և փաստագրության կենտրոնը, Հայկական հարցերի հաստատությունը, Բեռլինի պոնտացիների միության ներկայացուցիչներն իրենց ելույթներում դատապարտեցին Թուրքիայի ցեղասպան անցյալը տեղաբնակ ժողովուրդների նկատմամբ: Երբին մասնակից հազարից ավելի ցուցարարները, որոնք ժամանել էին Գերմանիայի տարբեր քաղաքներից ու այլ երկրներից, ցեղասպանությունը դատապարտող պաստառներով ու դրոշներով շարունակեցին իրենց երթը դեպի Հարդերզշտրասսե, այն վայրը, որտեղ 1921թ. մարտի 15-ին Սողոմոն Թեհլերյանը սպանեց Թալեաթ փաշային: Մի խումբ երիտասարդ ասորիներ շուրջպար բռնեցին երիտթուրք ոճրագործի պատժման վայրում:

- *Ապրիլի 30-ին* Երուսաղեմի երբայական համալսարանի Ջիվատ Ռեմ ֆակուլտետի գրադարանի դահլիճում հայերը և հրեաները ոգեկոչեցին Հայոց եղեռնի 88-րդ տարելիցը: Միջոցառմանը ներկա են գտնվել Հայոց պատրիարք Թորգոմ արքեպիսկոպոս Մանուկյանը, Ասիա-աֆրիկյան ուսումնասիրությունների ինստիտուտի նախագահ պրոֆեսոր Ռյուվեն Ամիտայը և Հայկական ուսումնասիրությունների ծրագրի տնօրեն Մայքլ Սթոունը:

- *Մայիսի 6-ին* Երևանում մեկնարկվեց Հայ Հեղափոխական Դաշնակցության Հայ դատի հանձնախմբերի խորհրդաժողովը, որը մատնանշեց այն մարտահրավերները, որոնց առջև կանգնած են Հայաստանը և հայությունը:

- *Մայիսի 8-ին* Համայն Վրաստանի Իլիա Բ կաթողիկոս-պատրիարքը Գարեգին Բ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի և բարձրաստիճան հոգևորականների ուղեկցությամբ այցելեց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հուշահամալիր և ծաղկեպսակ դրեց՝ հարգելով անմեղ զոհերի հիշատակը:

- *Մայիսի 22-ին* ԱՄՆ-ի կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատում իրավաբանական կոմիտեի կողմից ներկայացված տեղեկանքի հիման վրա տեղի ունեցավ քննարկում, որի ժամանակ հայտարարությամբ հանդես եկավ կոնգրեսական Կոնյերսը, որը կոնգրեսականներ Շիֆֆի, Ռադանովիչի, Փալոունի և Նոլլենբերգի հետ Ներկայացուցիչների պալատին էր ներկայացրել բանաձևի նախագիծ Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտելու և ճանաչելու մասին: Քննարկումը սակայն բավարարվեց միայն հայտարարությունները լսելով:

- *Մայիսի 30-ին* Այցելելով Հայոց ցեղասպանության քանգարան, Ֆրանսիայի Բուշ-Դյու-Ռոնի ֆեդերալ խորհրդի նախագահ, սենատոր Ժան Նոել Գերինին այցելուների մատյանում գրառեց. «Ներե՞լ, հնարավոր է, մոռանա՞լ, երբեք: Այս վայրում, որտեղ բացահայտվում է անհավատալին, կատարվում է հիշողության հրամայական գործը»:
- *Հունիսի 14-ից 15-ը* Բուլղարիայի մայրաքաղաք Սոֆիայում կայացավ Սոցիալիստական ինտերնացիոնալի Կենտրոնական և Արևելյան Եվրոպայի երկրների հանձնախմբերի ժողովը, որի եզրափակման նիստն ամփոփելիս Իտալիայի ձախ ժողովրդական կուսակցության ղեկավար Պիեռո Ֆասինոն հայտարարեց. «Անհրաժեշտ է, որ Թուրքիան ընդունի Հայոց ցեղասպանության փաստը»:
- *Հունիսի 18-ին* Բրյուսելում կայացավ «Հայոց ցեղասպանություն՝ կենդանի պատմություն» խորագիրը կրող լուսանկարների ցուցահանդեսի բացումը:

Այն կազմակերպվել էր Եվրախորհրդարանի անդամներ Յոնաս Շյոստեդի, Լենարտ Սակրեդեուսի և Շվեդիայի հայկական միությունները համադրող կենտրոնի նախաձեռնությամբ:

Ցուցահանդեսը բացվեց Բրյուսելի Միջազգային միությունների տանը, որին ներկա էին բազմաթիվ հյուրեր տարբեր կազմակերպություններից: Մինչ այդ ցուցահանդեսը նախատեսված էր կազմակերպել Եվրախորհրդարանի շենքում, սակայն մերժվեց վարչական պատասխանատուի կողմից՝ «ցուցահանդեսի վիճահարույց բնույթի» պատճառաբանությամբ:

Ներկայացված փաստագրական լուսանկարների հավաքածուն պատկանում է Բեռլինում գործող Հայկական տեղեկատվության և փաստագրության կենտրոնին, որը հիմնվել է 1985-ին Թեսա Հոֆմանի և Ժիրայր Քոչարյանի կողմից: Չնայած մերժմանը, նախաձեռնողներն իրականացրին ցուցահանդեսի բացումը մեկ այլ շենքում:
- *Հունիսի 25-ին* Փարիզում գտնվող Մարդու իրավունքների միջազգային ֆեդերացիան Թուրքիային կոչ արեց ճանաչել 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանությունը: Այս մասին էր ասվում Թուրքիայի վարչապետ Ռեջեփ Էրդողանին ֆեդերացիայի հղած ուղերձում:
- *Հունիսի 28-ից 29-ը* Գերմանիայում գործող Ցեղասպանության ճանաչման հանձնախումբը Բեռլինում հրավիրած խորհրդաժողովում քննարկել է Գերմանիայի խորհրդարանում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հիմնահարցը, ինչպես նաև այդ կապակցությամբ հանձնախմբի որդեգրած հետագա մարտավարությունը:

Հանձնախմբի ղեկավարները (Թեսա Հոֆման, Ժիրայր Քո-

չարյան) խորհրդաժողովին մասնակցող տարբեր երկրներից եկած հյուրերին հայտնել են, որ դեռևս 2000թ. ապրիլի 13-ին՝ 5000 և Ֆրանկֆուրտի «Ընդդեմ ցեղասպանության միությունը» Թուրքիայի ավելի քան 10 հազար քաղաքացիների ստորագրություններ են հանձնել Բունդեսթագի խնդրագրերի հանձնախմբին: 2001թ. ապրիլի 5-ին Բունդեսթագը որոշեց խնդրագրի նկատմամբ դիրքորոշման իրավունքը փոխանցել Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարությանը, որպեսզի Հայոց ցեղասպանության ճանաչման անհրաժեշտության հարցը պարզաբանվի «Գերմանիայի և Թուրքիայի դիվանագիտական հարաբերությունների շրջանակում, որը Գերմանիայի ժողովի պատկառելի մասի տեսակետն է»: Գերմանիայի կառավարության եզրակացության հիման վրա, 2001թ. հոկտեմբերին Բունդեսթագը քննարկելով դիմումը, հրաժարվեց պառլամենտական որևէ որոշումից և հստակ դիրքորոշումից:

Բունդեսթագում Ցեղասպանության ճանաչումը ձախողելու հիմնական պատճառներն էին 2001թ. հունիսին պաշտոնապես հիմնված «Թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի» ծավալած անպտուղ կարճատև գործունեությունը և 2001թ. սեպտեմբերի 11-ին ԱՄՆ-ում կատարված ահաբեկչությունը:

- *Հուլիսի 27-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց ՆԱՏՕ-ի զինված ուժերի բարձրագույն հրամանատարական կազմից բաղկացած պատվիրակությունը, որի ղեկավարը թանգարանի այցելուների տպավորությունների մատյանում թողեց հետևյալ գրառումը. «Պատմությունը պետք է լինի ճիշտ խորհուրդ սերունդների և աշխարհի համար»:

- *Հուլիսի 27-ին* Գերմանահայերի կենտրոնական խորհրդի և Քյոլնի հայ համայնքի հովանավորությամբ «Հայ դատը, Մկրի և Լոզանի դաշնագրերը» թեմայով տեղեկատվական երեկո կազմակերպվեց Քյոլնի Սուրբ Սահակ-Մեսրոպ եկեղեցուն կից սրահում:

Պատմական և քաղաքական բաժինը ներկայացրեց Եվրոպայի Հայ դատի հանձնախմբի նախագահ տիկին Հիլդա Չորբոյանը, իրավաբանական բաժինը՝ Ալֆրեդ Նավասարդյանը:

- *Օգոստոսի 15-ին* Հայոց ցեղասպանության թանգարան այցելեց Հնդկաստանի արտաքին գործերի պետական նախարարը: «Չպետք է երբեք հանդուրժել մարդկության դեմ որևէ բռնություն: Ամեն առումով սա անմարդկային վերաբերմունք է», - թանգարանի ցուցադրությունը դիտելուց հետո հայտարարեց նախարարը:

- *Օգոստոսի 20-ին* Արգենտինայի Հանրապետության Սենատը հայտարարություն ընդունեց Հայոց ցեղասպանության տարելիցի առ-

թիվ: Նրանում ասված է. «Արգենտինայի Հանրապետության Սենատը հայտարարում է.

1. Իր խոր վիշտը՝ 1915-1923 թվականներին թուրքական պետության կողմից գործադրված 1500000 հայերի ցեղասպանության 88-րդ տարելիցի հիշատակման առիթով:
2. որ մերժում է ազգային, էթնիկ, ցեղային կամ կրոնական խմբերի ցեղասպանության բոլոր ձևերը, ինչպես նաև դատապարտում է մարդկության դեմ անպատիժ մնացած հանցագործությունները.
3. որ հաստատում է համաշխարհային ներկայիս համատեքստում մարդու իրավունքների ունիվերսալ սկզբունքների լիարժեքությունը և ուժը՝ իբրև ժողովուրդների միջև խաղաղության և համերաշխության ապահովման երաշխիք, գիտակցելով, որ անպատիժ մնացած մարդկության դեմ հանցագործությունների անժամանցելիությունն արգելք է հանդիսանում հակամարտությունների խաղաղ լուծման ճանապարհին»:

- *Սեպտեմբերի 16-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիրի հիշողության պուրակում արձաթափայլ եղևնի տնկելուց և Հայոց ցեղասպանության թանգարանի ցուցադրությանը ծանոթանալուց հետո Ֆրանսիայի Իսի լե Մուլինոյի քաղաքապետ Գերեմի Դելվինյին տպավորությունների մատյանում գրեց. «Այն ինչ որ պատահեց, թող նորից չկրկնվի: Թող մոխիրները կյանք թողնեն: Հիշատակված սարսափներով թող որ հայ ժողովուրդը կյանք տոնի իր զոհերի համար երկար ողբալուց հետո... Թող սա լինի վերջին ցեղասպանությունը»:

- *Սեպտեմբերի 23-ին* Շվեյցարիայի Դաշնային Հանրապետության Վո կանտոնը քննարկեց պատգամավոր Մասսիմո Սանդրիի կողմից Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու մասին նախագիծը՝ կառավարությունը հաստատմանը ներկայացնելու պահանջով:

Քվեարկությունը մասնակցել է պատգամավորների գերակշռող մասը և հաստատվել է նախագիծը:

- *Նոյեմբերի 26-ին* Մեծ եղեռնի հուշահամալիր այցելեց Տաջիկստանի նախագահ Էմոմալի Ռախմոնովը: Թանգարանի ցուցադրությունը դիտելուց հետո նա տպավորությունների մատյանում գրառեց. «Ազգը, որն իր մեջ, այսպիսի արհավիրքից հետո գտավ վերածննդի ուժ, արժանի է հիացմունքի: Այսպիսի ազգն ունի հզոր ապագա»:

- *Դեկեմբերի 15-ին* Շվեյցարիայի Ազգային խորհուրդը 107 կողմ, 67 դեմ և 11 ձեռնպահ ձայների հարաբերակցությամբ ընդունեց Հայոց ցեղասպանության ճանաչման վերաբերյալ բանաձև, որի նախաբանում արձանագրված էր, որ Շվեյցարիայի Ազգային խորհուրդը ճանաչում է 1915թ. Հայոց ցեղասպանությունը և խնդրում Դաշնային

խորհրդին՝ Շվեյցարիայի կառավարությանը, դիվանագիտական խոդովակներով տեղյակ պահել մյուս պետություններին:

1999-2003թթ. շրջանառության մեջ գտնվող բանաձևի նախագծի հեղինակն է քրիստոնեա-դեմոկրատ Ժան-Կլոդ Վոդրոն, որին Ազգային խորհրդում համահեղինակ դարձավ Դոմինիկ Բումանը:

ՅԱՆԿ
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների վավերագրերը 1915-1916թթ. Հայոց ցեղասպանության մասին, կազմող և ներածության հեղինակ Տիգրան Զաքարյան, Երևան, 2002:

Ավստրալիայի խորհրդարանական քննարկումները Հայոց ցեղասպանության մասին (1997-1999թթ.), կազմող, առաջաբանի հեղինակ և խմբագիր Լ. Բարսեղյան, Երևան, 2001:

Բարսեղյան Լ. Ա., *Միջազգային հանրությունը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը*, Երևան, 1998:

Բարսեղյան Լ. Ա., *Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը և բուրքական հակազդեցությունը*, Երևան, 2001:

Բարսեղյան Լ. Ա., *Հայոց ցեղասպանության հրապարակայնորեն դատապարտման և ճանաչման ժամանակագրություն (1915-2000թթ.)*, Երևան, 2001:

Բարսեղյան Լ. Ա., *Ֆրանսիան Հայոց ցեղասպանությունն օրենսդրությամբ ճանաչած առաջին պետությունն է աշխարհում*, Երևան, 2002:

Իտալիայի խորհրդարանի Փոքր պալատում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման նախագծի 2000թ. ապրիլի 3-ի քննարկումները, առաջաբանի հեղինակ և խմբագիր Լ. Բարսեղյան, Երևան, 2001:

Կանադական խորհրդարանի 1996թ. ապրիլյան քննարկումները Հայոց ցեղասպանության դատապարտման մասին, պատասխանատու խմբագիր և առաջաբանի հեղինակ Լ. Բարսեղյան, Երևան, 1999:

Հայանպաստ շարժումը Մեծ Բրիտանիայում ըստ վավերագրերի (1918-1923թթ.), կազմող և ներածության հեղինակ Բենիամին Պողոսյան, Երևան, 2002:

Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանում (1915-1918թթ.), կազմող, առաջաբանի, թարգմանության և ծանոթագրությունների հեղինակ Տիգրան Սարուխանյան, Երևան, 2000:

Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը միջազգային կազմակերպությունների կողմից (1984-1987թթ.), կազմող Լ. Բարսեղյան, Երևան, 1999:

[800гр]

Ռուսաստանը և Հայոց ցեղասպանությունը 1915-1917թթ. (փաստաթղթերի ժողովածու), կազմող, առաջաբանի և բարգմանության հեղինակ Արմեն Մարուքյան, Երևան, 2004:
Փափազյան Ավետիս, *Ժամանակագրություն. Հայկական հարցը և Մեծ Եղեռնը 1876-2000*, Երևան, 2000:
Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919). Материалы Политархива МИД кайзеровской Германии. Сборник, составитель, ответственный редактор предисловия, введения и примечаний доктор исторических наук, профессор **Вардгес Микаелян**, Ереван, 1995.
Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов, Под редакцией **М. Г. Нерсисяна**, Ереван, 1983.
Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий, Составитель, ответственный редактор, автор предисловия и комментария доктор юридических наук, профессор **Ю. Г. Барсегов**, том I, Москва, 2002, том II, часть 1, Москва, 2003.
Германские источники о геноциде армян, сборник домументов и материалов, Под редакцией профессора **С. С. Степаняна**, том I, Ереван, 1991.
МИД СССР, Документы внешней политики СССР, Москва, 1957, том I.
Armenia. Political and Ethnic Boundaries. 1878-1948. **Anita L. P. Burdett** (ed), Archive Editions, London, 1998.
British Parliamentary Debates on the Armenian Genocide, 1915-1918, **Eric Avebury** (foreword), **Ara Sarafian** (comp.ed. and intro.), London, 2003.
The Armenian Genocide. Documents and Declarations 1915-1995, Compiled with an Introduction by **Harut Sassounian**, Los Angeles, 1995.
Wolfgang and Sigrid Gust (ed) in cooperation with **Taner Akçam**: *The Armenian Genocide during the First World War.* Documents from German State Archives.
United States Official Documents on the Armenian Genocide, Compiled and introduced by **Ara Sarafian**, Volume I: *The Lower Euphrates*, Armenian Review, Massachusetts, 1993, Volume II: *The Peripheries*, Massachusetts, 1994, Volume III: *The Central Lands*, Massachusetts, 1995.
"Österreich-Armenien, 1872-1936", Faksimilesammlung Diplomatischer Aktenstücke, Herausgegeben und Eingeleitet von Mag. Dr. **Artem Ohandjanian**, Band I-XII, Wien, 1995, Ohandjanianeigenverlag.

Ա II
89179

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.
220089179